

valóság

A TARTALOMBÓL

Kávássy János Előd: Sodrásban

V. Molnár László: II. Katalin és a francia „métely”

Kardos Tímea: Thököly Imre és a homofonikus behelyettesítő sífre

Borsos Zsófia: A fény őrzői a legsötétebb órában – A Fehér Rózsa története

Magos Gergely: Szabad a pálya? II.

Garaczi Imre: Gazdaságpolitika és gazdaságetika

Egri Zoltán: A humán jóllét általános és területi vetülete

Kapronczay Károly: Orvosi történettan

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
2

5

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2012. május; LV. évfolyam 5. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: 327-8965
Fax: 327-8969
E-mail: valosag@mail.datanet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Infopress Group Hungary Zrt.
Felelős vezető
Lakatos Imre
vezérigazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatónk:

Nemzeti Kulturális Alap,
Nemzeti Erőforrás
Minisztérium.

Nemzeti
Kulturális
Alap

OTP Bank Nyrt.

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Vigh Károly elnök
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tőkéczi László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető:
Szalai Zsuzsanna

Sodrásban – a Magyar Népköztársaság és az Amerikai Egyesült Államok viszonya a hidegháború lezárásának előestéjén, 1988-ban

„Kedveltem Gorbacsovot, még akkor is, ha ő odaadó kommunista, én pedig meggyőződéses kapitalista voltam.”¹ ... „Hetven év kommunizmus tönkretette a Szovjetuniót, mind gazdaságilag, mind szellemileg, lelkiileg. Gorbacsovna rá kellett ébrednie, hogy az már képtelen fenntartani vagy markában tartani Sztálin gyarmatbirodalmát; a Szovjetunió fennmaradása fontosabb volt számára. Látnia kellett a gazdasági katasztrófát, mellyel országa szembenézett, és arra a következtetésre kellett jutnia, hogy az már nem költhet oly sokat fegyverekre és a fegyverkezési versenyre, melyet – ahogy azt Genfben elmondtam neki – sosem hagyánánk hazájának megnyerni.”²

Annak az embernek a sorai ezek, aki megnyerte, vagy másképp fogalmazva: aki képes volt az Egyesült Államokkal megnyeretni a hidegháborút.³ Reagan önéletrajzának részlete nemcsak pillanatfelvétel, történelmi állókép, de egyben egy korszak prologusa is, a legkésőbb 1948-ra kialakult világrend négy évtizeddel későbbi *de facto* lezárása. 1988-ra nyilvánvalóvá lett, hogy a szovjetek elvesztették a hidegháborút; az amerikai gazdaság maga alá gyűrte a szovjet fegyverkezési programok finanszírozását, s vele együtt Sztálin utódainak birodalmát is. A szovjetek már az év elején nyilvánosan feladták Afganisztánt,⁴ az év végén pedig Gorbacsov félmillió szovjet csapatkivonást jelentett be Kelet-Európából.⁵ Új korszak kezdődött, telve válaszokra váró kérdésekkel, bizonytalansággal és feszültséggel. A „wind of change”,⁶ a változás szele volt készülöben, s vihar előtti statikusság terjedt szerte a keleti blokkban. A Szovjetunió vereségével, ha ezt sokan nem is látták, féltek bismerni, vagy épp hinni sem merték, a szovjet mintájú európai kommunizmus is bukásra ítéltetett. Ilyen helyzetben a térségbeli politikai stabilitás, sőt, maga a kontinuitás is felértékelődött, a belpolitikában éppúgy, mint a külkapcsolatokban. Magyarország és az Egyesült Államok viszonyát munkámban ebből a szempontból fogjuk vizsgálni.

A magyar–amerikai kapcsolatok 1988-as történetének megértéséhez azonban elengedhetetlen, hogy világpolitikai ki- (s egyben: vissza-) tekintést tegyünk, az 1987. decemberi amerikai–szovjet csúcsot állítva fókuszba. Bár már 1985-ben Genfben megállapodtak két további csúcstalálkozóról, Gorbacsov, valószínűleg Reykjavík *interimje*, a fennálló vitás kérdések és nem utolsósorban saját presztízse miatt, csak 1987. október 30-án, Sevardnadze által kézbesített üzenetében fogadta el a washingtoni csúcson való részvételt.⁷ A csúcstalálkozó középpontjában az INF szerződés megkötése állt,⁸ így a közép hatótávolságú, majd később a rövid hatótávolságú⁹ nukleáris fegyvereket illetően 1987 folyamán számos, megelőző politikai egyeztetés zajlott a két fél, Shultz és Sevardnadze, Gorbacsov és Shultz,¹⁰ Reagan és Sevardnadze között; részben párhuzamosan a Genfben zajló szakértői egyeztetésekkel.¹¹ Miután a két szuperhatalom vezetői a legtöbb kérdésben egyetértésre jutottak, elhárultak az akadályok Gorbacsov amerikai útja elől.

A szovjet pártfőtitkár 1987. december 7-én érkezett az amerikai fővárosba, és a washingtoni csúcson, december 8-án Reagan és Gorbacsov aláírták az INF szerződést, mely kivonásra és szétszerelésre ítélte az európai telepítésű 500–5 500 kilométer hatótávolságú ballisztikus és cirkálórakétákat, mind nukleáris, mind hagyományos robbanófejjel. Az amerikai szenátus által 1988. május 27-én jóváhagyott, és 1988. június 1-ével életbe lépő megállapodást, mely

1991. június 1-ig adott haladékosan a szerződésben foglaltak végrehajtására,¹² Gorbacsov „a világpolitika jelentős eseményének” nevezte, míg Reagan találkozójukat olyan fordulópontként értékelte, mely „reménnyel világította be az eget minden jóakarátú embernek”.¹³

Az INF szerződés összesen 2692 fegyver megsemmisítését jelentette, 846-ot az amerikai, és 1846-ot a szovjet oldalon.¹⁴ A világ akkori legkidolgozottabb, és legrészletesebb fegyverzet-korlátozási szerződésének jelentőségét azonban a számokon és a méltató szavakon túllépve is vizsgálnunk kell, hogy megértsük annak valódi jelentőségét, s hogy miért nevezte azt Reagan „a valahai legjobb csúcs”-nak.¹⁵ Először is, ez volt a világ első szerződése, mely nem egyszerűen korlátozta a nukleáris fegyverek számát, de valóban csökkentette is. Másodszor, az INF kifejezetten kétoldalú – tehát szuperhatalmi – szerződés volt, mely nem érintette a szövetséges és baráti védelmi képességet, így az angol és francia nukleáris arzenált; sőt, a nyugatnémetek 72 darab Pershing 1A rakétájának kivonása is csak Kohl kancellár egyoldalú vállalása volt.¹⁶ Harmadszor, s ez talán a legfontosabb, a szerződés következményeiben Európát érintette, azt a kontinenst, mely miatt a hidegháború kialakult. Sztálin 1944-től a világforradalom ideológiájában újraértelmezve tulajdonképpen a cári Oroszország védelmi stratégiáját követte: Kelet-Európa megszállásával bármely hagyományos katonai offenzíva kezdetét jóval a saját határaitól nyugatra tolva ki.¹⁷ E szempontból a 'jaltai világrend' legnagyobb változását jelentette, hogy a két fél a potenciális európai hadszíntérről vont ki hadászati és taktikai nukleáris fegyvereket. Bár a szovjeteknek a hagyományos hadviselés terén meglévő nyomasztó európai fölénye nem változott,¹⁸ a Szovjetunió először adta jelét annak, hogy „Sztálin gyarmatbirodalmát” nem kívánja minden eszközzel és minden áron megtartani.

Nem tartozik az INF történelmi eredményeihez, de annak létrejöttében és megítélésében is kulcskérdés az SDI. 1987 decemberében Gorbacsov már nem emelt akadályt a Reykjavíkban még sarkpontként szereplő¹⁹ amerikai tervek kivitelezése ellen. Pedig Reagan egyértelműen fogalmazott: „Folytatjuk a szükséges kutatásokat és fejlesztéseket, hogy lássuk, működőképes koncepció-e, és ha igen, alkalmazni fogjuk.”²⁰ Igaz, Mihail Gorbacsov talányosan utalt Reagannek egy hasonló szovjet programra,²¹ mégis, marad a tény, hogy már nem hivatkozott az 1972-es ABM szerződés megsértésére, s nem emelt további kifogásokat. Az SDI tehát betöltötte történelmi szerepét: bár legvalószínűbben a szakértőknek volt igaza, és a rakétavédelmi pajzs a kor technikai színvonalán megvalósíthatatlan volt, és sosem működött volna; mégis, ha úgy tetszik, ez a költséges politikai blöff (mely Reagan számára sosem volt az) kényszerítette rá a szovjeteket saját gyengeségük beismerésére. Jurij Andropov főtitkársága előtt a KGB feje volt, Gorbacsov pedig az ő *protegée*-jából lett főtitkár: tudnia kellett, hogy az SDI miatt előbb-utóbb lépnie kell, engedve a hadsereg tábornokainak, de azt is tudta, hogy már régen nincs miből.²² Reykjavík és Washington között épp az a különbség, hogy Gorbacsov már nem próbált az erő Patyomkin látszatát fenntartva tárgyalni. Az elképesztő méretű szovjet nukleáris arzenál²³ fenyegető volt, ám alkalmazása kilátástalan és megnyerhetetlen háborúhoz vezetett volna; a reális lehetőségek szintjén csak ennek beismerése és a kompromisszumos tárgyalás maradt.

A washingtoni csúcstovábbi két napján, 1987. december 9–10-én jó néhány fogadás és sajtótájékoztató mellett, sor került a regionális konfliktusok áttekintésére, és a START I²⁴ előkészítő megbeszéléseire is. Bár Nicaraguát, Afganisztánt és a Perzsa-öböl térségét érintve Gorbacsov távolról sem volt együttműködő, sokkal inkább kemény és elutasító, a stratégiai arzenált érintő megbeszélésekre két napon is sor került,²⁵ megelőlegezve az 1991-es szerződést.²⁶ A két államfő már partnerként viselkedett,²⁷ jobban megismerve és megértve a másikat: „A kapcsolatokban megmutatkoznak az egymással szembeni bizalom kezdeti jelei, bár a meghatározó – bevallottan is – »a szoros ellenőrzésen nyugvó bizalom«.”²⁸

Utóbbi idézet, mely Házi Vencel 1988. január 17-i összefoglaló jelentéséből való, is jelzi, hogy Washingtonban előrelépés történt, elmozdulás egy immár többesélyes jövő felé: „Ez alapvető kérdések – biztonsági doktrínák, szövetségi rendszerek működése – újragondolását követeli meg. [...] A felek a csúcstalálkozó tapasztalatai szerint eljutottak azokhoz a pontokhoz és alapkérdésekhez – SDI, ABM értelmezése, emberi jogok intézményesítése –, melyek áthidalásához újabb jelentős és kölcsönös kompromisszumokra lenne szükség.”²⁹ A változás s annak szükségszerűsége tehát evidenciaként tűnt fel, ám homály fedte annak módját, mikéntjét. A ’hogyan’-ra adandó válasz keresése kivíválglik a MOL KÜM TŰK az Egyesült Államokra vonatkozó iratanyagából: az általam vizsgált periódusban mind mennyiségében, mind terjedelmében 1988-ban keletkezett a legtöbb, az USA és a Szovjetunió viszonyát részleteiben vizsgáló dokumentum.

„Szovjet részről az utóbbi időben különösen markánsan érzékelik, hogy az amerikaiak fokozott érdeklődést és figyelmet tanúsítanak a szövetséges szocialista országok egymás közötti kapcsolatai iránt. Elsősorban azt tanulmányozzák, hogy a szovjet peresztrojka és glasznoszty milyen hatást vált ki az európai szocialista országokban. Ennek az a magyarázata, hogy az új szovjet politika igazi próbakövének ezeket az országokat tartják, mert szerintük ott fog eldőlni a gorbacsovi kurzus sikere vagy kudarca.”³⁰ Hogy a moszkvai külügy munkatársának szavai a vezetőcserékre, a szocialista pártokon belül, vagy a szélesebb társadalmi rétegekben végbemenő változásokra, liberalizációra vonatkoznak-e, nem egyértelmű. Egyértelműek viszont a jelentésben névtelen külügyérnek a változások esetleges konzekvenciára vonatkozó megfogalmazásai: „Az amerikai vezetés egyes körei ugyanis arra számítanak, hogy a Szovjetunióban végbemenő változások különböző okok miatt súlyos nehézségeket, feszültségeket és megrázkódtatásokat válthatnak ki a szocialista országokban. Olyan fejlemények is bekövetkezhetnek, melyek visszahatásaként a Szovjetunióban lévő keményvonalasok és konzervatív erők megkísérelhetik a gorbacsovi politika megváltoztatását.”³¹ Azaz a Gorbacsov pozícióit mindig is törekenynek tartó³² amerikai külpolitika immár a Kelet-Európában beinduló folyamatok bizonytalan kimenetele, s az azok által kiváltott, ugyanilyen bizonytalan, szovjet reakciók miatt is aggódhatt. ³³ Moszkva saját, szövetségeseihez szóló interpretációjában sem a washingtoni, sem a későbbi moszkvai csúcsm nem jelentett végső áttörést. Miközben érzékeltették, hogy az új helyzetben a szovjet külpolitikának „most több szempontból nehezebb dolga van, mivel a korábbi években bizonyos tekintetben jóval egyszerűbb volt az akkori elzártkózzottabb és merevebb politikát képviselni”,³⁴ egyszersmind egyértelművé tették, hogy a maguk részéről „egyáltalán nem tartják visszafordíthatatlannak az utóbbi évek pozitívumait, a két ország közötti kapcsolatokban és ezen folyamatok megszilárdulása még nem érte el azt a fokot, hogy ne lehetne megszakítani.”³⁵

Az amerikai szuperhatalmi politikát érintő, a fenti, szovjet értékeléstől eltérő, árnyaltabb megfogalmazásokat találunk a direkt amerikai forrásokra támaszkodó magyar külügyi jelentésekben. Házi Vencel 1988. januári összefoglalója szerint Washingtonban ekkor több megközelítés is létezett a szovjetekkel, s így a kétoldalú tárgyalások eredményeivel kapcsolatban. A képviselők, szenátorok, kormányzati tisztviselők és politológusok véleményét összegző jelentés három főbb csoportba sorolta ezeket. Az első, legszkeptikusabb csoportba azok tartoztak, mint Cap Weinberger vagy Perle Adelman, akik úgy látták, hogy a „Szovjetunióban a változások minden területen a felszínen mozognak”, s az „továbbra is erőteljesen fegyverkezik”.³⁶ A második csoport pragmatikus konzervatívjainak és demokratáinak véleménye szerint „a Szovjetunióban ténylegesen érzékelhető változások mennek végbe, de ezek ma még nem elég meggyőzőek se a kül- se a belpolitikában.” Házi össze-

foglalója szerint az e csoportba tartozók úgy ítélték meg, hogy „a gorbacsovi törekvések őszinték és jó szándékúak, de következetes végrehajtásuk útjában számos belső akadály tornyosul.”³⁷ A harmadik csoportban a pozitív irányban elfogult, bizakodó liberális szakértők és a – Házi szerint – demokrata többség véleményét találjuk: „[...] a Szovjetunióban korszakos változások jelei tapasztalhatóak, s a kérdések többségében a mai szovjet gyakorlat egyszerűen összehasonlíthatatlan a négy évvel ezelőtti helyzettel”, melyből kifolyólag az Egyesült Államoknak „nem csupán alkalmazkodnia kell ezekhez, hanem sajátos eszközeivel elő is kell segítenie a változásokat”.³⁸

Házi Vencel jelentését a szovjet véleményekkel párhuzamba állítva és összevetve jó közelítést kapunk arról, hogyan látta Washington a Moszkvában zajló változásokat, a megindult folyamatok irányát, lehetőségét és esélyeit. Az orosz történelemben – IV. Rettegett Ivántól Dmitrij Anatoljevics Medvegyevig – mindig is személyhez kötött, felülről vezényelt változások fókuszában ezúttal Gorbacsov állt,³⁹ s annak kérdése, képes-e reform orientált politikai irányvonalát Szovjetunió szerte érvényre jutatni, illetve továbbfejleszteni. Amerikai szemmel nézve Gorbacsov túlélése egyszersmind a Reykjavík utáni amerikai tárgyalási pozíciók záloga is volt, hiszen egy keményvonalas váltás legalábbis a tárgyalások megrekedését hozta volna magával, ha nem rosszabbat.

Az USA-ra vonatkozó KÜM TÜK iratokban újdonság, hogy fenti véleményeket és latolgatásokat a keleti blokkot és annak jövőjét mérlegelő amerikai értékelésekkel együtt rögzítették. Korábban a szovjet és amerikai viszony tárgyalása elvált az Egyesült Államok kelet-európai politikájának, illetve a térség egyes kommunista országaival fenntartott viszonyának tárgyalásától. 1988-ban azonban e kettő összekapcsolódik, egyszerre jelezve a gyorsuló változásokat, illetve a komplexebbé vált regionális kérdéseket. Gorbacsov az INF aláírásával immár a retorikán túllépve, tevőlegesen is jelezte, hogy hajlandó egy, az USA által is óhajtott irányba elmozdulni, s ez Washington az amerikai külpolitikai premisszákat, illetve az egyes országok szerepének újragondolására készítette, a Kelet-Európa államaival való kétoldalú interakció kibővítése mellett. A szuperhatalmi párbeszéd felélénkülése és érdemivé válása nem jelentette a térségben már meglévő, jól működő, kétoldalú kapcsolatok, így a amerikai – magyar reláció háttérbe szorulását. Igazolja ezt egy John C. Whiteheaddel 1988. február 12-én elköltött ebédről szóló rejtjeltávirat is: „Whitehead megfogalmazásából kitűnt, hogy az USA–SZU kapcsolatok kiteljesedése, a Lengyelországhoz fűződő szálak érezhető erősödése mellett sem szorult háttérbe Magyarország az amerikai külpolitika tükrében.”⁴⁰

„A szovjetunióbeli változások, a nagyhatalmak viszonyának javulása, a kisebb szocialista országokon belül kibontakozó reformfolyamatok és a lengyelországi konszolidáció hatására az amerikai külpolitikában erősödik az igény a Kelet-Európa-politika és a differenciálási kritériumok átértékelésére: a fejlemények összehatásukban megváltoztatják az egyes kelet-európai országok fontossági sorrendjét. Az amerikai kormányzat a térséget ma potenciális válság-övezetnek [sic!] tekinti; ugyanakkor hangsúlyozza, hogy nem a robbanásban, hanem a viszonylagos stabilitás mellett végbemenő radikális, intézményes változásokban, a politikai pluralizmus térhódításában érdekelt, tevékenységével ezt kívánja elősegíteni. Az USA számára döntő mérce az emberi jogok érvényesülése, az ellenzék közéleti működésének engedélyezése, a gazdasági liberalizáltsági fok.”⁴¹ Az utolsó kitételektől eltekintve az 1988. július 7-éről származó összefoglaló olyan új irányba mutat, melyre korábbi dokumentumokban nem találunk precedenst: Kelet-Európa egésze posszibilis válságövezetként jelenik meg, melyben fennáll a társadalmi robbanás veszélye. Ez, a kommunizmus addigi négy évtizede alatt legfeljebb egy-egy ország – Magyarország (1956), Csehszlovákia (1968), Lengyelország (1981) – kapcsán kerülhetett szóba (illetve: történt meg), a térséget

átfogóan érintve nem. Az 1988-as amerikai prognózis azonban implicit módon dominó effektusra utal, hiszen konkrét rezsimiek helyett a keleti blokk általános válságáról beszél; ráadásul felveti az intézményes keretek radikális, békés vagy erőszakos úton való megváltoztatásának lehetőségét.⁴²

A kommunista rendszerek általános válsága és a küszöbön álló változások elemzése nemcsak a hivatalos amerikai külpolitikát foglalkoztatta, de az USA és a nyugati világ tágabban értelmezett politikai közvéleményét. Zbigniew Brzezinski 1988. április 16-án, Indonéziában, egy jakartai konferencián fejtette ki véleményét e témáról. A volt nemzetbiztonsági tanácsadó külön tárgyalta a Szovjetuniót, Kínát és Kelet-Európát, ám az e rendszereket érintő válság alapokaiként egységesen az állam és a párt összefonódását, a kiterjedt bürokráciát, a társadalmi spontaneitás és kreativitás elnyomását jelölte meg.⁴³ Brzezinski, már nem aktív politikusként, megtehetette, hogy a hivatalos megfogalmazásoktól eltérően és nyíltabban fogalmazzon. Kijelentette, hogy „a Szovjetunió gyakorlatilag megszűnt az USA riválisa lenni”, s hogy a *peresztrojka* Gorbacsov minden erőfeszítése ellenére kudarcra van ítélve, mert „teljesen ellentétes a párt hagyományaival és jelenlegi szerepével”.⁴⁴ Hozzátette azt is, hogy „a soknemzetiségű Szovjetunióban egy igazi gazdasági és politikai decentralizáció a nemzeti törekvések zsílipjeit is kinyitná, ami az ország politikai egységének felbomlásához vezetne.”⁴⁵ Kelet-Európáról értekezve, a megelőzően idézett összefoglalóval egyetértésben, rámutatott, hogy „kívánatosabb a lassú, de visszafordíthatatlan reformok folyamata”, mert „a forradalmi jellegű gyors változások – elsősorban a meglévő *status quo*t veszélyeztető – nemzetközi hatásai miatt nem szolgálják az USA érdekeit.”⁴⁶ Brzezinski a térség országait sújtó problémák alapján sorrendet is felállított: a legproblémásabbnak Romániát, majd Lengyelországot ítélte; Magyarországot középen helyezte el, mögötte Csehszlovákiával; a legproblémamentesebbnek Jugoszláviát ítélte. Ha e sorrend a későbbi történések ismeretében téves is volt, a Szovjetunió felbomlásáról általa mondottak végül tételesen helytállónak bizonyultak.⁴⁷

A prognózisában legpontosabb, a keleti blokk jövőjére vonatkozó, külügyi összefoglaló 1988 októberének végéről származik, melyben ismét a washingtoni magyar nagykövet összegzi amerikai források véleményét.⁴⁸ Ebben – is – szerepel, hogy a Gorbacsov által felgyorsított változások Kelet-Európában „a helyzet olyan mértékű radikalizálódásához vezethetnek, amely robbanással fenyeget.”⁴⁹ Ezt érzékelve a térség prioritása az amerikai külpolitikában felértékelődött, az 5-6. helyről a 3-4. helyre került.⁵⁰ Az összefoglaló szerint, ellentétben Brzezinski helyzetértékelésével, a térség legstabilabb országa Magyarország, míg Jugoszláviában a feszítő nemzeti ellentétek, Romániában az eszkalálódó gazdasági és társadalmi problémák, Lengyelországban a rendszer talajvesztése, a tömegektől való elszakadása, és „a rendszer legitimitásának még a látszatát is nélkülöző” társadalmi bázis vákuuma vezethetett „előre nem látható mértékű társadalmi megrázkódtatáshoz”⁵¹ „A fentiekből következően a Bush adminisztráció”⁵² is kiemelt szerepet szán Magyarországnak, mert úgy véli, hogy az ott végbemenő – igen figyelemreméltó, de rendezett keretek között zajló – fejlődés szolgálja legjobban az Egyesült Államok érdekeit és például szolgálhat a többi ország számára.”⁵³

Kelet-Európa későbbi történelmét ismerve, mindezek meglehetősen reális és pontos helyzetértékelésként tűnnek fel, előrevetítve 1989 és az azt követő évek viharos, és olykor véres történéseit. A Magyarország helyzetére, s részben jövőjére vonatkozó megállapítások egy egész korszakot ívelnek át, hiszen a *de facto* a Kádár-rendszer idején született értékelés a rendszerváltozással/változtatással sem veszítette érvényét: a „magyar modell” nem eltűnt, hanem új értelmet nyert. Bár dolgozatomnak nem része az 1988 utáni időszak tárgyalása,

éppen az általam kutatott időszak dokumentumaiból válik egyértelművé, hogy Budapest nem 1989–90-ben került a Nyugat érdeklődésének homlokterébe,⁵⁴ hanem az azt megelőző évtized folyamán. Az 1980-as évek második felében már markánsan érzékelhető, különleges amerikai–magyar kapcsolatok, illetve a Washington által a térségben kiemelten való kezelés jelentették azon diplomáciai viszony eredőit, melyet az első szabad választással parlamentbe kerülő pártok, illetve az Antall-, Boross- és Horn-kormányok megörököltek.⁵⁵

1988-ban azonban mindez még a jövő homályába veszett. A külpolitika irányítói mindannyian az MSZMP tagjai voltak, s a magyar külügyi gondolkodást az évtizedben kialakult metódusok és célok határozták meg. Mindezekből két, immár évek óta húzódo ügy emelkedett ki: a magyar pártfőtitkár washingtoni meghívása/látogatása, illetve a nyugati parti magyar képviselő megnyitásának kérdése. A magyar–amerikai kapcsolatok legfelsőbb szintre emelésének direkt akadályát Kádár elutasító magatartása jelentette; míg a nyugati parti konzulátus iránti magyar kérelmet az amerikai hatóságok vétózták meg visszatérően. 1988 közepén azonban mindkét ügy végére pont kerülhetett, amerikai részről a kettő összekapcsolásával.

Az amerikai külügy számára a KB-ban, a PB-ben, és az elnöki tanács élén, 1987 nyarán lezajlott változások után, legkésőbb John C. Whitehead 1987. novemberi budapesti látogatásával válhatott egyértelművé, hogy immár nem a hanyatló Kádárt, hanem a felemelkedőben lévő Grószt kell Washingtonba invitálni.⁵⁶ Erre mintegy egy fél évvel később, 1988. március 31-én került sor: Grósz washingtoni látogatásának lehetőségét Mark Palmer vetette fel Kovács Lászlónak.⁵⁷ Bár zavart okozott, hogy a nagykövet invitációja *de iure* nem számított formális meghívásnak, s így nem tudták amerikai részről pontosan kit tekintsenek partnernek, a külügy végül úgy döntött, hogy az MNK részéről az USA kormányát fogják meghívó félnek tekinteni; s a tervezés is e szellemben indult meg.⁵⁸ A látogatás menetét illető első magyar elképzelések szerint Grósz Károly Reagan elnökkel, Bush alelnökkel, Shultz külügyminiszterrel és Michael Dukakissal, Bush demokrata ellenlábasával folytatott volna megbeszéléseket, valamint találkozott volna az IMF és IBRD vezetőivel.⁵⁹

Az amerikaiak első verziója szerint Grósz látogatására július 23–24. és augusztus 4. között került volna sor;⁶⁰ a látogatás Washingtonban indult volna (az utolsó ottani napra, 27-ére időzítve a találkozót az elnökkel), hogy azután New Yorkban, majd 29-től a nyugati parton folytatódjék, s végül augusztus 2-át követően a Középnyugaton érjen véget.⁶¹ Ez az elképzelés azonban hamarosan megváltozott, s mind az időpont, mind a helyszínek sorrendje teljesen átalakult, egyetlen fix pontként a Reagannal való július 27-i, washingtoni találkozót tartva fent.⁶² Az új elképzelés szerint a látogatás Kaliforniában indult július 20-án, és az amerikai fővárosban ért véget egy bő héttel később, július 28-án; a kettő közé ékelve egy három napos New York-i tartózkodást. 1988. május 18-án Mark Palmer ez utóbbi elképzelést is megerősítette, és jelezte, hogy a hivatalos meghívót John C. Whitehead fogja átadni Budapesten, várhatóan június 7-e körül.⁶³

Palmer jelzése, és Whitehead látogatása között azonban újabb fordulat történt: az MSZMP KB 1988. május 22-én leváltotta Kádár Jánost a főtitkári posztról, s helyére Grósz Károlyt nevezte ki. Az „Öreg”, a rendszer névadója, aki a maga korában legtovább bírta a főtitkári posztot, végül távozni kényszerült. Régóta erodáló fizikai és mentális épsége végül maga alá temette; szellemi hanyatlása egyben politikai karrierjének végét is jelentette.⁶⁴ Grósz főtitkári kinevezésével együtt megtarthatta/megtartotta miniszterelnöki tisztét is, s így fél éven át – 1988. november 24-ig, Németh Miklós kormányfői kinevezéséig – egyszerre volt a párt és a kormány szuverén feje. Az új helyzetben tervezett amerikai útja még inkább felértékelődött, hiszen immár az MSZMP premierjeként látogathatott az Egyesült Államokba, feloldva ezzel a Kádár vonakodása jelentette politikai és diplomáciai patthelyzetet.⁶⁵

Grósz Károly és négyfős kísérete 1988. július 20-án, a Palmer által végsőként vázolt menetrendnek megfelelően, érkezett az Egyesült Államok nyugati partjára. A küldöttségben végül Kovács László külügyminiszter-helyettes,⁶⁶ Kapolyi László kormánybiztos, Bartha Ferenc az MNB elnöke, és Tatai Ilona, a KB tagja, a Taurus igazgatója, s egyben a Magyar Gazdasági Kamara alelnöke⁶⁷ kapott helyet. Útjuk Sacramentóban kezdődött, San Franciscóban és Los Angelesben folytatódott, a keleti partra átrepülve pedig New Yorkban, Bostonban, és végül Washingtonban folytattak megbeszéléseket.⁶⁸ A regnáló politikai vezetésből Reagan elnökön kívül találkozára került sor George Bush alelnökkel, George P. Shultz külügyminiszterrel, William Verity kereskedelmi és James Baker pénzügyminiszterrel, valamint Alan Greenspannel a FED elnökével; s természetesen tárgyaltak szenátusi és kongresszusi képviselőkkel is. A már, illetve még nem országos befolyással bíró politikusokkal folytatott eszmecsereből kiemelkednek a Richard Nixonnal, Henry Kissingerrel, valamint a Michael Dukakissal folytatott személyes megbeszélések. A gazdasági élet szereplőivel, illetve az arra jelentős hatással bíró szervezetek vezetőivel lefolytatott tárgyalások közül a Marmon-csoport, a Bechtel, az Occidental Petroleum és a McDonald's, illetve az IMF és IBRD vezetőivel⁶⁹ lezajlott találkozók bírtak jelentőséggel.⁷⁰ Sor került a Zsidó Világkongresszus, illetve a magyar emigránsok prominenseivel való személyes találkozókra is.⁷¹

A tárgyalások és megbeszélések csúcását természetesen az 1988. július 27-i Reagan–Grósz találkozó jelentette; nem annyira az ott elhangzott formaságok, mint inkább a találkozó létrejöttének ténye, és az odáig vezető út miatt.⁷² Reagan elnökségének két periódusa alatt, Gorbacsov mellett, a magyar főtitkár volt az egyetlen, aki a szocialista táborból meghívást kapott, és ellátogathatott Washingtonba. Ha hosszú volt is az út,⁷³ azt mindvégig a fejlődés, és az előrelépések jellemezték. Ahogy a kétoldalú kapcsolatok legmagasabb szintre emeléskor Ronald Reagan fogalmazott: „Az ön látogatása nagy siker, történelmi fordulópontot jelent az amerikai-magyar kapcsolatokban, melyek tíz évvel ezelőtt, Szent István koronájának visszaadásával kezdődtek.”⁷⁴ [...] Bátorít minket, hogy Önök is belátják, a gazdasági reformok nem lehetnek sikeresek, ha nem párosulnak politikai reformokkal is...[...] Mi amerikaiak úgy tekintünk a magyarokra, mint egy rendkívül tehetséges népre – olyan népre, mely jelentősen hozzájárul Amerika fejlődéséhez is. Tudjuk, hogy Magyarországon belül a magyarok képesek arra, hogy jobbá tegyék társadalmukat és gazdaságukat – amennyiben a most megfontolás alatt álló nagyobb szabadság és a reformok következtében bevezetésre kerülnek [...].”⁷⁵

Amerikai részről tehát alapvetően a kapcsolatok – immár egy évtizednyi – fejlődésén,⁷⁶ valamint a megkezdett gazdasági és társadalmi reformok továbbvitelén volt a hangsúly. Viszontválaszában utóbbiakra utalva Grósz Károly a következőket mondta: „Magyarország hatalmas feladatokkal kell szembenézzen ma. Mindez csak akkor vihető sikerre, tudjuk jól, ha polgáraink több jogot és szabadságot élveznek. Éppen ezért modernizáljuk politikai rendszerünket és politikai gyakorlatunkat.”⁷⁷ A magyar kormányzat előtt álló további jelentős feladatok érzékeltetése mellett Grósz hangsúlyt fektetett a „magyar modell” retorikájának megerősítésére is, kiemelve, „hogy a Szovjetunióban,⁷⁸ de Lengyelországban, és Kínában is a magyarországihoz hasonló törekvések jellemzik a vezetés elképzeléseit”.⁷⁹ A magyar delegáció tapasztalatait összegző jelentések szerint amerikai részről is érzékelhető volt, „hogy Magyarországot a szocializmus egyfajta »kísérleti modelljének« tekintik. Reformtörekvéseink sikerét, vagy esetleges kudarcát bizonyos értelemben általános érvényűnek minősítik.”⁸⁰ Mindeközben pedig jelentős érdeklődést mutattak „a politikai reformok »határai«, a többpárt-rendszer lehetősége, illetve az utóbbi időszak személyi változásai iránt.”⁸¹

A tárgyalások középpontjában magyar részről azonban távolról sem a hazai belpolitika kérdései álltak, a Grósz vezette delegáció fókuszában gazdasági kérdések álltak.⁸² Így az MFN státusz meghosszabbítása, a nyugati parti képviselőt megnyitása, az OPIC-al való szerződés,⁸³ illetve a COCOM lista enyhítésének ügye. Míg a legtöbb kérdésben csak évekkel később, olykor a rendszerváltás után született megállapodás,⁸⁴ a nyugati parti képviselőt kérdésében megtört a jég: William Verity, az amerikai kereskedelmi miniszter ugyanis közölte, engedélyezik egy diplomáciai mentességgel nem rendelkező, kereskedelmi képviselőt felállítását Kaliforniában.⁸⁵ Gesztus értékű, hogy a magyar külügy által a kezdetektől kiemelten kezelt, ám az amerikaiak által éveken át ellehetetlenített kérdésben éppen ekkor jött létre megállapodás; Kádár utódának fogadásakor Washington mintegy honorálta a megelőző évtizedben a magyarok által addig megtett utat.

1988 közepére tehát a Magyar Népköztársaság és az Amerikai Egyesült Államok kapcsolatai delelőjükre értek; az amerikai–magyar csúcs több mint négy évtized távlatában a legmagasabb szintű kétoldalú találkozót jelentette, új szintre emelve a két ország kapcsolatát. A siker azonban, mely a félmúltnak szólt, már egy átmeneti korszakban született, melyben a korábbi keretek felbomlóban voltak, hol láthatatlanul, hol nagyon is kézzelfoghatóan. Az iránnyal mindenki tisztában volt, ám a tempó – mint a későbbi eseményekből kiderült – valójában mindenkit meglepett: a hidegháború a következő év végén, Máltán, hivatalosan is véget ért; a kommunizmus két éven belül eltűnt Kelet-Európából; három éven belül pedig maga a Szovjetunió is megszűnt létezni. 1988 tehát cezúrát jelentett: átmenetet a régi és az új világ között; 12 hónapot, melyben, ha csak rövid ideig is, még a régi szabályok érvényesültek, ám mind a célokat, mind a nagypolitika játéktérét újraírták.

Ez határozta meg Reagan és Gorbacsov utolsó, moszkvai találkozóját is. Az 1988. május 29. és június 2. között lezajlott csúcs értékében valahol félúton járt Reykjavík és Washington között: nem volt kudarc, de nem jelentett újabb áttörést sem. Bár korábban Reagan, sőt mindkét fél reménykedett a START megállapodás véglegesítésében, erre végül nem került sor.⁸⁶ A fő gondot a légi és tengeri indítású cirkálórakéták (ALCM és SLCM) kérdése jelentette. A szovjetek – például – egy-egy nehézbombázóért 10-10 cirkálórakétát akartak beszámítani, mindegyiket nukleáris fejjel számolva; az amerikaiak ugyanekkor azt vetették fel, hogy – az INF-ben érintett fegyverzetet ellentétben – az SLCM-ek számának ellenőrzésére nincs reális lehetőség.⁸⁷ A robotrepülőkön túl azonban ott volt még az ICBM-ek,⁸⁸ az ABM szerződés betartásának, és az ellenőrzés metódusainak ügye, melyek mind további egyeztetéseket és alkukat igényeltek, messze túlmutatva a moszkvai megbeszéléseken.⁸⁹ A moszkvai csúcs sem a KÜM TÜK anyagaiból, sem Reagan feljegyzéseiből, sem a korabeli sajtóból nem tűnik különösebben sikeresnek; legfőbb eredménye a washingtoni csúcson elfogadott INF szerződés aláírása,⁹⁰ illetve a szovjet–amerikai kapcsolatok megerősítése volt.⁹¹ Reagan, aki ezzel tulajdonképpen elesett a lehetőségtől, hogy a START-ot még elnöksége alatt aláírják,⁹² újságírói kérdésekre válaszolva úgy fogalmazott: „Azt gondolom meglehetősen különbség van ma a (szovjet – KJE) vezetésben, s az országaink közti kapcsolatokban.” „Úgy hiszem, ez nagy részben a főtitkárnak köszönhető, akit eltérőnek találok attól, amilyenek a korábbi szovjet vezetők voltak.”⁹³ Az elnök tehát elismerte, hogy Gorbacsovban végül partnerre talált, olyan vezetőre, aki hajlandó volt a szovjet realitásokat szem előtt tartva tárgyalni: nem a katonai képességeket, hanem az azt finanszírozó gazdasági erőt alapul véve. Ezen egyirányú matematikában a katonai kiadások mielőbbi, radikális csökkentése volt a szovjet rendszer megmentésére tett erőfeszítések egyik legfontosabbika, ez vezetett Gorbacsov 1988. decemberi bejelentéséhez, s ez szabott irányt Kelet-Európa nem is olyan távoli jövőjének.

A térség küszbönálló átalakulását, a bel- és külpolitika mélyrétegeiben forró változásokat jelezték a keleti blokk országaival fenntartott amerikai kapcsolatokban központi figurává vált John C. Whitehead mind gyakoribb látogatásai is. Bár Whitehead 1985-től volt külügyi államtitkár, s összesen hat alkalommal látogatott el a térségbe, látogatásaiból három 1988-ra esett. 1988. január végén – február elején Lengyelországba, Bulgáriába, Romániába és Csehszlovákiába látogatott el,⁹⁴ 1988 júniusában Magyarországon és az NDK-ban járt;⁹⁵ míg 1988 októberében – egyben búcsúlátogatásként – Bukarestben, Varsóban, Prágában, Budapesten és Szófiában tárgyalt.⁹⁶ A mintegy kilenc hónapon belüli három körút, illetve azok helyszíne két dolgot mutat meg világosan: a kétoldalú interakciók felpörgését, illetve a térségbeli amerikai dialógus kibővülését.

Az amerikai politikus 1988. február 5–6-i bukaresti tárgyalásain végleges hangnemváltásra került sor mind román, mind amerikai részről. Ceaușescu, miután Whitehead kijelentette, hogy „kedvező változások híján”⁹⁷ az eredetileg fél évre felfüggesztett MFN státusz későbbi megújítása is veszélybe kerülhet, már nem hagyta, hogy az amerikai külügy második embere kifejtse az „emberi jogi kérdéskörre vonatkozó amerikai nézeteket”.⁹⁸ A magyar összefoglaló szerint „ez a végkifejlet még az újságírókat is sokkolta”, a majd három órás megbeszélés során a román főtitkár „ellentmondást nem tűrő volt, áthágta a szokásos nemzetközi diplomáciai normákat”, miközben „sarokba szorított ember módjára viselkedett”.⁹⁹ Ezzel összhangban a látogatásról röviden tudósító *LA Times* is úgy fogalmazott, hogy Csehszlovákiába való távozása előtt Whitehead „szokatlanul éles megjegyzésekkel” illette a román rezsimet, miután Nicolae Ceaușescu nyilvánvalóvá tette, hogy nem kíván az emberi jogi kérdésekről tárgyalni.¹⁰⁰ Ezzel Románia kiemelten kezelése, illetve kedvezményezett státuszának visszaállítása hosszú időre lekerült az amerikai külpolitika napirendjéről; Whitehead 1988. október 10–11-i látogatása alkalmával mindez mit sem változott.¹⁰¹

Varsóban, 1988. január 31. és február 3. között, az amerikai külügyminiszter-helyettes Jaruzelskitől a püspöki karon át Lech Wałęsáig, a lengyel politikai élet szinte minden aktorával találkozott; a kormánnyal való tárgyalásain a Szolidaritás a politikai életbe való mielőbbi bevonását sürgetve.¹⁰² Jaruzelskiék azonban ezt alapvetően belügynek ítélték, s még Whitehead őszi látogatása előtt is inkább a – véleményük szerint – Lengyelországgal szemben politikailag, gazdaságilag és pénzügyileg diszkriminatív amerikai külpolitika felfüggesztését követelték.¹⁰³ John C. Whitehead októberi látogatása után a lengyel helyzetet összetettnek és bonyolultnak minősítette. Bár bizakodó volt az 1988. szeptember 27-én hivatalba lépett új miniszterelnök, Mieczysław Rakowski személyét illetően,¹⁰⁴ s jelezte, hogy az USA hajlandó az új kormányt gazdaságilag támogatni, szem előtt tartotta Walesa Rakowskival kapcsolatos bizalmatlanságát és kételyeit is.¹⁰⁵ Románia és Lengyelország, pontosabban a Ceaușescu és a Jaruzelski rezsim tehát ugyanazon irányba tartott 1988 őszén, mint a megelőző két évben: a román diktátor még mindig az erő pozíciójából, kompromisszumok nélkül kívánt tárgyalni, immár áthágva a józan ész diktálta határokat is; míg lengyel kollégája továbbra is újabb engedményeket kívánt elérni, a lengyel belpolitika változásainak érdemi tárgyalása nélkül. Pedig a változások, mint az az oly sok fentebbi dokumentumból egyértelműen kiderül, már az ajtón kopogtattak.

E szempontból különös jelentőséggel bír mindaz, amit Whitehead nyári útján az NDK-ban mondott. A már említett, New York-i székhelyű EWI kelet-németországi, kihelyezett gyűlésén 1988. június 10-én felszólaló külügyi államtitkár kiállt a kelet-európai gazdasági reformok támogatása mellett.¹⁰⁶ Ahogy fogalmazott: „Miért kellene az USA-nak és a Nyugatnak támogatnia a keleti blokk gazdaságait? Mert hajlandóak vagyunk arra fogadni, hogy a nagyobb gazdasági nyitottság, és a keleti gazdaságok további, világszintű integrá-

ciója segíteni fog csökkenteni a feszültségeket, s előmozdítja egy mindnyájunk számára biztonságosabb és prosperálóbb világ létrejöttét.”⁷¹⁰⁷ Whitehead arra hívta fel a figyelmet, hogy a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok – az akkorinál – jóval nyitottabbá válása híján a kommunista országok „gyorsuló hanyatlással” kell szembenézzenek, s egy ilyen helyzetet „bizonytalan konzekvenciákkal bír a Kelet és Nyugat biztonságára, olyan következményekkel, melyek egyik félnek sem állnak érdekében.”⁷¹⁰⁸ E megfogalmazás is azt visszhangozta, hogy az Egyesült Államoknak, és a Nyugatnak általánosságban a békés, zökkenőmentes kelet-európai átalakulás állt érdekében, s nem a fennálló helyzet eszkálációja. Fontos az is, hogy bár doktriner szempontból a térség VSZ országainak esetleges támogatása *de facto* az ellenség támogatásának minősült, ám a politika felülírta e logikát, a biztonságpolitikai célok javára.

Az Egyesült Államok, és általában a Nyugat érdekében, a minél kisebb politikai feszültséggel és társadalmi megrázkódtatással járó változások álltak, s nem valamely földcsuszamlás-szerű, kiszámíthatatlan, gyors *regime change*. Az USA, Whitehead mondataiból és szerepvállalásából egyértelműen kiderül, a változások mediátoraként kívánt fellépni, elkerülendő a radikális megmozdulások, forradalmak, véres puccsok és polgárháborúk hullámát; kikapcsolva az évtizedes szovjet katonai reflexeket, s elősegítve a nyugati mintájú, demokratikus átalakulást. Mindez azonban valami újat és váratlant jelentett, minden fél számára.

1988-at követően, 1989 és 1991 között Európa, s vele az egész világ, a második világháború lezárása óta a legnagyobb és legjelentősebb változásokat és átalakulást élte meg. Országok tűntek el a térképről, miközben új országok születtek, illetve régiek nyerték vissza szuverenitásuk; a szovjet haderő Szovjet-Oroszország határaitra vonult vissza; a kétpólusú világ megszűnt létezni, s az Amerikai Egyesült Államok monopol szuperhatalommá vált. Kelet-Európa szerepe (ha ma már tudjuk is, alig egy-másfél évtizedre) a modern történelem talán minden más korábbi időszakához képest felértékelődött, s a térségben Magyarország kiemelt pozíciókkal bírt. Budapest egy évtizede fejlődő washingtoni kapcsolatai már a rendszerváltás előtt Bukarest és Varsó elé helyezték a magyar fővárost, mely az 1990-es években feljövő Prágával szemben is képes volt megőrizni pozícióit. A Kádár-rezsimmel megindult amerikai dialógus végül egész más pontra jutott, mint amit a Carter-kormányzat 1978-ban akár elképzelni tudott. Írásomban épp azt az évtizedes utat jártuk be, melyet a Magyar Népköztársaság és az USA kapcsolatai tettek meg a hidegháború állóvízétől a rendszerváltásig. A magyar–amerikai diplomácia meghatározó időszakába nyertünk betekintést, melyben a saját iniciatíváit követő két ország viszonya folyamatosan fejlődött – egy olyan korszakéba, melynek öröksége mind a mai napig velünk él.

JEGYZETEK

- 1 Ronald, Reagan, *An American Life*, New York, Pocket Books, 1992, 707. o.
- 2 Reagan 708. o.
- 3 „A közvélemény többsége hitt Reagannek, mert hinni akart, és mert Reagan Amerika hitének és tekintélyének visszaszerzését ígérte.” A 100/1988. számú SZT ügyirat mellékletében. MOL KÜM TÜK 4 142 00 2624
- 4 Gorbacsov 1988 februárjában jelentette be az Afganisztánból való teljes kivonulást.
- 5 1988. december 7-én az ENSZ 43. közgyűlésén

Mihail Gorbacsov bejelentette, hogy a genfi megbeszéléseket nem érintve, egyoldalú vállalkásként, két év alatt (1991-el bezárólag) 500 000 katonát vonnak ki a keleti blokk országaiból. Beszédében kiemelte, hogy a kivonás a VSZ tagállamok közül az NDK-t, Csehszlovákiát és Magyarországot érinti a legjelentősebben. http://www.writespirit.net/inspirational_talks/mikhail_gorbachev_talks/united_nations_address/
 6 Utalva itt a német (akkor: nyugatnémet) Scorpions együttes 1990-es *Crazy World* („Örült világ”) című albumának azonos című számára.

- 7 Reagan 697. o.
- 8 Az egyetlen jelentősebb más téma mely szóba került a Szovjetunió kivándorlási politikája volt, ezúttal kifejezetten a zsidó kisebbséget érintő negatív diszkrimináció okán. E téma érzékenyen érintette Gorbacsovot, aki felháborodottan reagált: „Nem a bíróságon vagyok, s ön nem bíró, hogy megítéljen.” Reagan vádjaira a szovjet főtitkár az amerikaiak a mexikói bevándorlókat érintő hátrányos megkülönböztetését hozta szóba, ám Reagan jogos ríposztal választott: „Nagy különbség van aközött, ha valaki ki akar jutni, és ha valaki be.” <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,966310-1,00.html>
- 9 1987. április 15-én Moszkvában Gorbacsov javasolta az 500 kilométernél rövidebb hatótávolságú taktikai fegyverek bevonását is e tárgyalásokba, jelezve, hogy szovjet részről nem emelnek kifogást az SDI földi telepítése ellen. A Borhi Lászlóék által közreadott, angol nyelvű hidegháborús kronológia alapján. www.coldwar.hu/html/en/chronologies/borhi1.html
- 10 Mark Palmer Kovács Lászlónak elmondta, hogy amerikai értékelés szerint az 1987. október 23-i, négy és fél órás Shultz – Gorbacsov megbeszélés volt a döntő. Az INF fegyverek megsemmisítésének szakaszolását ekkor amerikai javaslatra 3 évre irányozták elő, a szovjetek által javasolt 5 év helyett, miközben mindkét fél 10 éves ellenőrzési periódust javasolt (igaz, az amerikaiak évi 15 ellenőrzéssel, a szovjetek ennél jóval kevesebbel). Megegyezésre jutottak az amerikai tulajdonú, de nyugatnémet vezénylésű Pershing 1A rakétákról is, a megbeszéltek szerint azokat legkésőbb az INF 3 évének lejártát megelőző 15 nappal amerikai területre vonják vissza. A megrekedt START I (ekkor még csak START) tárgyalásokat és a hadászati robbanófejek kérdését illetően Gorbacsov 1988 tavaszára remélt megállapodást. A szovjet javaslat e robbanófejek számát jelentősen korlátozva 3000-3300 töltet ICBM-eken, 1800-2000-et tengeralattjárókon, 8-900-at cirkálórakétákon engedélyezett volna. MOL KÜM TÜK 4-135 004961
- 11 Igaz, a genfi megbeszélések hetedik fordulója 1987. március 26-án megszakadt, miután a tárgyalódelegációk több kérdésben is képtelenek voltak megegyezésre jutni. www.coldwar.hu/html/en/chronologies/borhi1.html
- 12 <http://www.state.gov/www/global/arms/treaties/infl.htm>
- 13 <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,966310-1,00.html>
- 14 <http://www.state.gov/www/global/arms/treaties/infl.htm>
- 15 Reagan 701. o.
- 16 1987. augusztus 26-án (másutt: 27-én) Kohl egyoldalúlag bejelentette, hogy országa lemond ezekről az eszközökről, újabb (modernebb) eszközök beszerzése nélkül. <http://www.state.gov/www/global/arms/treaties/infl.htm>
A kancellár bejelentését az motiválhatta, hogy így is csökkentse az érdekszférák határán fekvő ország veszélyeztetettségét. E logika szerint a nukleáris fegyverek kivonása csökkentette egy elsőlépcsős vagy megelőző szovjet atomcsapás esélyét, mely a Pershingek ellen irányult volna katonai konfliktus esetén.
- 17 Emlékeztetül: Sztálin nem hitt az atomfegyverek erejében, életében a szovjet doktrína alapvetően a hagyományos, szárazföldi erők elsőprő erejű alkalmazására épített.
- 18 A NATO 1988. november 25-én ezt érintő adatokat hozott nyilvánosságra. Eszerint a VSZ 3,09 millió katonájával szemben 2,21 millió NATO katona állt, kevesebb, mint harmad annyi tankkal (51 500 VS 16 624), ötöd annyi páncélozott személyszállító eszközzel (22 400 VS 4143). A jelentés szerint a VSZ a tüzérség és a légierő terén is a NATO fölé nőtt. www.coldwar.hu/html/en/chronologies/borhi1.html
- 19 <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,966310-1,00.html>
- 20 Uo.
- 21 Gorbacsov, miután két héttel korábban egy interjúban már célzott müholdak ellen bevethető fegyverek szovjet fejlesztésére, Washingtonban így válaszolt Reagannek: „Elnök úr, tegye, amiről azt gondolja, tennie kell! [...] Ki vagyok, hogy megmondjam önnek, mit tegyen? Azt hiszem, csak a pénzt szórja. Nem hiszem, hogy működni fog. [...] Mi más irányba mozgunk, és fenntartjuk a lehetőségét, hogy a megfelelő időben megtegyük, ami szerintünk nemzetünk legjobb érdekében áll. S úgy gondoljuk, ezt kevésbé drágán és nagyobb hatékonysággal tehetjük.” Uo.
- 22 A minden más titkosszolgálatlal összevetve is elképesztő sikerrel kémkedő KGB vezetőinek nem lehetett kétségük a reális erőviszonyok felől; Andropovnak – mint láttuk – biztosan nem volt.
- 23 A szovjet nukleáris arzenál 1986-ra érte el csúcspontját: 45 000 bevethető hadászati és taktikai eszközzel (az amerikai csúcspont 32 040 volt, 1966-ban). <http://www.armscontrol.org/factsheets/Nuclearweaponswhohaswhat>
- 24 Reagan 1982. június 29-i, genfi javaslatát eleinte SALT III-ként is emlegették.
- 25 Reagan 701.
- 26 Reagan arra számított, hogy a START I-et a moszkvai csúcson már alá tudják írni, de erre végül nem került sor. A szerződést előkészítő delegációk több kérdésben képtelenek voltak megegyezésre jutni; szovjet részről főként az amerikai vízi és légi indítású cirkálórakéták kérdése jelentett problémát. Reagan 705.

- 27 A *Time* magazin beszámolójának végén óvva intett attól, hogy olvasói a Reagan megfogalmazásában „tökéletesen más kapcsolat”-nak túl nagy jelentőséget tulajdonítsanak, ismerve a szovjeteknek a II. világháború óta folytatott politikáját. Igaz, a cikk szerint Gorbacsov személye egyben esélyt is jelentett. <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,966310-1,00.html>
- 28 MOL KÜM TÜK 4-10 00500
- 29 Uo. A doktrínák és szövetségi rendszerek újragondolásának felvetése is jelzi, hogy az INF milyen jelentőséggel bír.
- 30 1988. február 4-i rejteltávirat Moszkvából. MOL KÜM TÜK 4 10 0500/1
- 31 Uo.
- 32 Mint korábbi jelentésekből láthattuk, Kissingertől Palmerig sokan fogalmaztak meg kételyeket mind Gorbacsov, mind politikájának hosszú távú túlélésével kapcsolatban. Míg megfogalmazásaikat a szovjet oligarchia működésének (például Berija vagy Hruscsov bukása) ismerete indukálta, addig ilyen irányú félelmeiket az 1991. augusztusi puccs visszamenőleg is igazolta. 1991. augusztus 19–21. között Gorbacsovot épp saját korábbi szövetségesei és az általa felemeltek – a „Nyolcak Csoportja” – árulták el, s vetették házi őrizetbe. Bár túlélte e durva incidenst, politikailag nivellálódott, s ez vezetett 1991. augusztus 24-i, a főtitkári tisztségéről való lemondásához.
- 33 Nem véletlen, hogy 1990-től a 2000-es évek elejéig Hollywood szupersztárokat felvonultatva, kasszasikerek sorában – mint amilyen *Az utolsó esély* vagy *A rettegés arénája* volt – jelenítette meg a hazája nagyságát katonai puccsal, és az atomfegyverek megszerzésével helyreállítani kívánó renegát tábornok kliséjét.
- 34 1988. szeptember 15-i rejteltávirat szovjet tájékoztatásról. MOL KÜM TÜK 4-10 00500/8
- 35 Uo.
- 36 MOL KÜM TÜK 4-10 00501
- 37 Uo.
- 38 Uo.
- 39 David E. Hoffmann szerint a szovjet társadalomban kulcsszó volt a *szvjazi*, a „kapcsolatok”, és a *blat*, „lenyúlni, szajrézni”. A kiterjedt korrupcióra és a hiánygazdaságra utaló szavak fölé azonban mindig oda magasult – és magasul mindmáig – egy harmadik fogalom, a „*hozjain*” vagy *Hozjain*, a „*gazda*”/”*Gazda*”, aki a bojárrok, s még inkább a cárok mintájára személyében képes uralni és irányítani az alatta állókat. Hoffmann, David E., *Oligarchák – Erő és hatalom az új Oroszországban*, Budapest, Századvég, 2005, 26. és 85. o.
- 40 MOL KÜM TÜK 4-14 00209/2
- 41 MOL KÜM TÜK 4-10 00501/2 Ugyanebben a témában egy korábban már idézett szovjet összefoglaló így fogalmaz: „Aktívabbá vált az USA [...] az európai szocialista országok vonatkozásában is, amelyekkel szemben egyfajta »új differenciálási politikát« folytat.” MOL KÜM TÜK 4-10 00500/8
- 42 Összecseng mindez a magyar történész társadalom prominenseinek véleményével. Botos Katalin, Horváth Miklós, M. Kiss Sándor és Okváth Imre is úgy vélik, a politikai történeteket értő figyelemmel követő, illetve abban aktívan résztvevő értelmiségiek számára 1988-ban világossá vált, hogy Magyarország sorsdöntő változások előtt áll. Bizonytalan kimenetelű, ám bizonyosan bekövetkező változásokkal nézve szembe.
- 43 MOL KÜM TÜK 4-10 002809
- 44 Uo.
- 45 Uo.
- 46 Uo.
- 47 A jugoszláv etnikai ellentétek generálta polgárháború miatt evidensen.
- 48 Házi Venczel 1988. október 27-én írt a kelet-európai átalakulás lehetőségeiről. MOL KÜM TÜK 4-10 0030336
- 49 A jelentés, a fentebb ismertetett összefoglalókhoz hasonlóan, kitér arra is, hogy míg Jugoszláviában, Lengyelországban és Magyarországon széleskörű társadalmi igény kényszerítette ki a változásokat, addig a Szovjetunióban meghirdetett reformok a Gorbacsov köré tömörült hatalmi elithez kapcsolódtak. Miután a főtitkár személye, illetve e szűk réteg jelentette a változások kulcsát, uo.
- 50 Bár a jelentés nem nevezi meg az Egyesült Államok külpolitikájában legfontosabb térségeket, a Monroe-elv megfogalmazása, 1823 óta tudjuk, hogy az USA Dél-Amerikát a saját érdekszférájának tekintette, míg a XIX. század végéig, a spanyol-amerikai háború megnyerésével, a csendes-óceáni térség vált hangsúlyossá Amerika számára. Végül a XX. század utolsó negyedére, párhuzamosan az USA olaj exportórból jelentős olaj importőrré válásával, a Közel-Kelet értékelődött fel a korábbiaknál ismeretlen mértékben, hiszen az olaj tartotta/tarja fenn Amerika gazdaságát éppúgy, mint annak katonai potenciálját.
- 51 A „rendezett keretek”, áll Házi összefoglalójában, segíthették a Nyugattal való együttműködést éppúgy, mint a tőke beáramlását, illetve a belső vállalkozói szellem felerősödését. MOL KÜM TÜK 4-10 0030336
- 52 Bush, immár elnökként, ugyanezt ismételte meg 1989. júliusi budapesti látogatása alkalmával. Az ekkor az MDF-hez tartozó Bíró Zoltán így emlékezik vissza: „Számomra az amerikai elnök magyarországi látogatása – főként a vele való személyes találkozás az ellenzéki pártok vezetőinek körében – bizonyossá tette, hogy az Egyesült Államok minden békés eszközzel támogatni fogja a rendszerváltást, és a Gorbacsovval folytatott tárgyalásai is ebbe az irányba mutatnak. Az el-

- nők ugyanakkor a magyarországi ellenzéki pártok értésére adta azt is, hogy semmi olyan megmozdulást vagy magatartást nem hajlandó támogatni, amely ronthatná Gorbacsov pozícióit, illetve a tárgyalások békés és előrevívó folyamatát.” <http://www.historia.hu/archivum/2002/0202biro.htm>
- 53 MOL KÜM TÜK 4-10 0030336.
 - 54 A korszakra vonatkozó angol–magyar diplomáciát elemezve, saját forrásai alapján, Török Gábor ugyanerre a következtetésre jutott.
 - 55 George Bush 1989–93-as elnöksége, Mark Palmer szerepe a magyar rendszerváltoztatásban (nyílt kiállása az SZDSZ mellett), illetve a késő kádári külügy 1994-es felemelkedése (Horn Gyula miniszterelnöksége, Kovács László külügyminisztersége) mind a politika legfelsőbb szféráiban megjelenő kontinuitást bizonyítják; egy olyan folytonosságot, melynek személyes kapcsolatokon alapuló gyökerei korábbi időkre nyúltak vissza.
 - 56 Magyar miniszterelnök utoljára 1946-ban járt Washingtonban. Ekkor Nagy Ferenc tett látogatást Harry Trumannél. A sors fintora, hogy az MKP főtítkáráként delegációja tagja volt Rákosi Mátyás is, a magyar demokrácia felszámolója, a szovjet mintájú, sztálinista kommunista diktatúra kiépítője.
 - 57 Palmer gyakorlatilag áttételes módon meghívta Grósz Washingtonba július 27-re, hogy ott Reagannal találkozzék. MOL KÜM TÜK 4-13 001955
 - 58 MOL KÜM TÜK 4-13 001955/1
 - 59 A külügy mindemellett további javaslatokat várt Házi Venceltől. MOL KÜM TÜK 4-13 001955/1
 - 60 A State Department részéről mindeközben felmerült, hogy Grósz útja előtt, június 28-a és 30-a között Kovács László is az Egyesült Államokba látogathatna. Végül azonban, más vonalon – a KB tagjaként – Németh Miklós vett részt amerikai látogatáson, június 14-e és 21-e között. MOL KÜM TÜK 4-13 001955/2 és 4-13 001955/9
 - 61 MOL KÜM TÜK 4-13 001955/3
 - 62 MOL KÜM TÜK 4-13 001955/4
 - 63 Végül valóban Whitehead adta át a hivatalos meghívót; az iratokból nem derül ki, hogy ez elnöki meghívó volt-e. MOL KÜM TÜK 4-13 001955/5 és 4-135 002278 - 002278/4
 - 64 A KB munkatársainak 1988. május 30-i értekezletén Grósz a következőket mondta: „[...] nincs kettős irányítás. Kádár János elvtárs eleve kizárta ennek lehetőségét, nem vesz részt a Politikai Bizottság munkájában és nem avatkozik be a titkárok tevékenységébe.” <http://www.arcanum.hu/mol/lpext.dll/mszmp/dc8/dcb/f44?f=templates&fn=document-frame.htm&2.0>
 - 65 Az új pártfőtítkár tevékenysége nem hagyott kétséget afelől, hogy a keményvonalasok közé tartozik. 1988. június 16-án a rendőrség szétverte a Nagy Imrre emlékezők gyűlését. Bár ennek kapcsán az SD-ből Simons úgy fogalmazott, hogy az „nem volt jó entrée az új magyar vezetésnek”, az incidens mégsem jelentett zökkenőt Grósz útjának véglegesítésében. MOL KÜM TÜK 4-13 001955/12
 - 66 Kovács szerint a küldöttség tagjairól Grósz döntött, s azért nem Várkonyi Péter külügyminiszter kísérte a főtítkárt Washingtonba, mert államtitkárként hozzá tartoztak a fejlett tőkés országok. Tóth-Szenesi Attila az *Index*en 2011. február 6-án megjelent, „Kovács László mind megette Reagan kesudióját” című írása alapján. http://index.hu/belfold/tegnapiuj-sag/2011/02/06/kovacs_laszlo_mind_megette_reagan_kesudiojat/
 - 67 Tatai Ilona személye itt, a nyugati parti képviselő kapcsán, a Gazdasági Kamara alelnökeként lehetett fontos. MOL KÜM TÜK 4-113 003785/1
 - 68 MOL KÜM TÜK 4-13 001955/36
 - 69 Az IBRD ebben az időszakban évi 300-350 millió dollár hitelt nyújtott Magyarországnak. MOL KÜM TÜK 4-13 001955/22
 - 70 A kétoldalú gazdasági kapcsolatokat tekintve Magyarország tíz év alatt (1977–1987) majdnem meghatszorozta az USA-ba irányuló export értékét, és 1986-tól kereskedelmi aktívummal bírt. 1987-ben az amerikai export 308.1 millió dollár, míg az onnan származó import 254.9 millió dollár értékű volt – ez egy év alatt 30%-os növekedést jelentett, s ezzel a kapitalista országok közül az Egyesült Államok Magyarország negyedik legfontosabb partnerévé vált. MOL KÜM TÜK 4-50 003251 illetve 4-14 00209/7
 - 71 Grósz 1988. július 25-én, a magyar emigránsokhoz szóló záróbeszédében, az alábbiakat üzent a diszpóra magyarságának: „A nagyvilág felé fordulva kezünket nyújtjuk mindazoknak – köztük az Egyesült Államokban élő magyarságnak és leszármazottaiknak – akik a kapcsolatok ápolásával és építésével készek hozzájárulni Magyarország nemzetközi tekintélyének növeléséhez, a magyar nemzet felemelkedéséhez, a magyarság boldogulásához.” MOL KÜM TÜK 4-13 001955/21
 - 72 Kovács László szerint a találkozó mintegy 20 perces volt. http://index.hu/belfold/tegnapiuj-sag/2011/02/06/kovacs_laszlo_mind_megette_reagan_kesudiojat/
 - 73 A Grósz látogatásról összefoglalóan: Kávássy János, „Hosszú út Washingtonba: Grósz Károly 1988-as amerikai látogatása, és annak előzményei”, *Rajzolatok a magyar történelemről*, szerk. Antos Balázs – Tamás Ágnes, SZTE, 2010.
 - 74 US Department of State Bulletin, 1988. december http://findarticles.com/p/articles/mi_m1079/is_n2141_v88/ai_6977650
 - 75 Az Eleni Tsakopoulos amerikai nagykövet asszony által a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, 2011. február 24-én elmondott, „Ronald Reagan öröksé-

- ge” című beszéde alapján. http://hungarian.hungary.usembassy.gov/kounalakis_reagan.html
- 76 Ahogy Reagan a találkozó alkalmával egy újságírói kérdésre válaszolta: „Nem az a kérdés, hogy mi lehet a szerepe a jövőben [Magyarországnak], hanem az, hogy milyen szerepet tölt be máris.” http://index.hu/belfold/tegnapiujsg/2011/02/06/kovacs_laszlo_mind_megette_reagan_kesudiojat/
- 77 http://findarticles.com/p/articles/mi_m1079/is_n2141_v88/ai_6977650
- 78 Grósz egy hosszúra nyúlt, majd nyolcvan perces tv-interjúban említette, hogy három nappal azt megelőzően, Moszkvában, maga Gorbacsov mondta el neki, hogy a magyar minta áll legközelebb a szovjet vezetés elképzeléseihez. A *The New York Times* 1988. július 10-i cikke („Hungary Is Said To Be a Model For Gorbachev”) alapján. <http://query.nytimes.com/gst/fullpage.html?res=940DE7D6113CF933A25754C0A96E948260&sec=&spn=&pagewanted=2>
- 79 MOL KÜM TÜK 4-13 001955/36
- 80 MOL KÜM TÜK 4-13 001955/36
- 81 Kovács László jelentése saját tárgyalásairól. MOL KÜM TÜK 4-135 003500
- 82 Ezt erősíti meg az *Index* cikke is. http://index.hu/belfold/tegnapiujsg/2011/02/06/kovacs_laszlo_mind_megette_reagan_kesudiojat/
- 83 Az 1969 óta létező szervezetnek Kína és Jugoszlávia már tagja volt; az OPIC működésének Magyarországra és Lengyelországra való kiterjesztését 1988 márciusában Tom Lantos kezdeményezte. A képviselőház külügyi bizottsága ugyan 22:3 arányban megszavazta ezt (miközben törölte Románia tagságát), a törvényhozás alsó háza végül mégis 237:115 arányban elutasította a javaslatot (1988 májusában). Későbbi információk szerint, melyeket Palmer is megerősített, erre leginkább a felvétel – más szocialista országok felé – precedens értéke miatt, illetve Lengyelország kapcsolt felvétele okán került sor. MOL KÜM TÜK 4-50 001871 – 001871/4
- 84 Az OPIC végül 1989 októberétől működött/működik Magyarországon, míg a COCOM enyhítésére 1991 februárjában, tehát jóval az első szabad választások után került sor. Az előkészítő, több lépésben zajló, 1990. tavaszi tárgyalások eredményeként Magyarország, Lengyelország és Csehszlovákia társult tagországgként innentől különleges elbírálás alá esett (COCOM Special Procedure for Eastern Europe). <http://www.state.gov/e/eeb/rls/othr/ics/2009/117440.htm>
http://www.disam.dsca.mil/pubs/Vol%2014_2/Hankin.pdf
- 85 MOL KÜM TÜK 4-13 001955/36
- 86 Szovjet részről már az előzetes egyeztetések lezárulásával kételyeket fogalmaztak meg: „Szeretnénk a START megállapodást Moszkvában aláírni, de ennek esélyei napról napra csökkennek. A csúc
- valódi értéke az lesz, hogy a felek nyugtázzák az eddig elért eredményeket.” MOL KÜM TÜK 4-10 0500/6
- 87 Jelentés a moszkvai csúcs külügyminiszeri (Sevardnadze – Shultz) előkészítéséről. MOL KÜM TÜK 001866 – 001866/8
- 88 Az amerikaiak egy-egy hordozható eszközt 2-2 ICBM-el kívántak számolni. Uo.
- 89 A START I.-et végül 1991. július 31-én írták alá.
- 90 Reagan Moszkvába tartva, finnországi tartózkodása során értesült arról, hogy a szenátus 1988. május 27-én ratifikálta az egyezményt, elhárítva ezzel a szerződés aláírásának utolsó akadályát. Reagan, 705. o.
- 91 „A néha kemény vita, nyílt beszéd ellenére a két első ember kapcsolata igen jó, Gorbacsov mindvégig szellemes házigazda volt.” Rejtjeltávirat Washingtonból, 1988. június 9.-éről. MOL KÜM TÜK 4-10 00500/7
- 92 Reagan önéletrajza szerint 1988. szeptember elejére vált véglegessé, hogy a szakértői tárgyalásokon megjelenő problémák nem teszik lehetővé a START hónapokon belül való aláírását. Reagan, 716. o.
- Bár az elnök végig 1989 januárjáig látott esélyt erre, a valóságban ennél kevesebb idő állt a rendelkezésére. Az amerikai elnökválasztások lezárulása és a győztes kihirdetése után a hivatalban lévő elnök *lame duck*-ká („béna kacsává”) lesz: elnöki jogköre jelentősen szűkül, így a szerződések ellenjegyzésének kérdésében is.
- 93 Steven V. Roberts a *NY Times*ban 1988. június 2-án megjelent cikkéből idézve. <http://www.nytimes.com/1988/06/02/world/moscow-summit-reagan-says-he-was-moved-by-contacts-with-russians.html>
- 94 MOL KÜM TÜK 4-135 00955
- 95 Whitehead 1988. június 7-8-án tartózkodott Budapesten, hivatalosan is meghívva Grósz Washingtonba, majd innen repült tovább az NDK-ba. MOL KÜM TÜK 00278 – 00278/4 és http://articles.latimes.com/1988-06-11/news/mn-4286_1_east-bloc
- 96 http://articles.latimes.com/1988-10-07/news/mn-3581_1_whitehead-state-mission
- 97 Rejtjeltávirat Bukarestből. MOL KÜM TÜK 4-135 00955
- 98 Uo.
- 99 Uo.
- 100 http://articles.latimes.com/1988-02-07/news/mn-41237_1_human-rights-issue
- 101 ’Újdonságot’ a román falurombolási terv jelentett, miután 1988. április 29-én Ceaușescu bejelentette Románia településszerkezete átalakításának programját. E megalomán elképzelés szerint 2000-re Románia több mint 13 ezer falujából 7-8 ezret fel kellett volna számolni. A magyar dokumentumokban „településrendezési politika”-ként szereplő

terv Erdélyben direkt módon érintette a magyarságot, s emiatt az amerikai kongresszus már 1988. július 1-jén levélben fordult George Shultzhoz. E helyzetből fakadóan a magyar–román viszony Grósz amerikai látogatásakor is az amerikai külpolitika figyelmének homlokterében állt. Kovács László jelentése szerint: „Alkalmam nyílt arra is, hogy kérdésekre válaszolva kifejtsem álláspontunkat a magyar–román viszonyról, szóljak a feszültség háttéréről és a problémák megoldására irányuló törekvéseinkről. Whitehead-nek négy-szemközt külön is felhívtam a figyelmét arra, hogy a bécsi utótálalkozó eredményes befejezése érdekében mind a 34 országnak nyomást kell gyakorolnia Romániára. Aláhúztam, hogy ezt nem a Bécsben tárgyaló román delegáción keresztül kell megpróbálni, hanem Bukarestben, s az ismert okok

miatt lehetőleg a legmagasabb szinten.” MOL KÜM TÜK 4-135 00955/2 és 4- 135 003500

102 MOL KÜM TÜK 4-135 00927

103 MOL KÜM TÜK 4-135 00927/1

104 Az újságíróként is ismert Rakowski, aki később Jaruzelski utóda lett a párfőtitkári székben, a lengyel kerekasztal tárgyalások egyik főszereplője volt az átmenet éveiben.

105 MOL KÜM TÜK 002278/1 – 002278/11

106 William Touhy „Bátrabb lépések: az amerikai tanácsadó támogatja a keleti blokk gazdasági reformjait” című, az *LA Times*-ban 1988. június 11-én megjelent cikke alapján. http://articles.latimes.com/1988-06-11/news/mn-4286_1_east-bloc

107 Uo.

108 Uo.

II. Katalin és a francia „métely”

A felvilágosult abszolutizmus időszakában, vagyis a XVIII. század második felében, a francia kultúrának Európa egyetlen országában sem volt akkora befolyása, mint a pétervári udvarban, amely akkor még Versailles pompáját is felülmulta. A pétervári udvaroncokat könnyű lett volna összetéveszteni a versailles-iakkal, hiszen ruházatukat (parókájukat, köpenyüket, harisnyájukat stb.) és ékszereiket ugyanott szerezték be, ahol a francia arisztokrácia tagjai. A cári udvarban hamisítatlan francia etikett dívott, francia borokat és ételeket szolgáltak fel, francia volt a hivatalos érintkezés nyelve és az előkelőségek párizsi könyveket olvasgattak. A pétervári udvar tehát a megtévesztésig hasonlított XV. és XVI. Lajos versailles-i életviteléhez. Erről Louis Philippe de Ségur (1753–1830) francia diplomata így írt: „Amikor elutaztam Oroszországból, az az érzésem támadt, mintha szülőházamat hagytam volna el.”

Nagy divatnak számított az orosz arisztokrácia körében a szinte kötelező franciaországi utazás, amelynek során feltétlenül alkalmat találtak arra, hogy felkeressék az előkelő párizsi szalonokat, az akkori „elmepallérozás” fő színhelyeit. „Párizs – írta egy korabeli külföldi diplomata – ugyanaz az oroszoknak, mint Mekka a muzulmánok számára.” Párizsban tanult ugyanis mindenki, akinek erre módja és lehetősége volt, a dúsgazdag nemesifjak (köztük Alekszandr Voroncov gróf), a tehetséges képzőművészek (például az építész V. I. Bazsenov) és a tudomány kimagasló képviselői (mint a jogász A. J. Polenov). Jelentős hatást gyakorolt a francia klasszicizmus a korabeli orosz képzőművészet (az építészet, a szobrászat, a festészet), valamint a színházi és zenei élet fejlődésére is, hiszen a pétervári udvarban francia balett- és operatársulat, illetve zenekar is működött.

A korabeli francia–orosz kapcsolatok felidézésekor szólnunk kell arról a nagyfokú érdeklődésről is, amely Franciaországban nyilvánult meg az orosz viszonyok iránt. Ez érthető, mivel a XVII. századi, még viszonylag kicsi és elmaradott orosz állam egy évszázad alatt olyan gyökeres társadalmi, gazdasági és kulturális változáson ment keresztül, amely Európa legjelentősebb hatalmi tényezői közé emelte, és ez természetesen felkeltette más nemzetek figyelmét is. Egyes országok elismeréssel, mások kissé félelemmel nyugtázták tehát a hatalmas Orosz Birodalom üstökösszerű felemelkedését, gazdasági és katonai megerősödését, területi terjeszkedését és nagyhatalmi pozícióinak megszilárdulását.

Ezzel magyarázható, hogy II. Katalin (1762–1796) uralkodásának éveiben számos francia tudós, művész, házitanító és utazó kereste fel Oroszországot, amelyet ekkor a végtelen lehetőségek birodalmának vélték. Rajtuk kívül szép számmal érkeztek kalandorok és szerencselovagok is, akik a gyors meggazdagodás reményében tették át székhelyüket „Észak Velencéjébe”. II. Katalin személyes invitálására több tucat francia állampolgár érkezett Pétervárra, köztük a filozófus Denis Diderot, a neves fiziokrata közgazdász, Mercier de La Rivière, valamint népszerű írók (mint Pierre-Jean Béranger), akik közül többen beutazták a nagyobb városokat, Dél-Ukrajna, az Urál és a Volga vidékét is. A francia művészek sorából többen egész életükre eljegyezték magukat Oroszországgal, ahol második otthonukra találtak. Közülük különösen Etienne-Maurice Falconet (1716–1791) szobrászművész érdemel figyelmet, aki hosszú időt töltött Pétervárott. A cárnő megbízásából elkészítette a Szenátus téren I. Péter világhírű emlékművét, amelyről később Puskin a „Bronzlovas” című költeményében emlékezett meg. Falconet alkotását 1782. augusztus 7-én leplezték le nagy ceremónia közepette, és a felemelkedő Oroszország szimbólumává vált monumentális kompozíció talapzatára a „Primo Petro Catharina secunda” (Első Péternek második Katalin) feliratot vészték.

Franciaország persze nemcsak az irodalom, a tudományok és a művészetek területén gyakorolt nagy hatást a XVIII. századi orosz államra, hanem alapvetően meghatározta a nemesi életvitel, gondolkodás- és szemléletmód alakulását is. A francia forradalom kitörését megelőző években mintegy tízezer francia élt Oroszországban, akik között számos kiváló mesterembert, kézművest, katonatisztet és házitanítót találunk. Az orosz arisztokrácia palotáiban – érthető módon – szívesen látott vendégeknek számítottak a felvilágosult, természettudományos műveltséggel rendelkező francia nevelők. Az egyik legkiválóbb házitanító, Charles-Gilbert Romme (1750–1795), a Sztroganov fivérek nevelője, később neves jakobinus forradalmárként vált ismertté. Romme sokoldalúan művelt, széles látókörű egyéniség volt, akit személyes jó barátság fűzött Leonhard Euler és Peter Simon Pallas akadémikusokhoz, a költő G. R. Gyerzsavinhoz és az orosz politikai élet kiemelkedő alakjaihoz. Pétervári tartózkodása alatt felvilágosult, demokratikus és jakobinus szellemben nevelte az ifjú Alekszandr Sztroganov grófot, aki mindenben szeretett volna mesterére hasonlítani, ezért 1789-ben Párizsba utazott és ott aktívan részt vett a forradalmi eseményekben.

A francia nyelvű házitanítók között kiemelt helyen kell említenünk a svájci származású Frederic Cesar Laharpe (1754–1838) tevékenységét, aki II. Katalin meghívására érkezett Pétervárra, és ott a cárnő unokái, Alekszandr és Konsztantyin nagyhercegek nevelésével bízták meg. Laharpe, aki kitűnően ismerte Anglia, Németalföld és Svájc történetét, a szabadság és egyenlőség szellemében kívánta oktatni tanítványait, ám radikális nézeteiért és meggyőződéséért végül is kiutasították az országból. Az Oroszországban dolgozó külföldi házitanítók közül feltétlenül figyelmet érdemel a francia forradalom egyik legismertebb alakja, Jean-Paul Marat testvérének munkássága is, aki 1782-ben aktívan részt vett a genfi felkelésben, majd ennek leverése után Pétervárra emigrált, ahol előbb Ivan Davidovics álneven francia nyelvet oktatott Szaltikov gróf családjánál, később a Carszkoje Szele-i líceumban A. Sz. Puskin és az orosz dekabristák népszerű tanáraként vált ismertté.

Nagy érdeklődés nyilvánult meg Oroszországban a korabeli francia irodalom iránt is, hiszen például 1763-ban minden tíz kiadványból hat, 1773-ban pedig hét volt francia mű. Különösen népszerű munkának számítottak a jeles francia felvilágosult gondolkodók, Voltaire, Montesquieu, Diderot, Rousseau, D’Alembert, Helvétius és Mably művei, valamint az 1751-től megjelent – 28 kötetes – Enciklopédia (*Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*) kiadványai. 1767-ben Pétervárott megalakult egy olyan kiadó, amely a francia nyelvű szépirodalmi és tudományos művek fordítását tűzte ki célul. A korszak legkiválóbb fordítói – Kantyemir, Tregyakovszkij, Fonvizin, Szumarov, Lukin és Ragyiscsev – 1774-ig 28 francia drámát ültettek át orosz nyelvre.

A számos orosz témájú francia szépirodalmi mű között szerepelt Pierre-Baptiste Choudard Desforges (1746–1806) – aki éveket töltött Pétervárott – „Fjodor és Lizanyka, avagy a megmentett Novgorod” c. munkája, amely a paraszti élet mindennapjaiból és a Jemeljan Pugacsov-féle parasztháború történetéből merítette témáját. Desforges több műve vált ismertté a cári birodalomban, köztük az 1786-ban írt „Olasz komédia”, amelyet hosszú időn keresztül nagy sikerrel játszottak a pétervári és a vidéki színpadokon egyaránt.

Szívesen vettek részt a francia tudósok és irodalmárok az 1765-ben alapított pétervári Szabad Gazdasági Társaság pályázatain. Így pl. az 1767-ben meghirdetett „Mi a hasznosabb a társadalom számára: legyen-e földje a jobbágnak vagy csak ingó tulajdona, illetve esetleg mindkettővel rendelkezzen?” c. pályázaton az első díjat Bearde de l’Abbaye (1735–1771) nyerte el, míg a második a jogtudós A. J. Polenov lett. Itt szeretnénk megjegyezni, hogy ezen a pályázaton maga Voltaire is elindult, de különösebb eredményt nem ért el.

Lelkes érdeklődés nyilvánult meg Franciaországban az orosz nép története iránt, amit a sorra megjelenő művek száma fémjelez. 1768-ban látott napvilágot Christian d’Autroche útleírása, 1783–1794 között Georges-Louis Leclerc (comte de Buffon, 1707–1788) hatkötetes „Oroszország története”, majd Claude Carlotan de Rulhière (1735–1791) pedig az 1762-es palotaforradalom eseményeit írta meg.

Ezekben az években jó néhány közös francia–orosz tudományos együttműködésre került sor, így 1769-ben a Pétervári Akadémia meghívására francia asztronómusok érkeztek Tobolszkba, ahol csillagászati megfigyeléseket folytattak. Ugyanebben az évben viszont I. V. Tyerehovszkij és K. D. Sumjanszkij utaztak Párizsba az ottani orvostudomány tanulmányozása céljából.

Az orosz társadalomra a XVIII. század második felében, a II. Katalin nevével fémjelzett felvilágosult abszolutizmus időszakában kétségtelenül Voltaire (eredeti nevén: François-Marie Arouet, 1694–1778) művei voltak a legnagyobb hatással. A nemesség körében főleg azok az írások találtak kedvező fogadtatásra, amelyek az abszolút hatalom korlátozásának gondolatával foglalkoztak. Ez nagyon is érthető, hiszen az orosz nemesség szívesen vette volna privilégiumainak további kiterjesztését a központi hatalom rovására. A nemesség egyes rétegeinek ugyanis nem volt inyére a kötelező állami (hivatali és katonai) szolgálat, amelyet ezért lépten-nyomon igyekeztek kijátszani. Az orosz földbirtokosoknak nagyon tetszettek Voltaire antiklerikális munkái is, amelyekben a hatalmas egyházi birtokok kisajtítását és felosztását követelte.

Voltaire oroszországi megbecsülését és elismerését jelzi, hogy 1746-ban I. I. Suvalov gróf ajánlására I. Erzsébet cárnő (1741–1761) jóváhagyásával a Pétervári Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjai közé választották. Voltaire, aki a legtöbb esetben elismerően nyilatkozott II. Katalin politikájáról – és az uralkodónőt „Észak Szemiramiszának”, „isteni Cateau”-nak nevezte – többször is tervbe vett egy oroszországi utazást, hogy találkozzon és elbeszélgessen a „filozófus” cárnővel, de ezek a tervek Voltaire gyakori betegségei, illetve a hosszú és fárasztó utazás miatt nem teljesülhettek.

II. Katalin Voltaire iránti elismerését jelzi az is, hogy jó néhányszor kikérte a „ferney-i remete” véleményét bizonyos kérdésekben. A kiváló francia gondolkodó a cárnőn kívül bizalmas levelezésben állt még az orosz udvari arisztokrácia szinte valamennyi jelentősebb képviselőjével, és szívesen látta vendégül őket. Különösen Ivan Ivanovics Suvalov grófot, I. Erzsébet kegyencét tüntette ki bizalmával, akihez 52 levelet írt. Gyakori levelezésben állt a „filozófuskirály” Roman Voroncov alkancellárral is, aki a voltaire-i szabadgondolkodás szellemében igyekezett nevelni gyermekeit. Közülük Szemjon közismert, önkényuralom-ellenes nézeteivel a cárnő haragját is kivívta, aki a fiatalembert londoni követként „száműzte”, így próbálva meg távol tartani az oroszországi eseményektől. Az ifjú Voroncov ránk maradt leveleiben elismerően nyilatkozott az angol típusú monarchiáról, ahol a tényleges hatalom a parlament és az arisztokrácia kezében volt, s az uralkodó abszolutisztikus hatalommal nem rendelkezett. Emlékiratban üdvözölte az 1791-ben kibocsátott lengyelországi rendi alkotmányt, amelyet II. Katalin viszont felforgató szelleműnek és „jakobinus méhely”-nek titulált.

Szemjon Voroncov testvére, Alekszandr – a Kereskedelmi Kollégium elnöke – neveltetése folytán ugyancsak szembekerült a cári önkényuralommal, és ezzel magyarázható, hogy 1790-ben, az úgynevezett Ragyiscsev-per idején bátran kiállt a forradalmár író mellett és nyíltan védelmezte annak „Utazás Pétervárról Moszkvába” című, elkobzott és betiltott művét, amelyet a cárnő „még Pugacsovnál is veszélyesebbnek” ítélt. Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy Alekszandr Voroncov elvesztette II. Katalin bizalmát, aki elbocsátotta őt szolgálatából.

Roman Voroncov a felvilágosodás szellemében nevelte leányát, Jekatyerinát is, akinek keresztapja maga III. Péter (1761–1762) volt. A rendkívül művelt és elbűvölő szépségű grófnő Daskov herceghez ment feleségül, majd – a cárnő megbízásából – 1783-tól 1796-ig a Pétervári Tudományos Akadémia elnöki tisztségét töltötte be, ami az adott korban meglehetősen szokatlan jelenségnek számított. Daskova, aki az emlékirataiban az önkényuralom és az abszolút hatalom elleni fellépés következetes hívének vallotta magát, kitörő lelkesedéssel fogadta a nagy francia polgári forradalom győzelmének hírét. 1789 őszén az ő jóváhagyásával jelenhetett meg az akadémia nyomdájában J. B. Knyazsnyin „Vagyim Novgorodszkij” című, erősen antifeudális élű műve, amelyért később a cárnő és a főügyész ítélőszéke előtt kellett felelnie. Nem csoda tehát, ha a II. Katalin halálát követő nyílt reakció éveiben I. Pál (1796–1801) az elsők között ítélte száműzetésre az akadémia egykori elnökét.

Nagy hatással voltak a voltaire-i tanok A. B. Kurakin hercegre is, aki hosszú éveket töltött Németalföldön és Angliában, ahol nem kis csodálattal és elragadtatással figyelte a tőkés fejlődés útjára tért országok virágzó nemzetgazdaságát, a termelés növekedését és a polgárság magas kulturális színvonalát. Hollandiából 1772. március 21-én ezt írta Nyikita Panyin grófnak: „Nekem úgy tűnik, hogy az összes nép közül, amelyek földünkön élnek, az angolok a legboldogabbak és legtisztéletreméltóbbak, hiszen felszabadultak az önkényuralom alól, nincsenek kiszolgáltatva egyetlen ember szeszélyének sem, és csak a törvények előtt felelnek tetteikért. Nekik nem kell félniük sem a monarcháktól, sem a miniszterek túlkapasaitól, mivel kiváló alkotmányuk biztos védelmet és garanciát nyújt az igazságtalanságok ellen...”

Az uralkodói hatalom korlátozásának gondolata nemcsak az orosz udvari arisztokrácia, hanem a nemesség alsóbb rétegei körében is felettebb népszerű volt, hiszen ebben a rendi privilégiumok garanciáját és a személyi függetlenség további növelésének lehetőségét látták. Jól érzékelteti ezt Grigorij Vinszkij ukrán köznemes egyik nyilatkozata, amelyben így érvelt: „Én lennék a birodalom legkiválóbb nemese, ha a törvények – lennének bár drákói jellegűek – mindenkire egyformán vonatkoznának.”

Sűrű levelezésben állt Voltaire Nyikita Ivanovics Panyin gróffal is, Pál cárevics nevelőjével, a Külügyi Kollégium vezetőjével, aki a nagy francia forradalom előestéjén ezt írta egyik levelében: „Ott, ahol önkény uralkodik, ott nem létezhet a társadalmi kapcsolatok szilárd rendszere; ott van állam, de nincs haza; vannak alattvalók, de nincsenek állampolgárok, és nincs olyan testület, amelynek tagjait a közös kötelességek és erkölcsök szálai kapcsolnának össze.” II. Katalinhoz benyújtott tervezeteiben Nyikita Panyin következetesen szorgalmazta az önkényuralmi intézményrendszer korlátozását, a kardinális állampolgári jogok megállapítását és liberális szellemű törvények kidolgozását, illetve átültetését a gyakorlatba. Világosan kell viszont látnunk, hogy a Panyin gróf által kidolgozott tervezetek – bizonyos antifeudális élük ellenére – nem a jobbágytartó viszonyok korhadt rendszerének gyökeres felszámolását tűzték ki célul, hanem csupán azt sürgették, hogy az abszolút önkényuralmat alkotmányos monarchia váltsa fel, amelyben a korlátlan uralkodói hatalmat az orosz arisztokrácia alaposan megnyirbálhatta volna. Szó sem volt itt alulról végrehajtott reformokról, hiszen Panyin és elvbarátai végső soron a feudalizmus ingatag rendszerének megerősítését, átmentését és a fejlettebb nyugat-európai modellhez való felzárkózást szerették volna elérni. Ezzel magyarázható, hogy a francia felvilágosodás jobboldali szárnyának (például Voltaire) nézetei is többé-kevésbé megfeleltek az orosz nemesség elgondolásainak, politikai arculatának és gazdasági érdekeinek. A liberális nemzeti opposzió elképzelése szerint csak úgy valósítható meg az abszolút hatalom korlátozása, ha

az ország ügyeit felvilágosult gondolkodású „filozófus uralkodó” intézi, aki „szabadelvű” politikát folytat, részben megosztja a hatalom gyakorlását az előjogokat élvező rétegekkel, s különféle reformok bevezetésével – de sohasem forradalom útján – a „közjó” megteremtésén fáradozik.

A voltaire-i eszmék Oroszországban tehát kedvező fogadtatásra találtak, és jelentősen hozzájárultak a társadalmi gondolkodás fejlődéséhez, valamint a raznocsinyec (vegyes rendű) értelmiség kialakulásához. Voltaire népszerűségét jelzi, hogy a Tudományos Akadémia őt bízta meg az I. Péter (1689–1725) kori orosz állam történetének megírásával, amelyet a kiváló francia gondolkodó 1756–1763 között készített el, és Párizsban jelentetett meg. Maga az a tény, hogy Voltaire, XII. Károly svéd uralkodó és XIV. Lajos francia király élettörténetének megírása után, elvállalta I. Péter biográfiájának elkészítését is, arra utal, hogy szerzője nagyra értékelte a XVIII. századi orosz társadalmi, gazdasági és kulturális reformokat, amelyek Oroszországot, ha lassan is, de a legjelentősebb európai hatalmak közé emelték. II. Katalin is tisztában volt azzal, hogy Voltaire műve a birodalom történetének és I. Péter tevékenységének népszerűsítésén túl nem csekély mértékben járult hozzá az európai közvéleményben az oroszországi viszonyok elfogadtatásához, helyenként „reklámozásához”. Így érthető meg az, miért írta 1778-ban, a jeles gondolkodó halálát követően az orosz cárnő, hogy Voltaire személyében egyik leghűségesebb bizalmasát, sőt „barátját” veszítette el.

Oroszországban Voltaire halálát követően is tovább éltek a francia felvilágosodás eszméi, amit elsősorban a könyvkereskedés fellendülése segített elő. 1786-ban ugyanis Uthof és Bieber német könyvkereskedők vállalkozást alapítottak Moszkvában, s főként a francia szépirodalmi művek terjesztését és népszerűsítését tekintették feladatuknak. Ugyanebben az évben egy Kurtner nevű kereskedő Moszkvában egy másik üzletet nyitott, ahol francia művekre vettek fel előjegyzést, de ezen kívül párizsi festményeket és képeslapokat is árusítottak. 1778-ban pedig François de Marais Moszkvában könyvtárat nyitott, ahonnan a francia felvilágosodás jeles gondolkodóinak és íróinak munkáit lehetett kölcsönözni.

A francia művek tömeges beáramlását követően sorra jöttek létre az orosz arisztokrácia (Kurakin, Oszterman, Voroncov, Suvalov, Daskova, Golicin és mások) felbecsülhetetlen értékű könyvtárai, amelyekben egyaránt megtalálhatóak voltak Voltaire, Rousseau, Diderot, D’Alembert, Lamettrie, Helvétius, Holbach, Mably, Quesnay, Buffon, Turgot, Beaumarchais alkotásai. Buturlin herceg könyvtáráról jegyezték fel, hogy 1773 őszén maga az odalátogató Diderot is elragadtatással nyilatkozott arról. Diderot könyvtárát egyébként – jelentős felárral – II. Katalin vásárolta meg, hogy ezzel is segítsen az anyagi gondok között élő francia filozófuson. De a könyvtár anyagát csak a neves gondolkodó halála után szállították Pétervárra, ezzel is kifejezésre juttatva a cárnőnek a „mester” iránti tiszteletét és megbecsülését.

Népszerűek voltak Oroszországban a korabeli francia időszaki kiadványok, a különböző szakfolyóiratok, újságok és napilapok is. Diderot, amikor 1773 szeptemberétől 1774 márciusáig a cárnő vendégeként Pétervárott tartózkodott, nem kis csodálkozással jegyezte meg, hogy Európában Oroszország az egyetlen állam, ahol mindenfajta francia újságot szabadon lehet olvasni. Ez a körülmény természetesen kedvező feltételeket teremtett a felvilágosult és demokratikus eszmék terjesztése számára, hiszen a francia viszonyokkal való közelebbi megismerkedés jelentősen tágította az orosz olvasók látókörét.

A gallómánia (franciaimádat) ugyanakkor kirívó torzulásokat is eredményezett az orosz nemesség egyes rétegeinél, amelyek öltözetükben, viselkedésükben, életmódjukban és beszédükben szinte szolgai módon igyekeztek utánozni a korabeli francia szokásokat. Ez

a franciamajmolás időnként – az orosz nemzeti kultúra és szokások háttérbe szorításával – rendkívüli furcsaságokhoz, sőt komikus helyzetekhez vezetett, s érthető módon felháborította a XVIII. század második felének legtisztábbán látó íróit és művészeit. A gallománia, ahogyan az Fonvizin, Novikov, Lukin és más szerzők írásaiból kiderül, sértette az orosz nemzet önértéket, amely nem kívánta befogadni a külsőségekben megnyilvánuló divatmajmolást és a különbségeket.

Az oroszországi események a francia Enciklopédia főszerkesztőjének, Diderot-nak is felkeltették a figyelmét, aki nem elégedett meg azzal, hogy újságokból és különböző leírásokból értesüljön az ottani dolgokról, és ezért elhatározta, hogy maga is Pétervárra utazik. Erre hamarosan sor került, mert II. Katalin felkérte, hogy dolgozzon ki egy oroszországi iskolai reformtervezetet. Ezért utazott Diderot 1773 őszén Pétervárra, ahol hét hónapot töltött a cárnő vendégeként. II. Katalin 67 beszélgetést folytatott a sokoldalúan művelt francia gondolkodóval, aki ezek során számos javaslatot tett a cárnőnek. Előterjesztései között szerepeltek: a jobbágság megváltás nélküli felszabadítása, a földosztás, a rendi privilégiumok megszüntetése, valamennyi társadalmi réteg bevonása a hatalom gyakorlásába, az ipar és kereskedelem még határozottabb pártfogása, a kereskedelem párti gazdaságpolitika meghonosítása, az adók csökkentése, az állampolgárok anyagi és kulturális jólétének emelése, a kötelező elemi népiskolai oktatás bevezetése. Diderot fontosnak tartotta még különböző szociális intézmények (árvaházak, nevelőotthonok) felállítását és a demokratikus szellemű oktatáspolitikát bevezetését.

A francia filozófus előterjesztésére II. Katalin nem titkolt cinizmussal azt válaszolta, hogy ismerve az oroszországi állapotokat, azokból legkorábban száz esztendő múlva valósulhat meg valami. A cárnő ilyen megnyilatkozásai után érthető, hogy Diderot elvesztette Oroszország demokratikus átalakításába vetett bizalmát, és világosan látta, hogy az uralkodónő valójában csak kacérkodik a felvilágosodás gondolataival, gúnyt űz a „ratio” és a „közjó” eszméjéből. Meggyőződött arról is, hogy az uralkodónő, aki szeretett a „filozófus cárnő” s az európai tudósok nagy barátjának pózában tetszelegni, liberális frázisai és megtevesztő terminológiája ellenére, valójában semmit sem szándékozik tenni az oroszországi állapotok megváltoztatásáért, a felvilágosodás eszméinek gyakorlati alkalmazásáért.

Különösen bántó volt Diderot számára, hogy amikor az 1773–1775-ös Pugacsov-féle parasztháború – melyet a cárnő bestiális kegyetlenséggel veretett le – konkrét körülményei iránt érdeklődött, kérdéseire II. Katalin mindig elutasító választ adott. Ezek után Diderot és a cárnő között csak formális megbeszélések folytak, amelyek elvont filozófiai, irodalmi és művészetelméleti problémákat érintettek. Diderot és II. Katalin utolsó találkozásán szóba került a francia Enciklopédia újrakiadásának lehetősége is, amelyhez az uralkodónő 200 ezer rubel anyagi támogatást helyezett kilátásba. Valójában azonban esze ágában sem volt ezt megtenni, mivel lelke mélyén rettegett az Enciklopédia forradalmi szellemétől és a benne kifejtett elvek megvalósulásától, amelyeket ő „francia mételynek” tartott.

Rendkívül jellemző, hogy a cárnő által az 1767-es Törvényszerkesztő Bizottság számára írt „Nakaz” (Tervezet) című művének liberális frázisai és demagóg szövegei egy időre alaposan megtévesztették még a legtisztábbán látó nyugat-európai filozófusokat is. Maga Voltaire, aki „republikánus filozófus”-nak és „Nagy törvényhozó”-nak titulálta II. Katalint, ezt írta 1769. február 26-án: „Elolvastam az Ön »Tervezetét«, amelyet volt szíves számomra elküldeni. Lükurgosz és Szolón is jóváhagyná Felsőged munkáját, hiszen abban minden világos, érthető, igazságos és minden sorából az emberek iránti szeretet csendül ki.”

Félrevezette a felvilágosult filozófusokat a cárnő intézkedéseinek látszatra humanus és liberális jellege, hiszen trónra lépését követően – főként Montesquieu és Cesare Beccaria

büntetőjogi műveinek szellemét megszívlevélve – eltörölte az uralkodó személyének megsértéséért járó halálos ítéletet, enyhítette a bírósági büntetéseket, szekularizálta az egyházi birtokokat, megszüntette a vallási üldözéseket, és engedélyezte a külföldön betiltott művek terjesztését. Érthető tehát, hogy ezekben az években egész Európában II. Katalin tetteiről beszéltek, legendák keringtek a „republikánus cárnő” felvilágosult politikájáról és a „közjóért” tett intézkedéseiről. Azt persze már kevesebben tudták, hogy a cárnő által jóváhagyott 1765-ös és 1767-es törvények értelmében az orosz földesurak szabad belátásuk szerint bármikor száműzhették, kényszermunkára ítélhették és testileg brutálisan megfenyíthették, szabadon adhatták-vehették és katonának is besoroztathatták a – még minimális jogokkal sem rendelkező – jobbágyaikat.

A „Nakaz” álszent szelleme is hamarosan lelepleződött, hiszen az uralkodónő a Törvénykönyvszerkesztő Bizottság tagjait az 1768 telén kirobant orosz–török háború ürügyén szélnek eresztette és berekesztette az üléseket. A cárnő által összeollózott „Tervezet” egyetlen pontja sem valósult meg, jelezvén, hogy az uralkodónő valójában nem szándékozik lényegi változást végrehajtani a legégetőbb kérdésekben. Jól tükrözte ezt a Pugacsov vezette parasztháború leverése és kegyetlen megtorlása, ami végképp bebizonyította a katalini politika szemfényvesztő és demagóg voltát.

II. Katalin megtévesztő, látszatra „demokratikus” intézkedéseinek csupán az volt a célja, hogy elnyerje a nyugat-európai felvilágosult gondolkodók bizalmát, s kivívja azok tetszését. Ennek érdekében a cárnő sok mindenre hajlandó volt: gazdag ajándékokat és hatalmas pénzeket küldött számukra, amelyek egy időre jelentősen javították anyagi helyzetüket. Ennek fejében viszont elvárta tőlük, hogy dicshimnuszokat zengjenek tevékenységéről, felvilágosult tetteiről, bőkezűségéről, nagylelkűségéről és mecénási szerepéről. Különösen sokat tett azért, hogy Voltaire bizalmát elnyerje, és a jeles gondolkodó tanítványának, sőt barátjának pózában tetszelegjen. A „mesterhez” már a trónra lépését követő, 1763-as évben levelet intézett, amelyet mindkét részről további háromszáz követett. Ezeket a leveleket szinte valamennyi európai nyelvre lefordították, és összegyűjtve először Pétervárott adták ki 1803-ban.

Voltaire a levelekben – mint már említettük – „Észak Szemirámiszának” és „Nagy Törvényhozónak” nevezte a cárnőt, aki cserébe a „legnagyobb elmének” titulálta a „mestert”. Érthető módon mindkettőjüknek imponált a kölcsönös „feldicséres”. A cárnő hiúságának feltétlenül hízelgett, hogy Európa egyik legjelentősebb gondolkodója bizalmát élvezheti, Voltaire pedig ugyancsak büszke lehetett arra, hogy a kontinens legnagyobb államának uralkodója keresi a kegyeit, gazdag ajándékokkal és pénzbeli támogatással halmozva el őt. Tetszett Voltaire-nek az is, hogy a cárnő az ő mellszobrával díszítette lakosztályait, 1777-ben pedig jubileumi emlékérmét veretett a tiszteletére.

A cárnő nagyrabecsülését jelezte, hogy szerette volna, ha Voltaire-t Oroszországban temetik el. 1779-ben megvásárolta a „mester” hétezer kötetes könyvtárát, örökösének pedig rendszeres életjáradékot folyósított. Több levelet küldött II. Katalin a korszak talán legnagyobb matematikusa, az Enciklopédia egyik szerkesztője, Jean le Rond d’Alembert (1717–1783) számára is, akit évi 100 ezer livre (20 ezer rubel) fejében szeretett volna megnyerni Pál (Pavel Petrovics) nagyherceg nevelőjének. D’Alembert viszont arra hivatkozott, hogy rengeteg elfoglaltsága és a Berlini Akadémián kapott feladatai miatt a meghívásnak nem tud eleget tenni.

A francia filozófusok közül talán Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) volt az egyetlen, akit II. Katalinnak nem sikerült megnyernie, és akinek a társadalmi szerződésről és az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről írt művei aligha nyerhették el a cárnő tetszését. Ettől függetlenül szinte valamennyi munkáját elolvasta, de félt azok merészen forradalmi gondolataitól. Jellemző, hogy amikor Rousseau halála után felesége, Thérèse Levasseur le-

vélben fordult segítségért a cárnőhöz, az figyelemre sem méltatta a nehéz helyzetben lévő özvegyet. Ez az eset jól példázza, hogy II. Katalin csak addig kacérkodott a felvilágosodás eszméivel, addig kereste a legkiválóbb gondolkodók bizalmát, amíg szüksége volt rájuk.

Joggal merül fel a kérdés: hogyan kerültek a XVIII. század legfelvilágosultabb gondolkodói Európa talán legreakciósabb politikáját folytató uralkodójának – akit Puskin „szoknyás és koronás Tartuffe”-nek nevezett – befolyása alá, s miként vélekedett róluk valójában a cárnő? Jól illusztrálja ezt a fonák helyzetet az az eset, amikor Voltaire Oroszországba készült utazni, de erről értesülve az uralkodónő azonnal levelet küldött F. M. Grimmnek: „Az Isten szerelmére, kérem Önt, tanácsolja ennek az öreg embernek, hogy maradjon otthon. Mit csináljak én itt vele? ... Ez ugyanaz lenne, mint a svéd király ideérkezése!” Majd amikor arról értesült, hogy Voltaire-rel folytatott levelezését több nyelven is kinyomtatják, rezignáltan jegyezte meg: „Számomra nagyon kellemetlen ezeknek az írásoknak a publikálása.”

Jellemző az is, ahogyan a cárnő közvetlen barátainak ecsetelte a Diderot-val való találkozását: „Hosszasan beszélgettem vele, de nagyobb kíváncsisággal, mint haszonnal hallgattam. Ha figyelembe venném elgondolásait, akkor egész birodalmamat át kellene alakítanom, meg kellene semmisítenem a kormányt, a törvényhozást, egész eddigi politikámat, s ezeket valamiféle megvalósíthatatlan álmokkal kellene felcserélnem.”

II. Katalin tehát valójában sohasem hitt a felvilágosult tanok világot megváltó erejében, csupán üres szólamoknak, hangzatos frázisoknak tekintette azokat. Ezt bizonyította a francia polgári forradalom eseményeinek oroszországi fogadtatása is, amikor a cárnő már a katonai beavatkozás gondolatával foglalkozott, de 1796 novemberében bekövetkezett halála megakadályozta ebben. Szívesen látott vendégek lettek viszont Pétervárott a kivégzett XVI. Lajos egykori udvarának és rokonságának tagjai, akiket a cárnő – magas életjáradékokat, ajándékokat, jól jövedelmező méltóságokat adományozva nekik – kegyesen szolgáltatába fogadott, így juttatva kifejezésre együttérzését a francia arisztokráciával.

A francia forradalom kitörésének és győzelmének, a Bastille bevételének (1789. július 14.), valamint az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának (1789. augusztus 26.) deklarálását Oroszország nagyobb városaiban kitörő lelkesedéssel és ovációval fogadták. Erről tanúskodik Ségur francia diplomata visszaemlékezése is, aki szerint 1789 nyarán a pétervári utcákon lelkes ujjongással üdvözölték a francia események híreit. Nagy elismerést váltottak ki az október 5–6-ai franciaországi események, amikor az ellenforradalmi összeesküvésre készülő XVI. Lajost a felkelt néptömegek – fegyveres őrizettel – Versailles-ból Párizsba kísérték.

A franciaországi események elsősorban az orosz értelmiségiek, a raznocsinyec fiatal-ság és az alsóbb néprétegek körében keltettek szimpátiát, de 1789–1790-ben a nemesség egy része is üdvözölte a forradalmi változásokat. Erről tanúskodnak L. Ph. Ségur, G. F. Masson (II. Katalin unokáinak nevelője) és E. Dumont visszaemlékezései is, akik szerint az orosz udvari arisztokrácia számos tagja vallotta magát a forradalmi események hívének. Ismeretes például, hogy a két fiatal Golicin herceg fegyverrel a kezében harcolt a Bastille ostrománál, Sztroganov gróf pedig tagja volt az egyik jakobinus szervezetnek, s aktívan részt vett a párizsi eseményekben. Rajtuk kívül jó néhány más orosz előkelőség is Párizsba készülődött, például Buturlin herceg, aki levélben kérte a cárnőt, hogy járuljon hozzá elutazásához, és engedélyezze a fegyveres harcokban való részvételét.

Az 1789-es franciaországi eseményeket leírhatatlan lelkesedéssel fogadták az orosz írók és művészek legjobbjai, mint Ny. M. Karamzin (a szentimentalizmus ismert képviselője) és Ragyiscsev is. Karamzin még 1789-ben Párizsba utazott, hogy megcsodálja a francia nép hősiességét, A. Ny. Ragyiscsev pedig a párizsi forradalmi események hatására írta meg 1790-ben az „Utazás Pétervárról Moszkvába” című művét, amely a feudális orosz állam kérelhetetlen bírálatát tartalmazta.

A francia események fogadtatása 1791–1792-re azonban már lényegesen megváltozott, mivel ekkor az orosz nemesség lelkesedését egyre inkább a forradalmi átalakulásoktól való félelem váltotta fel. A kiváltságos rétegek döbbenten értesültek XVI. Lajos 1791. június végi szökési kísérletének kudarcáról, házi őrizetbe vételéről, 1792. augusztus 10-ei bebörtönzésének és a köztársaság szeptember 22-ei kikiáltásának hírérl. Az arisztokrácia körében nagy rémületet keltett XVI. Lajos 1793. január 21-ei kivégzése, amelyet követően II. Katalin többnapos országos gyászt rendelt el. Ettől fogva az orosz birodalomban szívesen látott vendégek lettek a francia emigránsok: a kivégzett király rokonai és meggyőződéses hívei.

Még tovább növelték az orosz nemesség félelmét az 1793. június eleji párizsi események, amikor bevezették a jakobinus diktatúrát és a forradalmi terrort. A 64 éves orosz cárnőnek keserűen kellett tapasztalnia, hogy guillotine alatt fejezik be életüket az ancien régime (a régi rend) leghűségesebb hívei, és Franciaországban egy időre elképzelhetetlen a monarchia visszatérése.

De nem nyugtatta meg II. Katalint és az orosz nemességet 1794 nyarán a jakobinus diktatúra bukása és a girondisták hatalomra jutása sem, hiszen ezzel a forradalmi események még nem zártak le, és a monarchikus restaurációnak sem jött el az ideje. Ezzel magyarázható tehát, hogy az orosz nemesség fokozatosan kiábrándult a forradalmi eszmékből, és rövidesen már arra is szívesen vállalkozott volna, hogy fegyveresen vegyen részt a gyűlölt francia „métely” elleni harcban.

A francia forradalom kitérésének és győzelmének hírért Oroszország 51 kormányzóságából 32-ben parasztmegmozdulások követték. Ezek közül az egyik legjelentősebbre az ukrainai Turbaji faluban került sor, ahol a Bazilevszkij földesurak ellen fellázadt jobbágyok 1789 júliusától egészen 1793 májusáig sikeresen ellenálltak a reguláris csapatoknak. A jobbágyok leverésére a cárnő ekkor A. V. Szuvorovot és A. M. Kahovszkij herceget utasította, akik két ezrednyi katonaságot vezényeltek a helyszínre, s ott véres küzdelemben kényszerítették megadásra a lázadókat.

Hasonlóan nagyméretű jobbágyfelkelés robbant ki 1796–1797-ben az orjoli kormányzóság Andruszovo, Radogoscs és Braszovo nevű falvaiban, ahol mintegy 20 ezer jobbágy lázadt fel Andrejev, Aprakszin és Golicin herceg földesúri önkénye ellen. A lázadást végül I. Pál sürgetésére Kvasnyin-Szamarin orioli kormányzó és Repnyin tábornagy katonai egységei számolták fel. A társadalmi elégedetlenség egyik sajátos jelének kell tekintenünk azt, hogy az addig cárhű reguláris ezredekben egyre gyakrabban mutatkoztak olyan fiatal tisztek, akik elégedetlenek voltak a kormányzat kül- és belpolitikájával és véleményüknek hangot is adtak. Így történt ez Vaszilij Passzek őrnagy esetében is, aki illegálisan terjesztette Ragyiscsev „Utazás Pétervárról Moszkvába” c. művét, ezért kizárták a kremencsugi ezred tisztikarából, bebörtönözték, majd 20 évre Szibériába száműzték, ahonnan csak 1826-ban térhetett vissza. Ugyancsak „felforgató” nézeteiért tartóztatták le és börtönözték be az 1790-es években a hadsereg számos más tisztjét, köztük a Valujev fivéreket, a huszonhárom éves Grigorij Zsidonov hadnagyot, Ivan Rozsnov őrnagyot és Pavel Indjakov szmolenszki ezredest.

A francia felvilágosodás eszméivel való álszent kacérkodás a maga teljes valóságában mutatta meg az „isteni Cateau” igazi arcát. Az utókor ugyanis aligha „női gyengeségei” miatt marasztalja el elsősorban II. Katalint, mivel személyében sokkal inkább a képmutató despotát ítéli el. Puskin így írt ezzel kapcsolatban: „A történelem egyszer majd felméri uralkodásának hatását, feltárja, hogy önkényuralma a jámborság és türelem álarca alatt milyen szörnyűségeket követett el, kormányzói mennyire elnyomták a népet, kegyencei hogyan fosztogatták a kincstárat, s az utókor majd rámutat az államigazgatásban elkövetett hibáira, hogy semmit sem tett a törvényhozás terén, rámutat századának filozófusaival folytatott visszatartó bohóckodására, és akkor a megtevesztett Voltaire szavai sem menthetik meg emlékét Oroszország átkaitól.”

SZAKIRODALOM

- Angi, J.: II. Katalin és a francia forradalom. In: Tanulmányok a francia forradalomról. Szerk.: Rácz, I. Debrecen, 1991. 7–13.
- Aretin, K. O. (Hrsg.): Der aufgeklärte Absolutismus. Köln, 1974.
- Barta, J.: Kellett-e a felvilágosodás ismerete a felvilágosult abszolútizmushoz. In: Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest, 1993. 123–128.
- Benedek, I. (összeáll.): Természettudomány a francia felvilágosodásban. Budapest, 1965.
- Benedek, I.: Rousseau. Budapest, 1978.
- Berkov, P. N.: Isztorija russzkoj komegyii XVIII veka. Leningrad, 1977.
- Bilbaszov, V.: Didro v Petyerburge. Szankt-Petyerburg, 1888.
- Black, J.: Eighteenth Century Europe (1700–1789). London, 1990.
- Bodnár, E.: Oroszország a 18–19. században. Tanulmányok. Budapest, 2000.
- Bónis, Gy.: Montesquieu jogi és politikai nézetei. Budapest, 1958.
- Bürger, C. – Bürger, P. – Schulte-Sasse, J. (Hrsg.): Aufklärung und literarische Öffentlichkeit. Frankfurt am Main, 1980.
- Dániel, A.: Diderot világa. Budapest, 1988.
- Dieckmann, H.: Diderot und die Aufklärung. Stuttgart, 1984.
- Dobossy, L.: A francia irodalom története. Budapest, 1963.
- Donnert, E.: Öffentliche Meinung und Pressepolitik unter Katharina II. = Zeitschrift für Slawistik, 1973. Heft 6.
- Donnert, E.: Politische Ideologie der russischen Gesellschaft zu Beginn der Regierungszeit Katharina II. Berlin, 1976.
- Donnert, E.: Voltaire und die Petersburger Freie Ökonomische Gesellschaft. = Zeitschrift für Slawistik, 1974. Heft 1.
- Doyle, W.: The Old European Order (1660–1800). Second edition. Oxford, New York, 1992.
- Dukes, P. (ed.): Catherine the Great's Instruction (Nakaz) to the Legislative Commission, 1767 (Russia under Catherine the Great, Volume II). Newtonville, Massachusetts, 1977.
- Dzsedszula, K. J.: Rosszija i velikaja francuzszkaja burzsuaznaja revolucija konca XVIII veka. Kijev, 1972.
- Elkina, I. M.: Francuzszkije prosvetyityeli i knyiga Sappa D' Otrosa o Rosszii. = Vesztnyik MGU, szerija "Isztorija", 1973. 6. sz., 71–81.
- Ferenczy, L.: Voltaire-problémák. Budapest, 1978.
- Gavrjuskij, A. V.: Graf Nyikita Panyin (Iz isztorii russzkoj gyiplomatyii XVIII veka). Moszkva, 1989.
- Gillispie, Ch. C.: Science and Politic in France at the End of the Old Regime. Princeton, 1980.
- Gordon, L. Sz.: Francuzszkij dramaturg Deforzs (1746–1806) i jevo pjesza o vossztanyii russzkih kreposzt-nih. In: Szbornyik "XVIII vek", t. 4. Moszkva, Leningrad, 1959.
- Gracianszkij, P. Sz.: Polityicseszskaja i pravovaja miszl v Rosszii vtoroj polovini XVIII veka. Moszkva, 1984.
- Grasshof, A. – Stolpe, H.: Literatur in der französischen Revolution. Berlin, 1977.
- Győry, J. (összeáll.): A francia Enciklopédia. Budapest, 1962.
- Hartenstein, E.: Michail Ščerbatov (1733–1790) als politischer Ideologe des russischen Adels und seine utopische Staatsschrift "Reise ins Land Ophir". Halle, 1988.
- Helvétius, C. A.: Az emberről, értelmi képességeiről. Ford.: Győry J. Budapest, 1962.
- Iglói, E. (vál.): Az orosz irodalom kistükre Ilariontól Ragyiscsevig (XI–XVIII. század). Budapest, 1981.
- Iglói, E.: Az új orosz irodalom forrásvidéke. Budapest, 1990.
- Im Hof, U.: A felvilágosodás Európában. Budapest, 1997.
- Jones, R.: The Emancipation of the Russian Nobility, 1762–1785. New Jersey, 1973.
- Kamenskij, A. B.: Nagy Katalin. Budapest, 2000.
- Knyazev, G. A.: Volter – pocsoitnij cslen Akagyemii nauk v Petyerburge. In: Volter (Sztatyji i matyeriali). Moszkva, Leningrad, 1948.
- Köpeczi, B.: A francia felvilágosodás. Budapest, 1986.
- Krasznobajev, B. I.: Russzskaja kultura vtoroj polovini XVII – nacsala XIX veka. Moszkva, 1983.
- Krauss, W.: Helvétius. Berlin, 1968.
- Krieger, L.: Kings and Philosophers (1689–1789). New York, 1970.

- Kurmacsova, M. D.: Kreposztznaja intyelligencija v Rosszii (Vtoraja polovina XVIII – nacsalo XIX veka). Moszkva, 1983.
- Lamettrie, J. O.: Filozófiai művek. Budapest, 1981.
- Leitsch, W.: The Russian nobility in the eighteenth century. = East-European Quaterly, Vol. XI. 1977. No. 3. 317–340.
- Lotman, Ju. M.: Ragyiscsev i Mabli. In: Szbornyik "XVIII vek", t.3. Moszkva, Leningrad, 1955. 276–309.
- Luppov, Sz. P.(red.): Francuzszkaja knyiga v Rosszii v XVIII veke. Leningrad, 1986.
- Madácsy, L. (összeáll.): Francia irodalmi szalonok (Szemelvények a XVIII. század francia irodalmából). Budapest, 1973.
- Marker, G.: Publisching, Printing and the Origins of Intellectual Life in Russia (1700–1800). Princeton, 1989.
- Martinov, I. F.: Knyiga v russzkoy provincii 1760–1790 godov. In: Knyiga v Rosszii do szeregyni XIX veka. Leningrad, 1978. 64–78.
- Mittelstrass, J.: Neuzeit und Aufklärung. Berlin, 1970.
- Montesquieu, Ch. de S.: A törvények szelleméről. I–II. kötet. Ford.: Csécsy I. és Fehér J. Budapest, 1962.
- Morjakov, V. I.: Russzkoje proszvetyityelsztvo vtoroj polovini XVIII veka. Moszkva, 1994.
- Mortier, R.: Az európai felvilágosodás fényei és árnyai. Budapest, 1983.
- Narocsnyickij, A. L.: Mezsdunarodnije odnosenyija nakanunye i vo vremja francuzszkoj burzsuačnoj revolucii konca XVIII veka (1763–1794). Moszkva, 1946.
- Niederhauser, E. (összeáll.): Az orosz felvilágosodás. Budapest, 1966.
- Pelle, J.: Ész és szenvedély (Irodalom és filozófia a francia felvilágosodás korában). Budapest, 1983.
- Perepisczka Jekatyerini II sz goszpogynom Volterom. Szankt-Petyerburg, 1803.
- Plimak, J. G.: Osznovnije etapi russzkovo proszvescsenyija XVIII veka. In: Problemi russzkovo proszvescsenyija v lityerature XVIII veka. Moszkva, Leningrad, 1961. 78–93.
- Puskin, A. Sz.: Megjegyzések a XVIII. század orosz történelméhez. In: Puskin, A. Sz.: Cikkek. Történelmi Tanulmányok. Napló. Vál.: Pór J. Budapest, 1981.
- Ragyiscsev, A. N.: Utazás Pétervárról Moszkvába. Ford.: Trócsányi Gy. 2. kiadás. Budapest, 1979.
- Réz, P.: Voltaire világa. Budapest, 1981.
- Ribakov, B. A. (red.): Ocserki russzkoy kulturi XVIII veka. T. 1–4. Moszkva, 1985–1990.
- Sanszkij, D. N. : Iz isztorii russzkoy isztoriescszkoy miszli (I. N. Boltyin). Moszkva, 1983.
- Sanszkij, D. N.: Nyekotorije voproszi isztorii rosszii v trudah francuzszkikh ucsonih vtoroj polovini XVIII veka. = Vesztnyik MGU, szerija "Isztorija", 1981. 6. sz., 46–59.
- Schröder, W. (Hrsg.): Französische Aufklärung. Leipzig, 1979.
- Scott, H. M.: Enlightened Absolutism (Reform and reformers in later eighteenth-century Europe). London, 1990.
- Scsipanov, I. A.: Filozofija russzkovo proszvescsenyija (Vtoraja polovina XVIII veka). Moszkva, 1971.
- Strange, M. M.: Russzkoje obscsesztvo i francuzszkaja revolucija. Moszkva, 1956.
- Szabó, M.: Az orosz nevelés története (988–1917). Budapest, Csíkszereda, 2003.
- Szocsinyenyija Jekatyerini II. Moszkva, 1990.
- Troickij, Sz. M.: Rosszija v XVIII veke. Moszkva, 1982.
- V. Molnár, L.: A társadalmi gondolat fejlődése Oroszországban a felvilágosult abszolutizmus időszakában. = Világtörténet, 1986. I–II. sz., 111–131.
- Witkowski, T.: Radišcev und Rousseau. In: Studien zur Geschichte der russischen Literatur des 18. Jahrhunderts. Berlin, 1965.
- Zapiszki grafa Szezgura o prebivanyii jevo v Rosszii v Carsztvovanyije Jekatyerini II. Szankt-Petyerburg, 1865.
- Zöldhelyi, Zs. (szerk.): Az orosz irodalom története a kezdetektől 1940-ig. Budapest, 1997.

Thököly Imre és a homofonikus behelyettesítő sifre – Kódolás a kuruc fejedelem idejében

A 17. századi Európában az információ titkosítása virágkorát élte. A kuruc mozgalom mindkét támogatója – a francia és a török – a kódolás és kódfejtés professzionális nagymesterének számított. A kódra írás levelekben, néhány soros üzenetekben jelent meg. Általában olyan információt, üzenetet hordozott ez a levél, amelynek tartalmát mind a feladó, mind a címzett titokban szeretne volna tartani illetéktelenek előtt.

Ez történt a kulcsra írás jelenségével. A kulcs, vagy mint esetünkben látni fogjuk a *clavis* voltaképpen egyet jelentett azzal a segédeszközzel, ami által megfejthető volt a levél tartalma.

A kódolás és ezáltal maga a kód is többféle lehet. Ezek egyike a homofonikus behelyettesítő sifre.

Ha értelmezni akarjuk, hogy mit jelent ez a kifejezés pontosan, akkor érdemes a sifre szó jelentésével kezdeni. A sifre egy olyan jel, amely egy adott betű gyakoriságához igazodik. Esetünkben ez a jel, egy kétjegyű szám lesz. Minden nyelv sajátos, hogy bizonyos betűk gyakoribbak, mint az ábécé más, kevésbé használt betűi. A sifre – elméletileg százalékos arányban – érzékenységet mutat arra, hogy az adott nyelvben mely betű az, aminek a gyakorisága a leginkább előfordul rövid szövegekben is. A sifre a magyar nyelvben leginkább a legmagasabb százalékarányban jelen levő e betűre lesz érzékeny. Tehát valahányszor megjelenik az e betű a szövegben, akkor arra különböző sifrék közül választhat az író, s mindig véletlenszerűen választott sifrére írja az e betűt. Többes hozzárendelés esetén is mindig ugyanazt a betűt jelöli a sifre. Esetünkben három szám jelöli az e betűt, de ez a három szám csakis az e betűt jelölheti, semmi mást. Ezért kapta ez a rendszer a homofonikus elnevezést. Azonos hangot, több sifre jelöl, melynek célja a gyakoriság kiegyenlítése.¹ Csak a magánhangzóinkat figyelembe véve, valahogy így láthatjuk a sifrehálózatot:

a	e	i	o	u
11	12	13	14	15
22	32	23	24	
	52			

A homofonikus behelyettesítő kód elkészítése a következő volt: felírták a nyílt ábécét – vagyis a-tól z-ig a betűket –, majd alá a kódábécét – ami számokból állt, végül a nyílt ábécé gyakoribb betűihez több sifrért (kódszámot) rendeltek. A homofonikus kódot azért alkalmazták, mert meglehetősen biztonságosnak minősült.²

XIV. Lajos francia király, királyi rejtjelezői által megszületett a nagy kód, amelyet több mint 200 évig nem tudtak megfejteni. A kód biztonságának a titkát, a szótagokat, betűket jelző, vagy éppen a jelentés nélküli – megtévesztésként beiktatott – számkombinációk adták.³ Ehhez közelebb állt hazánkban egy korábbi időszak jellegzetessége az erdélyi fejedelmi udvarban, amit a következő példán láthatunk:

199. 3 165 33 hogy 165 88 33 57 36 15 21.
a va l va do l t m e g.
412
4. 30 5 52 27 60 52 42 36 16 59 40 29
a k a r i u r o m e t n i
Rákóczi György 1653. jul. 13. Alba⁴

Az erdélyi technika, még ha leegyszerűsített változatban is, de a szótagolás változatát követte, történetesen, hogy bizonyos számkombinációk nem betűket, hanem szótagokat jelöltek. Minden bizonnyal nem volt ajánlatos ezt ragokra alkalmazni, a magyar nyelv sajátásával így, a -ban, -ben, -ra, -re végződések, szinte lerántották volna a leplet a kód mikéntjéről.

Thököly Imre szakít az erdélyi hagyománnyal a kódolás tekintetében. A felső-magyarországi levelek között a kódjelek nem helyettesítenek szótagokat csak betűket. Többnyire kétjegyű számkombinációk alkotják a kódot és jelölik a betűket, a kódokat általában vesszővel különítik el egymástól.

Thököly alatt a gyakorisági analízis kikerülésére alkalmazták a homofonikus behelyettesítő sifré, vagyis, hogy egy betűt több számkombináció is jelölt. Nem meglepő, hogy a magyar nyelvben két leggyakoribb magánhangzót, az e és az a betűt helyettesítették két, illetve három kóddal, így felezve, harmadolva a magyar nyelvet lágyító magánhangzók gyakorisága miatti felismerhetőségét, s ezzel az illetéktelen rejtjelfejtők előtt nehezítve a levél tartalmának megismerését.

Thököly kódrendszerének talán legkézenfekvőbb és legtisztább, csaknem iskolapéldáját mutatja be a Zrínyi Ilonához 1687. július 27-én íródott levél, melyben a kódolás logikája páratlan egyszerűséggel jelenik meg. Az 1687 júliusában használt homofonikus behelyettesítő sifre a következő:

a	b	c	cs	cz	d	e	f	g	gy	h	i	k	l	ly	m	N	ny	o	ö	p	r	s	sz	t	ty	u	ü	v	z
10	13	14	15	16	17	18	21	22	23	24	25	29	30	31	32	33	34	35	38	-	41	42	43	44	45	46	49	50	53
11						19					26																		
12																													

Mint látható a nyílt ábécé alá növekvő sorrendben írták fel a számsort, vagyis a kódábécét; és a gyakoribb betűket több sifre jelölte. A számsort 10-től az első kétjegyű számtól kezdték és az ábécé betűi alá gyakorisági igényeknek megfelelően vitték egészen 53-ig.

Ha a kódszámok eloszlását figyeljük, érdekes megállapítást tehetünk a magyar nyelv sajátos betűtípusainak jelölésére is. A 17. század második felében tehát már a kódok szintjén is létezett az igény a magyar helyesírás sajátos jelölésének megkülönböztetésére. A pontos j, amit az i betű jelöl, elkülönült az ly-os változatától, s amit oly következetesen mai helyesírásunknak megfelelően alkalmaztak a kódban is, ha a hosszát nem is feltétlenül helyesen érzékelték még. Megfigyelhető a kétjegyű mássalhangzók megkülönböztetése az egyjegyű párjuktól: cs, gy, ly, ny, sz, ty. Valamint a magánhangzók ejtésének különbözőségére az ö, ü hangok betűk szintjén is használt elkülönítése az ékezet nélküli változatától.

A kódolás nem egybefolyó számkombinációk halmaza, hanem tartalmat, információt, és adatot nem hordozó szavak közé ékelte számsorok. Így csaknem minden sort megszakítanak kötőszavak – és, meg –, protokolláris megszólító formulák – nagyságod, kegyelmes asszonyom –, névelők – a, az.

A szavak végét nem jelzi semmi, legfeljebb a mondatvégi írásjel szakítja meg a kódábécét. Így egy számsor felé jegyezve a megfejtést voltaképpen egy nyelvtani gyakorlatot lehetett végrehajtani, a betűsorból értelmes szavakat kiolvasva a szöveget csak a szókép ismeretének rutinja adja.

Hogy miért a Zrínyi Ilonához címzett kódrendszer volt a legegyszerűbb, talán csak a véletlen adta a fennmaradó iratok sorában. A Thökölyhez címzett levelekből ellenben már a kódábécé variánsai figyelhetők meg.

a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	ö	p	r	s	sz	t	ty	u	v	z	y
12	14	-	-	20	-	28	-	30	31	33	36	37	41				50	51						
13				21													49							
				23																				

Ezzel a kódábécével Kellemesy János írt Thökölynek Patakról 1685. május 5-én. A séma hasonló a két évvel későbbi kódoláshoz, de ez a sifre már a mássalhangzók gyakoriságát is figyelembe véve az s betű felismerhetőségét zavarja meg, a két szám váltogatásával.

Ha egy szóban az adott betű többször is előfordult, akkor tetszőlegesen vagy alkalmazták mindkét kódszámot rá, vagy sem. A lényeg éppen a véletlenszerűsége alapján. Viszonylag stabil előfordulás, hogy pl. a levél szóban a két e betűre egymás után nem ugyanazt a számkombinációt használták, hanem először a betű első, utána a második kódját. Illetve tetszőlegesen variálták, hogy mikor melyiket alkalmazták az e betű jelölésére.

Kellemesy János levelének az ad érdekességet, hogy jól bizonyítja, hogy egyszerre egy időben több sifre kódábécé volt életben. Kellemesy János május 5-én írta a levelét, rá néhány napra, Radics András Munkácsról 1685. május 11-én egy másik kódábécével írt levelet Thökölynek. Az általa használt homofonikus behelyettesítő sifre a következő:

a	b	c	d	e	f	g	gy	h	i	k	l	ly	m	n	o	ö	p	r	s	sz	t	u	ü	v	z	zy	y
15	45	42	41	9	-	39	38	37	12	36	35	34	33	32	6	-	29	27	-	25	24	4	22	21	-	-	-
17				11																	12	5					

Amíg a Kellemesy János-féle levél őrizte az ábécé vége felé növekvő számkombinációkat, addig a Radics András-féle levél a sifre egy olyan változatát mutatja, amelyben éppen, hogy a számok véletlenszerű nagyságrendi értéke szerinti áthelyeződéssel variálták meg a kódábécét. Így a Thökölyhez érkező két levél megfejtésekor két külön sifre-rendszert kellett behelyettesítenie, tehát az egy időben mozgó levelezés más kódábécé szerint folyt párhuzamosan, s feltételezhetően ez nem egynéhány sifre-variánsra korlátozódott.

Egy további megállapítás is tehető az 1685. májusi levelekkel kapcsolatban. A Radics András által használt kódábécében egyjegyű számok is szerepeltek, sőt mindkét májusi levélben találhatóak háromjegyű számok is. A háromjegyű számkombináció Kellemesynél magára Thökölyre utal – ez a 100 –, Radicsnál a 198-as kód Ungvárt jelenti.

Vagyis Thököly a háromjegyű számokat csak nagyon fontos dolgokhoz kötötte. Minden személy nevét egy háromjegyű szám takarta – 100, 104 – igaz nem mindenkit ruházott fel számkombinációval, kiírják betűnként például Géczi Zsigmond nevét és Semsey Andrásét is. Valószínű azonban, hogy a jelentősebb várak is Ungvárhoz hasonlóan mind háromjegyű számkombinációt kaptak.

(*Forrásokban található utalások a jelkulcsok használatára*) Ahhoz, hogy a levelezés bizalmassága a viszontagságos háborús területeken áthaladó postaforgalom mellett is fennmaradjon három dolog volt szükséges. A rejtjel, amit csak a két levélváltó fél ismer, a kódkulcs, amelynek birtokában van mindkét levelezőpartner, a feladó és a címzett is, s mindezek mellett az esetenként álruhában, parasztruhában közlekedő kézbesítő.

A kuruc mozgalomba bekapcsolódó Thököly már 1677-ben naplójában megemlíti a latin szóval jelzett „clavis” vagyis kulcs kifejezést: „Vacsora tájban érkezek Lengyelországból nékem *Absolontúl*, marchiótál, úgy *Fajgel* uramnak az közönséges dolgokban leveleink

Teleki úr küldvén Kővárbúl; de *Petróczi* urfiakkal együtt *Fajgel* uram még ma reggel men-vén el Kővárba, így sietséggel, egyébiránt is clavissal levén írva, visszaküldtem.”⁷⁵

Minden bizonnyal a jelkulcs nem volt Thökölynél, nem ez az egyetlen példa arra, hogy akadozott a levelezés éppen a kódkulcsok hiánya miatt. Néhány évvel később „Felé az jó alkalmaztatási kellenők innen panaszt valót nem viszten mennyit veszten mind egy mind más kivansagíróról mentek... hova lettek nem érthetem az Clavis együtt levén az többi peti-tiókkal”⁷⁶ – írja Baranyi Mihály.

Az, amin Thököly maga is bosszankodott Telekiék feledékenysége miatt, hogy hiába küldik kódábécében a levelet, ha a kulcsot nem küldték meg hozzá, nem alaptalan. Ahhoz, hogy az információáramlás zökkenőmentes legyen, vagy az első kódolt levéllel vagy ha-marabb a jelkulcsokat is át kellett adni – „clavist is adtam Nemessányi uramnak az cor-respondentiára”⁷⁷ –, vagy meg kellett küldeni: „kétféle levelet írván csak feleségemnek is, kinek egyikét jel mellett Andrásinak paraszt-köntösben kell megvinni.”⁷⁸

Természetesen nem ez utóbbi tűnt a legbiztonságosabb megoldásnak, de a Munkács várába szorult Zrínyi Ilonához máshogy nem lehetett eljuttatni a kódokat. Szerencsésebb eset, ha személyesen egyezhet meg a két fél a clavisról, és mindkét fél magával viszi a kód-kulcs egy-egy példányát. Ez történt néhány évvel később a francia követ esetében: „Volt nálam a francia Lóra uram, kivel is sokáig conmenter beszélgettem, s...Végeztünk vele az correspondentiáról, hogy clavist adjak nekie, az minthogy megíratván kézihez is adtam. Ezek után elbúcsúzáván...”⁷⁹ Thököly nemcsak küldött saját kódábécét, de kapott is clavist a levelezés fenntartásához, naplójában egy ilyen esetről írt: „Ma küldte meg bizonyos em-berétül Hemskerek az clavissát, offerálván azzal magát a confidentia és correspondentia manuteneálására. Elvettem ugyan, de semmi hasznát nem veszi.”⁸⁰

1693-ban a francia követ a náluk szokásos levelezésről mondta, hogy „az király az órátornak a mely levelet szokott írni, annak duplicátáját ide is neki mindenkor megszokták küldeni az vele lejendő clavissal.”⁸¹ Thököly a franciákkal is clavis által levelezett. Tehát Thököly egyik clavis mind a francia udvarnál volt, ezt jól példázza a következő nap-lórészlet: „Írattam én is mind a királynak, mind a főminiszternek Crosse urnak felesigem neve alatt az fr. udvarnál livő clavisommal...”⁸² A levelezés további akadálytalan folyására pedig „postamesterem Pápai Gáspár által küldvin Solari után pro correspondentia az cla-vist is, minthogy az francziáktúl sem látom idegenségít.”⁸³

Háborús időkben magától értetődő, hogy kóddal védték a fontos információkat, melyek politikai, hadi szempontból lényeges utalásokat tartalmaztak. A kezdeti kuruc mozgalmak-ban írta Thököly: „Azonban Kővárbúl jött levelekre tettem inkább választ, clavis nélkül ír-ni nem bátorkodván, az egész napot inkább mind abban töltötő, de még sem végezhetem.”⁸⁴ 1677-ben Thököly még maga fáradozott a jelkulcsra írással. Fejedelemlévként kevesebb idő jutott kódszámokkal való behelyettesítgetésekhez, hosszú órákat igénybe vevő kulcsra íráshoz. Bár néhány levél után talán már memoriterként is felidézhető, hogy mely betűhöz melyik kód tartozik, az nem derül ki, hogy egy jelkulcs meddig volt érvényben, milyen sűrűn váltogatták – de feltételezhetően legalább havonta megtörtént –, nem beszélve arról, hogy Thököly minden várkapitánnyal, a rokonokkal, külkapcsolataiban más és más cla-vist használt, s mindezeket összesen lehetetlenség lett volna fejben tartani. Rendszeresen vezetett naplója mellett, így feltételezhetően egy egész füzetnyi kódkulccsal utazhatott, s ha netántán a napi 10-20 érkező levélnek csak a fele is clavissal íródott, igen kemény idő-ráfordítást vett igénybe azok jelentésének megfejtése.

Thököly naplójában is úgy fogalmaz, hogy abból sejthető, hogy több clavis van érvény-ben egyszerre, sőt a bejegyzés azt is sugallja, hogy külön clavistípusokat használtak a ma-

gyarországi és az erdélyi területeken tartózkodók. „Adtam nimely magyarországi s erdélyi correspondensim clavissai páriáit is Sándor uramnak, hogy ezen úttal, ha az alkalmatosság engedi, élhessen ő kegyelme az alkalmatossággal, adván instructiót a Tömösvárott s Gyulán livő rabjaim s ottan lakó embereim dolgában is...”¹⁵

Ezt még szemléletesebben tükrözi Bay Mihály diáriuma, aki egyértelműen ugyanezen időben egy „magyarországi” és egy „erdélyi” clavist használt naplójában. Bay Mihály a következő „magyarországi” homofonikus behelyettesítő sifrét használta diáriumában:

a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	v	z	x
95	94	93	92	91	90	96	97	98	76	99	81	82	83	84	85		87	88	89	80	75	37	39
15	14	13	12	11	10		17	18		19	21	22	23	24	25	26	27	28	29	20	35		

A Bay Mihály által használt kódábécében azonban minden betűnek két sifréje van. Egy a tíztől ötvenig terjedő számskálán, és egy másik a hetventől százig terjedő számkeretből. S hasonlóan csak bizonyos szavak, területek, várak stb. kapnak háromjegyű kódot. Pl.: Princeps 203, tiha 334, Transilvania 241, 346 német, 347 ország, 368 Várad, Valachia 244, fejedelem 326, császár 324, Hajzler 382, Moldavia 245. Ez bár nem teljesen egyezik a Thököly levelei közt található gyakorisági analízisre érzékeny sifre-táblázattal, mégis hasonlóságot mutat. A hibája azonban pont az, hogy így minden betűt ugyanúgy két szám takar, és ezzel ismét létrejön a gyakorisági buktató, hogy például a 95, 15 és a 91, 11 számpárok sokkal gyakoribbak lesznek, mint bármely másik számpáros. Ezzel éppen a homofonikus behelyettesítő rendszer lényegét hagyták figyelmen kívül, még ha a duplaszámsorok meg is zavarják a rendet, mégis az előfordulási esély bizonyos számoknál drasztikusan ritka, néhol nincs is szükség a második számra, másoknak a gyakorisága ellenben kiugróan magas.

A napló tartalmaz egy másikfajta kódrendszert is, ami minden bizonnyal a Thököly naplójában is emlegetett „erdélyi” clavisnak tekinthető. A kiragadott példa:¹⁶

az la

az dolgoknak nagyobb merituma ez volt: 302, 65

va s a l f ö l di vaj d a

154 88 15 21 90 32 21 52, 154 36 50, minden tehetsé-

ca su pa ci fi

gével abban munkálódik, hogy in 45 138, 119 47 57

ca ti o ni s u r u n k ő nagysága az erdéli

45 47 84 116, 28, 80 87 20 23 19, 360, 302, 345,

fe je de le m sé g t ü l

56 150 51 105 22 135 16 29 31 21, excludáltassék,

e x re g ni co li s e li gá l

et 91 39, 130 16 116 48 106 28, 91 106 60 81

t a s s é k má s fe je de lem az

29 95 88 28 91 19, 109 28, 56 150 51 105 22, 302,

ország t ö r vé n y e sz e ré n t A

347, 29 32 27 155 23 18 91, 308 91 130 83 89. 95

zé r t ha va la ha sz ü k sé ges

145 27 89, 65, 154 104 65, 308 31 99 135 61 28,

(A rejtjelezés témái és a desifrirozás gyakorlata) Kellemessy János Patakról a labancnak állt Semsey üzenetét küldte meg levelében, mely szerint a kurucok bizton számíthatnak arra, hogy Semsey addig nem támad rájuk, míg azok „láb alatt nem” lesznek. Radics András az Ungvár alatti próbálkozásokról írt.

Zrínyi Ilonát a királyról, a megméretett aranyneműk eladásáról és összegéről, hadi helyzetről, életről, erdélyi és egyéb hírekről tudósítják a kódolt sorok. Vay Ádám 1682. május 30-án Várdáról írt levele a következőképpen néz ki: a levél bal szélén margóra feloldva a rejtjel teljes mondata, a levélben szám fölé a betűk feloldása. Szövege a margón a következő:

„...Vagyon egy Atyamfia Bereg Vármegyében lakó Kálnássy Mihály nevű kinek nagy ismeretséghe s confidentiája van Szathmárt némely emberekkel igéri hazánál való lakásával munkáját hasznos dolgokban...” Levélben a következőképpen áll: „Azonban nagyságodnak alázatossan jelentem alkalmas időtül fogva 39, 7, 24, 13, 30. egy 7, 38, 7, 29, 22, 11, 7. 70 ben lako 26, 7, 27, 30, 7, 35, 11. 29, 11, 25, 7, 28. 30, 9, 29. 15, kinek. 30, 7, 24, 9, 35, 29, 9, 34, 9, 37, 19, 9, 23, 9. s confidentiája van 36,7, 37, 29, 7, 34, 37, nemely emberekkel, 11, 23, 9, 34, 11. 25, 7, 42. 7, 30, 27. való 27, 7, 26, 7, 35, 7, 39, 7, 27. 32, 7, 44 munkáját, 25, 7, 36, 30, 13, 35 dolgokban.”¹⁷

A desifrározás során általában úgy jártak el, hogy ha csak néhány közbeékelt szót érintett a sifre akkor a dekódolt betűket a számok felé jegyezték, majd az összeolvasott szót a margó bal szélére a sor elejére kiírták. Ha egész sorokat érintett, és a levél nagy hányadát a sifrírozás jellemezte, akkor csupán a betűk felé jegyezték a számokat és feltételezhetően egy külön papírra írták át a levél teljes tartalmát a feloldott formában.

A már idézett 1693. november 4-ei naplóbejegyzésből tudható, hogy Thököly nem valószínű, hogy maga ötlötte ki minden egyes kódolási variánsát, ezzel megbízott emberei foglalkoztak. Ahogy elkészült az új kulcs, azt legalább két példányba átírták, az egyik Thökölynél maradt, a párját pedig átadta, vagy eljuttatta a jövőbeni levelezési partnernek. A kiadott naplórészletek előszavában is olvasható, hogy ellentétben Thököly fiatal éveivel, a fejedelem Thököly, 1693–1694. évi naplóbejegyzéseit már nem saját kezűleg vitte papírra, hanem legalább három-négy kéz írta. Amelyből alig néhány bejegyzés tulajdonítható magának Thökölynek. (Ezek is főként magánjellegűek.)

Vajon hogyan viszonyult a rejtjelezés és rejtjelfejtés időigényes műveletéhez? 1677-ben még maga vesződött a kulcsra írással, 1693-ban már bizonyára nem. A rejtjelfejtés fáradságos műveletében viszont talán annál lelkesebben segítette a gyors információhoz jutást. A Munkácsról érkezett leveleket maga Thököly fordította át: „eljövők szállásomra, az hol is az Munkácsról eljött inas examinálásában és az még nálla eltett három darab papiroskáknak értelmének vételében egész sötét estig fáradozván...”¹⁸ A napi teendők mellett, s számos elfoglaltsága után nem ritka jelenség Thököly életében, hogy az éjszakáit áldozta a clavissal írott levelek megfejtésére: „Az éczakának is nagy riszit az levelek olvasásiban töltöttem, megfordítván az clávisos írásokat is az éjjel, és az levelek revideálásában is véget érven, hivatam az francia tirat, ki ebiden is nálam volt, és mind ő, mind én egymással a levelekben letett dolgokat közlöttük nagy sinceritással, többi között explicálta az királya levelit...”¹⁹ Hasonlóan lehetett ez fejedelemsége idején is tábori sátrában. Az esték, ha nem mulatozással, protokollfogadásokkal, vagy nyugtalan gondolkodással, akkor levelek olvasásával teltek.

Nem csak az éjszakákat, de a kódolt levelek feloldása egész napokat is igénybe vett, azt jól példának a következő naplóbejegyzés: „Érkezek meg a lengyel postám Drinápolyból, nagy pachetákból álló levelekkel, kiknek revideálásában töltöttem el az egész napot, de még sem érhettem véget benne, minthogy sok clavisos írások vadnak benne, ezen levelekbe livő nimely hírekről írtam levelet a 1. fejevári szerdának és ott való residensemnek...”²⁰

A megfejtett levelekből saját használatra kivonatokat készített magának: „Az levelek magyarázatját, clavisok fordítását elvégezvin, azután a levelekben lévő dolgokról extractust csináltam, és a dolgokról s hírekről conferentiát tartottam, jövőn levelem mind a

francziai ministerektől, mind Moldovában livő residensemmtől, mind Drinápolyban lévő magyar és erdélyországi híveimttől s kapithiháimttól...”²¹

Számos deák, titkár, tolmács mellett nem véletlen, hogy ha tehetette, akkor a clavissal ellátott levelek fordítását kiadta embereinek: „Az éczaka s ma az clávisos írásokban véget érven arra rendeltetett szolgálaim, az bennök livő dolgokról conferenciát tartottam becsületes híveimmel, concurálván ezen alkalmatossággal az francziai és lengyelországi levelek is, az világ dolgairól nagy lument vettem...”²²

Az éjjel-nappali sürgető clavisfejtés munkáját tehát Thököly vagy maga „megfordítván”, vagy szolgálival „az calvisos írásokat megfordítván” végeztette el. A megfordított írásokról „extractus” kivonatot készített, majd hű embereivel, követekkel, „conferenciát” tartott, amely során a kódolt levelekből kinyert, megismert információk birtokában a továbbbiakra döntéseket, lépésvajdaslatokat hoztak. Minden a hírek körül forgott.

A hírek birtokában lehetett újra leülni tanácskozni a követekkel: „Az Drinápolyból írkezt levelekben az kik clavisosok voltának, tegnap megfordítván, hivattam magamhoz a francziát, közölvín vele az Drinápolyból jött híreket.”²³

Az egyeztetések után a javított levélfogalmazványok kódolt levélként történő megírását is – tehát nemcsak a dekódolás feladatát – kiosztotta embereire Thököly: „Francziában szálló leveleket a mint conceptusban vétettem, küldöttem elsőben minutában de Lóra uramhoz, az mint azért neki tetszett, corrigáltván nimely terminusokat, úgy írtam osztán’le clavissal...”²⁴

A külföldi követekkel való sűrű diskurzusokban olyan taktikai fordulatok is megjelennek, mint az a javaslat, hogy utólagosan megírt levelet visszadátumozással az előző évi levélként tüntessenek fel – ezzel valószínűleg jobb színben, előrehaladottabbnak láttatván az ügyet: „Promoveálni kívánja dolgaimat a király és az Ordók előtt, csak Írjak, hogy a mellett ő is jobban procurálhassa, az dátum penig ante annum legyen, úgymint 1693. esztendőre. Ezen levél kézihez menvín, kisz clavist is küldeni pro correspondentia futura...”²⁵

Hasznos tanácsokat is kapott a külhonban szokásos fejedelemhez méltó, bevált eljárási módokhoz, hogy hogyan is szokás egy kulccsal ellátott levelet fejedelemként küldeni: „...azon punctumokból álló Írásnak clavisosnak kellene ugyan lenni, de magam subscriptiója és pecsétje alatt valónak, de az én subscriptionnak czifra nélkül kellene lenni, de ha confidens emberem vagyon, a kinek bizvást hihetek, még jobb volna pro credentia istius hominis, valamely szókat praemittálván, az oly papirost, az hol a dolgok volnának le tive, tisztán elküldeni mintegy cartabianca formában, az mostani világban így practikálják most minden királyok és fejedelmek...”²⁶

A sifírozás, rejtjelezés és kódolás nem magát az üzenetet, csak annak tartalmát próbálja titokban tartani. Létezett azonban már az ókortól ismert másik eljárás, ami azonban éppen az üzenet létét próbálta palástolni. Ez volt a láthatatlan tinta. Ahogyan a homofonikus behelyettesítő sifre módszerét, úgy ezt is nagyon jól ismerte Thököly és felesége. Zrínyi Ilona láthatatlan tintával készítve küldte el a munkácsi vár vázlatát 1686 nyarán férjének. S ezt nem először tette akkor. Már fél évvel korábban is használta a láthatatlan tintával írást, s erről is Thököly naplója tanúskodik:

Boszandzsi pasánál talált „két parasztembert is, kinek egyike parasztruhában feleségem inasa, Kulín nevű, az másik is Bereg vármegyei parasztember vala; kik is az pasa s vele levő több urak jelenlétében adának kezemhez egy félárkust, tiszta, s nem írott papirost, körül midőn tudakozódtak volna, jelentém: azon oly írás volna, kit tűz által lehet megismérni; azonnal azért sebes tüzet hozának, és reátartván, megtetszék az írás, kin az török urak igen csudálkoznak...”²⁷

Bármely erős színanyagot nem tartalmazó szerves folyadék, ha megszárad, áttetsző, hevítéssel azonban megbarnul. Ezt az eljárást alkalmazta tehát nem egy levelében Zrínyi

Ilona és Thököly Imre is. Az üres papírlapok természetesen gyanúsak lehetnek. A legáltalánosabb eljárás mindvégig a homofonikus behelyettesítő sifre alkalmazása maradt, amelyben várkapitányokkal is vetekedhető, nem csak erkölcsi helytállásban kiemelkedő hitvesével éppen úgy levelezett, mint katonai vezetőivel, híveivel. Nem véletlen, hogy az egész mozgalom során, a kurucok ügyébe érzelmileg és eszmeileg is egyre jobban belefoló Zrínyi Ilona beavatott volt a titkos jelrendszerek használatába is, ahogy az sem, hogy Zrínyi Ilona volt és maradt Thököly Imre legigazabb hive.

MELLÉKLETEK

I.

MOL, G8-as szekció. Zrínyi Ilonának írta Gabriel Megyeri 1687. július 24.

Mihelyért A d m i n i sztrátor uram s k o l a r a l m
Mihelyért 10, 17, 32, 25, 42, 44, 41, 11, 44, 35, uram 43, 29, 35, 31, 10, 41, 46, 30, 32,
E g é r k e z e t ment is a l e v e l e k n e k e
18, 22, 18, 41, 29, 9, 53, 20, 44 ment is a 30, 19, 50, 18, 30, 19, 29, 33, 19, 29, 18,
F l e d i t i g i a t e ő kegyelmével communicáltam de
51, 39, 18, 17, 25, 44, 26, 36, 27, 10, 44, e ő kegyelmével communicáltam de
Mint hogy magának is a k i r a l n a l kellett menni te
Mint hogy magának is a 29, 25, 41, 10, 30, 33, 11, 30, kellett menni te
Czett hogy k i z i k e t adjam m a g a m e g
Czett hogy 24, 18, 53, 26, 24, 18, 53 adjam 32, 11, 22, 10, 32, 18, 22,
V i s z i s r e a v a l ó v á l a s z t i s
50, 25, 43, 26, s 41, 19, 11, 50, 10, 30, 35, 50, 10, 30, 11, 43, 44, 25, 42,
Az előttem l e v é l r e v á l v á l együtt u r g
Az előttem 30, 19, 50, 18, 30, 41, 18, 50, 10, 30, 50, 11, 30 együtt 46, 41, 22,
E a l v a m s i e t v e vagy kezemhez k ü l d i
18, 10, 30, 50, 11, 33, 42, 26, 18, 44, 50, 19, vagy kezemhez 29, 49, 30, 17, 25,
Avagy magával meg h o z a mitt tudam tenni o d a k
Avagy magával meg 24, 35, 53, 10, mitt tudam tenni 35, 17, 10, 20,
E l e t a d n o m kit mihellyent k e z e m h e z s z
18, 30, 18, 49, 11, 17, 33, 35, 32 kit mihellyent k 18, 53, 18, 32, 24, 19, 53, 43,
O l g á l t a t itt egy óráiglan s e m k e s t
35, 30, 22, 10, 30, 44, 11, 44, itt egy óráiglan 42, 18, 32, 29, 18, 42, 44,
E t e m d e m e c k e i s ezen menván által a k
19, 44, 21, 32, 17, 25, 32, 26, 16, 29, 26, 27, 42, ezen menván által a 29
O r a l k o n s u r k v a r a azon c e n o d a t
25, 41, 10, 30, 24, 35, 53, 42, 46, 41, 29, 50, 10, 41, 11, azon 14, 18, 33, 35, 17, 15,
U n á l i l v o b a n voltam helyben nem t a l a t
46, 33, 10, 30, 26, 30, 50, 35, 13, 11, 33, voltam helyben nem 44, 10, 30, 11, 44,
Itt szörnyen v i s g a l o d o t u t a n hell v a g y
Itt szörnyen 50, 25, 42, 22, 11, 30, 35, 17, 35, 44, 40, 44, 10, 32, hell 50, 11, 23,
O k s h o v a m e n t e m a z s z e n t l e l e k i
35, 29, s 24, 35, 50, 11, 32, 18, 33, 44, 19, 32, az 43, 19, 33, 44, 30, 26, 30, 18, 29, 25,
Mocsoda l e v e l e k e t h o z o t k e m h
Mocsoda 30, 18, 50, 19, 30, 18, 29, 19, 44, 24, 35, 53, 35, 44, 29, 18, 53, 19, 32, 24,
E z t u d a k o z t a m o k d v á n de ha vele l e
19, 53, 44, 46, 17, 10, 29, 35, 53, 44, 11, 32, 35, 33, 17, 50, 10, 33, de ha vele 30, 19,
S e t e m volna aziránt tartható minden s e r u n u l
24, 19, 44, 19, 32, volna az iránt tartható minden 42, 14, 41, 46, 39, 46, 30,
U s a t ki vertettem volna azt ne gondolna hogy nála n é l
46, 42, 10, 44, ki vertettem volna azt ne gondolna hogy nála 33, 19, 30,
K u l nagyságod különben f o l t a t n á d o l g á t

29, 49, 30, nagyságod különben 21, 35, 30, 44, 10, 44, 33, 11, 17, 35, 30, 22, 10, 44,
 Ő is meg a k i r a l n a l vagyon kegyelmes assm az a r a ny m ű
 Ő is meg a 29, 25, 41, 10, 30, 33, 11, 30, vagyon kegyelmes assm az 10, 41, 11, 34, 32, 49,
 V é t meg b e c s ű l t e t e m - m a s l i t n e g y v
 50, 18, 44, meg 13, 28, 15, 49, 30, 44, 19, 44, 18, 32, g. 32, 10, 42, 30, 25, 44, 33, 19, 23, 50,
 E n a r a ny r a a g y ű r ű t s a r m i e s a t t a l
 18, 33, 10, 41, 11, 34, 48, 10, a 23, 49, 41, 49, 44, 24, 10, 41, 32, 25, 15, 38, 44, 44, 10, 30,
 E r r a a k é z r e valót pedig csak aniban a m e ny t ny
 18, 41, 41, 10, a 29, 18, 53, 41, 18, valót pedig csak aniban a 32, 18, 34, 44, 38,
 O m b i c s ű l t e m i v e l k o r o n a a r a ny kinek ell
 35, 32, 13, 28, 15, 49, 44, 18, mivel 29, 35, 41, 35, 33, 10, 11, 41, 11, 34, kinek ell
 A d a s a b a n szívesen fáradoztam sokakat k i n á l t a m
 10, 17, 11, 42, 12, 13, 10, 33, szívesen fáradoztam sokakat 29, 25, 33, 10, 30, 44, 11, 32,
 Vele de a m a s l i csak h a t v a n o r o s z l a ny o
 Vele de a 32, 10, 42, 30, 25, csak 24, 11, 44, 50, 10, 33, 35, 41, 35, 43, 30, 10, 34, 35,
 S t a p e r e c é r t pedig h u s z o n n é g y a r a ny a
 42, 44, a 39, 18, 41, 18, 16, 19, 41, 44, pedig 24, 46, 35, 33, 33, 18, 23, 10, 41, 11, 34, 10,
 T é s é r t e k - g y ű r ű t n e m i s k é r t e k
 44, 19, 22, 19, 41, 44, 19, 29, a 23, 49, 41, 49, 44, 33, 19, 32, is 29, 19, 41, 44, 19, 29,
 Továbbra álljon az nagyságod kegyelmességében kegyelmes asszonyom i t e g y e
 Továbbra álljon az nagyságod kegyelmességében kegyelmes asszonyom 25, 44, 18, 23, 18,
 B h í r e k n e m h a l l a t n a k bizonyos az a t i
 13, 24, 25, 41, 19, 29, 33, 19, 32, 24, 10, 30, 11, 44, 33, 11, 29, bizonyos az a 44, 28,
 R i k k a m e n e c z be az é l é s b e v i t e a k a d
 41, 28, 29, 29, 10, 32, 19, 33, 18, 16, 13, az 18, 30, 19, 42, 13, 19, 50, 25, 44, 18, 10, 29, 11, 17
 Á l y n é l k ű l a Kétt h a i t m a n i s k ö z
 10, 31, 33, 19, 30, 29, 49, 29, a kett 24, 10, 25, 44, 32, 10, 33, 25, 42, 29, 38, 53,
 E l leven h o z á i o k t á b o r o s t u l n
 19, 30, leven 24, 35, 52, 10, 25, 35, 29, 44, 10, 13, 35, 41, 35, 42, 44, 46, 30, 33,
 E h e z s é g vagyon r e á i o k m á r n g e t
 18, 24, 19, 41, 18, 22, vagyon 41, 19, 10, 25, 35, 29, már 18, 33, 22, 19, 44,
 T i k b e v i n ny f a c t i o t m o n d a n a
 44, 25, 29, 13, 19, 50, 25, 33, 34, 21, 11, 14, 44, 25, 35, 44, 32, 35, 33, 17, 11, 33, 11,
 K a d o l o g b a n már most a m e z e i e k é
 29, a 17, 35, 30, 35, 22, 13, 11, 33, már most a 32, 19, 53, 19, 25, 19, 31, 18,
 T i t k ö r ű l ö t ü k a s z a l t a t y a k ö t
 44, 20, 44, 29, 38, 41, 49, 38, 44, 38, 29, 10, 43, 11, 30, 44, 45, 10, 29, 38, 44,
 V e n e z e r m o n g y a k i o n y k a m e n e k
 50, 18, 33, 18, 53, 18, 41, 32, 35, 33, 23, 10, 29, 25, 38, 34, 29, 10, 32, 18, 33, 18, 1
 f e l e k i r e n e z v a k i r a l y maga is t á b
 21, 18, 30, 18, 29, 25, 41, 18, 33, 19, 53, 50 a 29, 25, 41, 10, 31, maga is 44, 10, 13,
 O r b a n m e g y e n e r d é l i f e e d e l e m
 35, 41, 13, 10, 33, 32, 19, 23, 18, 33, 18, 41, 17, 19, 30, 25, 21, 19, 19, 17, 19, 30, 18, 32,
 K l v e t t y e m a c s k á s i B o l d i z a r
 29, 30, 50, 19, 44, 45, 18, 32, 10, 15, 29, 10, 42, 25, 13, 35, 30, 17, 25, 42, 11, 41
 K i r a l n a l vagyon ha az a d m i n i s t r a t
 29, 25, 41, 10, 30, 33, 11, 30, vagyon ha az 10, 17, 32, 25, 33, 25, 42, 44, 41, 11, 44,
 O r meg i ö n t a l á n v a l a m i t e r t h e
 35, 41, meg 25, 38, 33, 44, 10, 30, 11, 33, 50, 10, 30, 11, 32, 25, 44, 18, 41, 44, 24, 18,
 T e k mirül nagyságodat kegyelmes asszonyom alázatosan t u d ó s i
 44, 19, 29, mirül nagyságodat kegyelmes asszonyom alázatosan 44, 46, 17, 35, 42, 25,
 T o m. Továbbra nagyságod kegyelmességében ajánlván
 44, 35, 32. Továbbra nagyságod kegyelmességében ajánlván
 Magamat maradván
 Nagyságodnak mint kegyelmes asszonyomnak
 Méltatlan alázatos szolgálja: GM.

2.

MOL, G2-es szekció Thököly Imrének Kellemessy János, Patak, 1685. május 5.

„...Bor péter uram is megtért kaposi pradisatorral aki szennára járt szemben volt Semseivel – 51, 20, 36, 49, 20, 30. 62, 21, 33. – Nagyságod parancsolattya szerint, azt izente, hogy biz volt többször is izenhettek neki vissza adván a credentiát is és hogy ő bizony a magyarokat – 36, 13, 28. 71, 13, 50, 41. 31, 12, 60 – nem bántaná, ha a lábalatt nem járnak...”

2. oldalon:

„...ezek közt senkinek nincsen olyan hitele mint Semseinek – 51, 20, 36, 51, 23, 30, 37, 20, 31 – úgy látom, ő is a dolog kimenetelétől vár, hogy meg most nem resolválta – 50, 20, 51, 41, 33, 62, 23, 33, 60, 23. – maghat többszer is – 60, 30, 14, 51, 45, 20, 50, 30, 51 – kel oda fizenni jele az - f30, 45, 20, 37, 39, 30, 20, 33, 30, 45 – hogy mindenekről kész lesz Ngd at – 100, 12, 60 – tudósítani. Jászai kegyelmes uramnak mit írjon, Klobusiczky Ferenc...”

3.

MOL, G2-es szekció. Thököly Imrének Radics András, 1685. május 11. Munkács

„...Ungvár a g é cz i u r a m h a t v a n h a i d
198, 15, 39, 9, 42, 12, 4, 27, 15, 33, 37, 15, 24, 21, 17, 32, 37, 15, 12, 4,
u t e n n e g y v e n t a k a r r u n k
5, 24, 9, 32, 32, 9, 38, 21, 9, 32, 24, 15, 36, 17, 27, 24, 4, 32, 36,
b e k ü l d e n i d e n e m m e h e t t e k
45, 9, 36, 22, 35, 41, 9, 32, 12, 41, 9, 32, 9, 33, 33, 9, 37, 9, 24, 24, 11, 36,
b e m e g h e g y s z e r m e g p r ö b á l j á k...”
45, 9 megh 9, 38, 25, 9, 24, 33, 9, 39, 29, 27, 6, 45, 15, 34, 15, 36

4.

MOL, G2-es szekció. Thököly Imrének Galambos Ferenc, Ungvár 1685. május 26. (Jelfeloldás nélküli levél)

Most kezünk alatt 26, 9, 39, 10, 35, 30, 20, 26. 27, 9, 37, 10, 27, 9, 34, 16, 27, úgy
Az, 9, 27, 27, 10, 30, 35, 10, 23, 30, 20, 26. 29, 10, 23, eshető 39, 11, 36,
36, 7. 34, 7, 30, 26. 11. 13, 25, 9, 37, 10, 35, 9, 34, 16, 27. Az mint
hogy kegyelmes uram az tábor helyen kimene? Dobay
uram tanulta meg Szemszey Sigmond levelet, mellyet
Nagyságodnak his inclusis alázatossan meg is küldöttem
Az köz hír is úgy fallg van, hogy 39, 12, 36, 36, 8. 37, 9,
34, 30, 9. mi azért kegyelmes uram valamint az előtt
most is azon resolútióban vagyunk csak szinten az mi
21, 12, 22, 22, 11, 18, 16, 27, 37, 8, 35, 11, 30, 26. az var 25, 8, 35,
30, 7, 34, 8; 30, 9, 42, 39, 9. Vadnak azokat méltóztassék
Nagyságod kegyelmesen 11, 21, 9, 11, 10, 30. 14, 34, 39, 14, 35, 27, 7, 30, 11
27, 10, 23. 8, 27, 7, 17. 25, 7, 34, 29, 11, 30, 20. mása 32, 14, 34, 33
— 27, 29, 14, 37. 29, 9. 30, 37, 16, 27. 37, 14, 17, 9, 37. úgy, hogy
mind, 29, 16, 35, 26, 8, 37, 9, 27, 25, 14, 42. Mind mi is felé
32, 16, 35, 26, 8, 25, 14, 42. volna 9, 27, 9, 23, 10, 21, 9, 30, 21, 13.
26, 8, 30, 14, 37, 15, 30, 26, 12, 35. 9, 27. 22, 14, 24, 13, 37. fiskáli
muskotályok, szakállások, 25, 12, 10, 8, 79, 7, 27. 39, 7, 24, 16,
30, 26. ez azokhoz való 23, 14, 27, 13, 17, 12, 35, 11, 35. 26, 12, 39
7, 30, 37, 8, 37, 11, 26. 20, 8, 26. 9, 24. 35, 9, 34, 10, 23; 17, 23, 30

új oldal

37, 13, sem 34, 9, 32, 10, 34, 11, 8, 27, 37, 8, 37, 14, 37, az 39, 7, 34, 17,
8, 30. tizenkettőd fel fontos golyóbison felül itt 30, 10, 29,
26, 11, 39, 7, 30, 37, 8, 37, 11, 26. az pataki 8, 24, 15, 25, 14, 42,
12, 27, 28, 10, 30. 26, 11, 39, 8 30, 37, 7, 37, 11, 26. az több 14, 34, 9, 23.

27, 13, 39, 14. 36 9 34 36 8 29 25 14 47. golyóbis 8, 27, 26,
 7, 27, 29, 8, 35, 9, 30, 37. Van három 32, 8, 37, 37, 8, 30, 38, 15, 35,
 30, 8, 27, 37, 14, 17; 30, 11, 38, 20. az ki igen 26, 11, 39, 8, 30,
 37, 8, 37, 11, 26 az puskaporon kívül 400. 257, 35,
 30, 13, 35 7, 17; munitiat 30, 9, 29. 26, 15, 27, 21. mint ha
 vasbul 7, 27, 27, 14. 26, 9, 42, 11. 23, 34, 8, 30, 7, 37, 14, 26, 8, 37.
 26, 15, 27, 21. 400. ex peri muntaliter 37, 15, 21, 14, 29. job
 az 8, 24, 15, 30, 8, 27. az presidiumulis 36 8 32 14 34 12,
 37, 8, 30, 12. 26, 9, 27, 27, 9, 30, 10. 17, 8, 34. 20, 8, 26. annyi
 hány 30, 9, 29, 9, 37, 9, 37, 11, 35. 26, 15, 27, 21, 9, 30, 9. 400 Gyu
 lai is halálán vagyón, azon kívül is gyermeknél aláb való
 104 Uramnak kegyelmes uram 25, 11, 12, 8, 17, 7, 30. Comittal Nagyságod
 eddig is 35, 9, 29, 29, 12, 37. 35, 9, 29. 32, 34, 10, 35, 37, 8, 27, 37.
 ő kegyelme mindenkben 11, 23, 9, 30. 21, 12, 22, 22, 11, 18, 12, 27, 11, 39
 lévén nagyságodat pedig kérem alázatosan Ladanyi uramat
 seregestül 37, 15, 27, 9, 29. 30, 10, 21, 11, 35, 37, 34, 8, 25, 7,
 27, 37, 8, 35, 35, 7. hanem úgy teczven nagyságodnak feltett
 jó resolútióm szerint(szerenit) had hasnossan velem edgyütt
 szolgallja nagyságodat. Kívánom, hogy Isten szerencsésen
 boldogul éltesse nagyságodat számos esztendőkig. In arcu Ungvar die 25, maj. 1685.
 Nagyságod alázatosszolgája kisebbik egyik híve: Galambos Ferenc
 P.S. 25, 8. 37, 11, 42, 9, 30, 26, 9, 37. 22, 13, 30, 37, 14, 35. leszen is
 Az 23, 13, 28, 14, 17, 11, 35. jo leszen kegyelmes uram.
 Ezen levelem megírása utan érkezett kegyelmes uram három rend
 Beli emberem is kik bizonyossan mondják, hogy az
 Nemet el ment, sietve, vinnen presidiumot hagyott.

IRODALOMJEGYZÉK

Levéltári források

Magyar Országos Levéltár G2-es szekció. Thököly Imre iratai
 Magyar Országos Levéltár G8-as szekció. Thököly családjának iratai

Kiadott források

Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei és egyéb emlékezetes írásai. Közli: Thaly Kálmán Pest, 1873.
 Késmárki Thököly Imre naplója 1693. 1694. évekből. Közli: Nagy Iván. Pest, 1863.
 Késmárki Thököly Imre naplója 1676–1678. évekből Közli: Torma Károly. Monumenta Hungariae Historica
 Scriptorum XVIII. 2. o. írók. Pest, 1866.
 Késmárki Thököly Imre és némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írásai 1686–1705. Közli: Thaly Kálmán.
 Monumenta Hungariae Historica Scriptorum XXIII. Pest, 1868.
 Emlékezetes írárok. Összeszedte és kiadta: Rummy Károly György. Pest, 1817.

Szakirodalom

Nagy László: „Nem jöttünk égi hadak útján...” Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1982.
 Simon Singh: Kódkönyv. A rejtjelezés és rejtjelfejtés története. Park Könyvkiadó, 2001.

JEGYZETEK

1	Simon Singh: Kódkönyv. A rejtjelezés és rejtjel-	4	Emlékezetes írárok. Összeszedte és kiadta: Rummy
	fejtés története. Park Könyvkiadó, 2001. 54–67.		Károly György. Pest, 1817. 209.
2	Uo.	5	Késmárki Thököly Imre naplója 1676-78. évekből.
3	Uo.		Közli: Torma Károly. Pest, 1866. (Továbbiakban:

- Torma), Thököly Imre naplója 1677. augusztus 25. 63.
- 6 Magyar Országos Levéltár, G2-szekció. Thököly Imre iratai. Baranyi Miklós. 1681. december 11.
- 7 Késmárki Thököly Imre 1693-1694. évi naplója Közli: Nagy Iván. Pest, 1863. (Továbbiakban: Nagy), Thököly Imre naplója 1694. március 3. 322.
- 8 Késmárki Thököly Imre naplói, leveleönyvei és egyéb emlékezetes írásai. Közli: Thaly Kálmán. Pest, 1873. (Továbbiakban: Thaly), 297.
- 9 Nagy, Thököly Imre naplója 1693. november 4. 267.
- 10 Nagy, Thököly Imre naplója 1694. október 26. 625.
- 11 Nagy, Thököly Imre naplója 1693. március 1. 43.
- 12 Nagy, Thököly Imre naplója 1693. március 12. 55.
- 13 Nagy, Thököly Imre naplója 1693. május 1. 81.
- 14 Nagy, Thököly Imre naplója 1677. március 23. 168.
- 15 Nagy, Thököly Imre naplója 1694. június 26. 406.
- 16 Thököly és némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írásai 1686-1705. Közli: Thaly Kálmán. Pest, 1868. 513.
- 17 MOL, G2-es szekció. Thököly Imre iratai. Vay Ádám 1682. május 30.
- 18 Thaly, 297.
- 19 Nagy, Thököly Imre naplója 1693. március 1. 43.
- 20 Nagy, Thököly Imre naplója 1694. január 8. 298.
- 21 Nagy, Thököly Imre naplója 1694. január 9. 299.
- 22 Nagy, Thököly Imre naplója 1693. február 14. 37.
- 23 Nagy, Thököly Imre naplója 1693. február 8. 33.
- 24 Nagy, Thököly Imre naplója 1694. október 11. 585.
- 25 Nagy, Thököly Imre naplója 1694. április 8. 356.
- 26 Nagy, Thököly Imre naplója 1694. november 3. 644.
- 27 Thaly, 1685. december 30. 302.

A fény őrzői a legsötétebb órában – A Fehér Rózsa története (München, 1942–43)

Német polgári ellenállás a nemzetiszocializmus éveitől. Valóban létezett ilyen? – tehetnénk fel a szkeptikus kérdést. Leszámítva az elvetélt robbantási kísérletet 1944 nyarán, valóban voltak másképp gondolkodók, akik szervezeten felléptek volna a rezsim ellen? Széleskörű, szervezett, a különböző hitbéli, politikai nézeteken felülemelkedő ellenzékéről valóban nem beszélhetünk. Ellenben ellenálló – „*hazaáruló*” – tevékenységet folytató személy, politikai, katonai és egyházi csoport annál több akadt. Munkájuk „gyümölcse” többnyire a dicstelen halál, jobb esetben évekig tartó börtönbüntetés vagy deportálás, valamint családjaik meghurcolása volt. Ugyanis nemcsak a saját, de hozzátartozóik életét is kockáztatták azok, akik – akár a legkisebb mértékben is – ellene mertek szegülni a hitleri rendszernek.

A számtalan, különböző ellenálló csoport és egyén közül azért esett a választásom a Fehér Rózsa nevű szervezetre, mert ékes példái azoknak, akik a kockázatok és fiatal életkoruk ellenére (a csoport legfiatalabb tagja alig volt tizenöt éves, amikor letartóztatták!) „*volt erejük az ember legalapvetőbb és legtermészetesebb jogaiért a végső áldozatot is meghozni*”.¹

Ezen kívül Magyarországon mindmáig kevésbé ismert téma a német polgári ellenállás, legyen szó bármely szervezetről.

A nem egészen egy hónappal Hitler hatalomra kerülését követően napvilágot látó „*szükségrendelet*”² hatályon kívül helyezte a legfontosabb alapjogokat, ezzel lehetővé téve a náci rezsim számára a rendszer összes ellenzőjével való leszámolást – látszólag legálisan.³ Az ezt követő – Hindenburg által is aláírt – „*felhatalmazási törvény*” (1933. március 23.) négy évre feljogosította a kormányt az alkotmánytól eltérő törvények meghozatalára, ezáltal a hatalom közvetlen gyakorlására.⁴

1933. július 14-én Adolf Hitler megszüntette a többpártrendszert. A nemzetiszocialista párton kívül minden egyéb párt illegálisba kényszerült.

Bár az 1933. július 20-án megkötött Birodalmi Konkordátum saját ügyeiben biztosította a katolikus egyház számára az önálló döntéshozatalt, valamint lehetővé tette az egyházi szervezetek fennmaradását, a protestáns egyházat pedig sikeresen „*Birodalmi Egyházzá*” szervezték, kétség sem fért ahhoz, hogy Hitler a nemzetiszocializmusra nem ideológiaként, hanem a leendő államvallásként tekint.

Miből is állt ez a sokban újpogány „*vallás*”? Elsősorban a régi germán köisteneket próbálta újra feltámasztani, mindezt azonban a század okkultista gondolkodóinak szemüvegén keresztül⁵, de fontos szerepet játszott a nacionalizmus is⁶, valamint, ha a szükség úgy kívánta, Hitler nem ódzkodott a kereszténység messianizmusát is felhasználni propagandacélokra.⁷ Természetesen a Führer saját magát tartotta a német nép „*lángoszlopának*”. E röpke bepillantás során is érzékelhető, hogy a „nemzetiszocialista vallás” nem volt egyéb, mint különböző tézisek kusza összevisszasága. Mindennek ellenére remekül lehetett propaganda-célokra alkalmazni, a helyzetnek megfelelően hol ezt, hol azt az oldalt kidomborítva.

A Führer beszédei során nem egyszer hangoztatta, hogy „*az egyház és a nemzetiszocializmus nem maradhat meg tartósan egymás mellett*”.⁸ Világos tehát, hogy az egyházak csupán haladékok kaptak.⁹ A Führer, világuralmi ábrándjai során, a győztes háborút követő évekre tervezte az egyházakkal való leszámolást.

A hadsereg azon tagjait, akik az esküjüket komolyan vették, a náci rendszer ügyes húzással, új eskü bevezetésével (1935) bénította meg. Ez az eskü véget vetett a hadsereg – korábban kötelező – politikai semlegességének; a katonák nem az országnak, hanem személy szerint Hitlernek tartoztak hűséggel, az állam és az államvezetés szétválasztását lehetetlenné téve.¹⁰ Ez a látszólag apró, formai változtatás még az olyan szilárd személyiségeket is dilemma elé állította, mint Klaus von Stauffenberg.

Végül, a náci rezsim számára kiemelt fontosságú volt a fiatalok elméje feletti korlátlan uralom. Ennek elérése érdekében nem sokkal a hatalomátvételt követően minden korábbi ifjúsági szervezetet besoroztak a Hitlerjugendbe.¹¹

A nemzetiszocialista pártnak néhány év alatt sikerült elérnie, hogy mire a háború kezdetét veszi, széleskörű, szervezett ellenállástól a hátszágban ne kelljen tartani. A rezsim elleni elszigetelt támadásokat pedig a biztonsági szolgálatok viszonylag könnyen fel tudták göngyöltetni.

A „*Weißer Rose*” („*Fehér Rózsa*”) nevű szervezet céljával tűzte ki, hogy röplapjaikkal a német tanulóifjúságot ellenállásra szólítsák fel, felrázzák őket kábulatukból. „*Célközönségük*” elsősorban a műveltebb réteg volt: egyetemi tanulók, professzorok, közéleti személyiségek. Ellenálló – a rendszer szempontjából hazaáruló – tevékenységüket 1942 nyarán kezdték meg, amikor még a németek többsége bízott a háború győztes befejezésében. A nemzetiszocialista rendszert nem is a fegyveres küzdelem kimenetele szempontjából, hanem morális indíttatásból kritizálták.

A névválasztással kapcsolatban Manfred Eickemeyer, a szervezet egyik segítője úgy vélte, hogy erre már sosem derül fény.¹² A Gestapo kihallgatása során Hans Scholl, a szervezet egyik vezető tagja azt vallotta, hogy a Fehér Rózsa nevet véletlenszerűen választotta a szervezet nevéül. Később hozzátette, hogy talán Brentano azonos című balladája hatott rá, valamint, hogy mint az ártatlanság szimbólumát szánta ezt a nevet. Valószínűbb azonban, hogy Hans azért vallott így, hogy barátja, Josef Söhngen könyvkereskedő ne keveredjen bele az ügybe. Söhngen ugyanis azzal segítette a mozgalmat, hogy találkozóhelyet biztosított számukra, valamint több tiltott könyvet is a rendelkezésükre bocsátott.¹³

A szervezet még fénykorában sem számlált ötven tagot. Nem tekinthetjük homogén egységnek sem vallási, sem politikai szempontból. Életkor szempontjából a szervezet nagyrészt fiatal, huszonöt év alatti értelmiségiekből állt. Az egyetlen számottevő kivétel a negyvenes évei végén járó Kurt Huber professzor. A vallás meghatározó szerepet játszott a csoport ellenállási tevékenységében. Legtöbbjüket vallási meggyőződése sarkallta a rendszer elleni fellépésre, a különböző felekezetekhez való tartozás nem szült konfliktusokat.

A Fehér Rózsa legtöbb híve a protestáns hitet követte, ugyanakkor a fontos szerepet vállaló Wilhelm Graf katolikus volt, az illegális katolikus ifjúsági szervezetek oszlopos tagja. A szervezet egy másik meghatározó alakja, Christoph Probst pedig csak a kivégzése előtt vette fel a katolikus hitet. A politikai meggyőződés viszont már okozott vitákat a csoportban. Míg a szervezet legtöbb tagja kész volt más, politikailag elkötelezett csoportokkal is együttműködni, Huber professzor, talán életkorából is adódóan, meglehetősen konzervatív nézeteket vallott a kommunista csoportokat illetően. Az egyetlen szilárd kapcsolatot a szervezet különböző tagjai között a nemzetiszocializmus bűnösségébe vetett hit jelentette.

Az illegális közösség alapító tagjai Hans Scholl és Alexander Schmorell, a müncheni egyetem orvostanhallgatói voltak. Medikusként, nem mint a Wehrmacht katonái, 1942. júniusában kezdték terjesztetni első röplapjukat, amit gyors egymásutánban további három röpirat követett. Az első négy röplap szerzőségét illetően vannak kétségeink. A legtöbb kutató azt a verziót fogadja el, amely szerint Hans Scholl és Alexander Schmorell közösen írták őket.¹⁴

Nem sokkal a szervezet megalapítása után csatlakozott a Fehér Rózsához Hans Scholl húga, Sophie is. Nővére, Inge Scholl visszaemlékezése szerint a lánynak komoly dilemmát okozott a döntés. Nem mintha nem értett volna egyet a rölap szövegével, tépelődését az okozta, hogy esetleges bukásuk esetén az egész családot felelősségre vonják.¹⁵

A titkos szervezet Münchenben kezdte meg működését, egészen pontosan: a müncheni egyetem jelentette a tagok közötti kapcsolatot. Így csatlakozott a mozgalomhoz Christoph Probst, Wilhelm Graf, valamint később Kurt Huber professzor is.

Ez a hat ember alkotta az ellenálló csoport középpontját. Munkájukat, különösen mikor már más városokban is terjeszteni kezdték röpirataikat, sokan segítették:

A stúdiót, ahol a rölapokat sokszorosították, Manfred Eickemeyer bocsátotta a csoport rendelkezésére, ugyanő pénzt is juttatott a szervezetnek.¹⁶

Eugen Grimminger, Robert Scholl barátja, miután a nácik a zsidó származású feleségét deportálták, a délnémet iparosokkal való kapcsolatait felhasználva ötszáz márkát biztosított a Fehér Rózsa vezetőinek.¹⁷

Traute Lafrenz hamburgi barátai (Heinz Kurharski és Greta Rothe) segítségével megszervezte az ottani ellenálló leágazást.

Josef Söhngen antikvárius tiltott könyveket biztosított a szervezet számára. Boltja „biztos találkozóhely” volt a tagok számára.

Hans Hirzel, Franz Josef Müller és Heinrich Guter Ulmban terjesztették a rölapokat, amelyeket mindig Sophie adott át nekik. Saját sokszorosítógéppel rendelkeztek, így további másolatokat tudtak készíteni. Heinz Bollinger, a freiburgi egyetem asszisztense és Helmuth Bauer kis ellenálló kört hoztak létre a városban; Willi Bollinger vállalta magára a rölapterjesztést.

Falk Harnack, akit Lilo Ramdohr mutatott be Hansnak, a rölapok szövegezéséhez adott ötleteket. Azt tervezte, hogy bemutatja a csoport vezetőit berlini ellenállóknak, hogy egy széles társadalmi bázissal rendelkező, minden nagyobb városban jelen levő ellenállócsoporthoz jöhessen létre.

A Fehér Rózsa első négy rölapja a német polgári ellenállás tagjainak eszméje.

Első olvasásra is szembeötlő tulajdonsága e céduláknak, hogy mindenképp az értelmiségieket szólították meg, tőlük várták az ellenállás kirobbantását. Nem fegyveres támadásra, hanem passzív ellenállásra gondoltak. A rezsim megdöntésének óhaja összekapcsolódott annak katonai vereségével. Olyan passzív ellenállási formákat szorgalmaztak, amelyek a háborús gépezetet lassítják, ugyanakkor reménykedtek abban, hogy még a katonai vereség előtt sikerül egy belső forradalmat kirobbantani, így a németiség elkerülheti a kollektív felelősségre vonást a háborús bűnökért.

Figyelemreméltó a szerzők éleslátása. Ezek a rölapok 1942 nyarán láttak napvilágot; akkor, amikor a német katonai expanzió keleten épen a zenitjén állott. A háborús lelkesedést még nem gyengítette súlyosabb vereség. A történelem igazolta a rölapok vízióját: a nemzetiszocialista rezsim megdöntéséhez Németország teljes katonai veresége kellett.

Mind a négy röpiratból átsugárzik a szerzők (felekezettől független) keresztény meggyőződése:

„Most megkérdemlek Téged, aki kereszténynek vallod magad, hogy a legdrágább javaid megtartásáért folytatott küzdelemben van-e helye bármiféle habozásnak, az intrikusokkal való bármiféle játéknak, a döntés elodázásának abban a reményben, hogy majd jön valaki más, aki fegyvert emel, és érdekeidet megvédelmezi? Nem maga Isten adott Neked erőt és bátorságot a küzdelemre? Nekünk a gonoszt meg kell támadnunk, mégpedig ott, ahol a legjobban tombol: vagyis Hitler hatalmában.”

A szervezet második rölapjában megjelenik a szenvedés általi megtisztulás gondolata is.¹⁸

Akárcsak von Galen püspök a krónikus betegek ellen elkövetett bűnöket, úgy tárták a világ színe elé a Fehér Róza tagjai a zsidók ellen elkövetett rémtetteket.

„Az éjszaka a szabadság barátja”¹⁹ – mondta Sophie Scholl egy alkalommal nővérének, Elisabethnek. Az éjszaka, mint a szabadság szimbóluma, közvetetten ugyan, de már az első rölapban is megjelenik:

„Megyek im a jókhoz vágyva,
Kik az éjben gyűltek egybe,
Hallgatásra, nem alvásra [...]”

A negyedik rölap a rendszer romlottságára hívja fel a potenciális olvasók figyelmét, hogy a rendszer nem törődik az egyes polgárok jólétével, boldogságával, egyáltalán: az emberi életekkel, csak az eszközt, mondhatni „ágyútöltelékét” látja bennük. A dicső hódításokról zengő rádióadásokból valahogy mindig kimaradnak a veszteségek:

„Vajon ki számolta meg a halottakat? Hitler vagy Göbbels? Valószínűleg egyikük sem. Pedig Oroszországban ezrek hullanak el naponta.”²⁰

Az első négy rölapot 1942 nyarán a diákszervezet tagjai magánlevelekként címezve levélszekrényekben helyezték el, így kisebb volt a lebukás veszélye. Ennek ellenére néhány címzett hazafias kötelességének érezte, hogy a Gestapóhoz eljuttassa az irományokat. Az Államrendőrség már 1942 nyarán tudomást szerzett arról, hogy az általános derűs közhangulatban megbújik néhány rendszerellenes, de csak annyit tudtak megállapítani, hogy a röpcédulákat valaki a tanult rétegből írta, az elkövető személyére nem derült fény.²¹

1942 nyaratól kora őszig a szervezet munkája szünetelt, mivel a vezető tagokat keletre vezényelték.

1942 őszén azonban – miután a három fiatal hazatért Oroszországból – újult erővel indult meg a mozgalom tevékenysége. A keleten tapasztaltak elég radikálisak voltak ahhoz, hogy a fiatalok úgy döntsenek: nem elegendő a müncheni diákság felrázása, szükség van az ellenállás kiterjesztésére. Úgy tervezték, hogy az összes nagyobb német egyetemen ellenálló-csoportosulásokat hoznak létre.²²

Münchenben 1942. október 30-án került sor először légiriadóra; ez, valamint a keleti megrekedésről érkező hírek hatására erősödött a városban a Hitler-ellenes szuttogás, mintegy termékeny táptalajt nyújtva az Oroszországból megnövekedett hittel hazatért diákok számára.

Alexander Schmorell egyik ismerőse, Lilo Ramdohr, aki történetesen Falk Harnack²³ jegyese volt, összeismertette Hans Schollt jövődöbelijével. Chemnitzben találkoztak először Harnackkal.²⁴ Az egész napot átbeszélték; Harnack széleskörű ellenállásról álmodozott, lehetőleg kapcsolatokkal a KPD-vel (Kommunistische Partei Deutschlands – Német Kommunista Párt) és az SPD-vel (Socialdemokratische Partei Deutschlands – Német Szociáldemokrata Párt), Hansot pedig fellelkesítette, hogy Harnack ígéretet tett arra, hogy összeismerteti Dietrich Bonhöfferrel, így Hans szinte felvillanyozva tért haza.

A szervezet főbb tagjai, így Sophie Scholl, Alexander Schmorell, Wilhelm Graf és Traute Lafrenz különböző német városokba szállítottak rölapokat, ahol vagy helyiek bevonásával oldották meg a terjesztést (például Ulmban Sophie Scholl Hans Hirzelnek és Heinrich Guternek adta tovább a röpiratokat, ők pedig beszervezték az akkor alig tizenöt éves Hans Josef Müllert is), vagy ők maguk helyezték el a rölapokat levélszekrényekben. Tevékenységük kiterjesztésével a kockázat is nőtt, mind a beszervezések, mind rölapok terjesztése alkalmával. Wilhelm Graf megpróbálta beszervezni régi bajtársait, akik társai voltak a katolikus ifjúsági szervezetben, azonban ők kerek perec kijelentették, hogy aktív ellenállásban nem vesznek részt.

Rendszerellenességük és lelkiismeretük miatt azonban meg sem fordult a fejükben, hogy régi bajtársukat feljelentsék. A rölapok címzettjei között azonban bőven akadt, aki keresztényi kötelességének érezte, hogy a hazaáruló tevékenységet jelentse a hatóságoknak.

1943. február 8-án és 15-én Hans, Alex és Willi Hitler-ellenes feliratokat festettek a falakra. Merészségükre vall, hogy még a müncheni puccs emlékhelyének is a közelébe merészkedtek, ahol az SS fokozottan figyelt minden apró neszt.

Christoph Probst a felesége előrehaladott terhessége miatt Münchenben tartózkodott, és ostobaságnak ítélte a falfeliratokat a felfokozott közhangulatban. A Gestapo addigra már megszállottan kereste a rölapok szerzőit, noha kezdetben a Hitler-ellenes feliratokat csak a Gauleiter beszéde alatti zavargásokkal kapcsolták össze, a röpcédulákkal nem. Kutatásukban az egyetemre fókuszáltak.²⁵

Noha a szervezet tagjai ezt nem tudhatták, egy januári napon Robert Mohr Gestapo-kihallgató megkapta segédjétől a Fehér Rózsa egyik röpiratát. Mohr alaposabb munkát végzett, mint elődei: felfedezte, hogy ugyanezek a rölapok keringenek Stuttgartban, Bécsben, Ulmban, Frankfurtban és Augsburgban is. A felfedezésből azt a számára riasztó következtetést vonta le, hogy széleskörű ellenállásról van szó.²⁶

Harnackkal még egy találkozási sor került, amelyen a szervezet főbb tagjai mind jelen voltak. A férfi azt az üzenetet hozta, hogy Berlinben komolyan veszik a Fehér Rózsát, és hozzátette, hogy szerinté nagyon közel van a szövetségesek európai inváziója. Az összejövetelen nézeteltérés támadt Huber és Harnack között: az utóbbi szeretett volna minden ellenzékét egyesíteni, Huber viszont kerek perec kijelentette, hogy szovjetekkel, illetve kommunistákkal sosem fog együttműködni.²⁷ Mielőtt a vita elfajulhatott volna, Harnacknak távoznia kellett, Hanszal az újabb találkozót 1943. február 25-ére beszélték meg; ezúttal Hans utazott volna Berlinbe.

Huber professzor sértettségét tovább fokozta, hogy Hans az utolsó rölapból kitörölt egy általa írt bekezdést, miszerint a németeknek továbbra is hűen kell szolgálniuk a Wehrmachtot. (Az idősebb generáció több másik tagjához hasonlóan nagyon komolyan vette a „*bolsevik veszedelmet*”, éppen ezért keleten a végsőig szükségesnek tartotta a küzdelmet – a német nép túlélése érdekében. A konzervatív, idősebb ellenállókkal szemben a Fehér Rózsa fiataljai nem akarták a Vaterland katonai sikerét, hiszen ez a fasizmus háborús győzelmét jelentené, amely szerintük „*beláthatatlan és borzalmas következményekkel járna*”). Huber professzor abban a szellemben távozott, hogy többé nem dolgozik a Fehér Rózsa tagjaival.²⁸

A Fehér Rózsa utolsó két rölapjának hangvétele jelentősen különbözik az első négytől. Ezekben nem szerepelnek idézetek antik vagy német művekből, az ellenállásra felszólító hang élesebb, valamint egyedül az ötödik rölap tartalmaz utalást a háború utáni Németország politikai berendezkedésére. Ennek többféle magyarázata lehet: egyrészt, a keleti fronton zajló eseményekkel való szembesülés arra ösztönözte a szerzőket, hogy határozottabban ítélgék el erkölcsileg azokat, akik „*nem szakítják széjjel a közömbösség leplét, amely a szívükre borul*”. Ezen felül az utolsó két cédula már Hans és Falk Harnack találkozási után íródott. Harnack helyeselte a Fehér Rózsa célkitűzéseit. Szerinte azonban gondolataikat egyszerűbb nyelven kellett volna megfogalmazniuk, hogy a kevésbé tanult rétegek is megérthessék a mondanivalójukat.

Változás figyelhető meg a címzésben is. Az első négy rölap fejléceként csupán ennyi szerepelt: „A Fehér Rózsa rölapja”, ehhez képest az ötödik rölap már „Az ellenállási mozgalom röpcéduláról” tájékoztat. A hatodik rölap megtorpanást tükröz, hiszen ez már a sztálingrádi vereség után íródott. Csupán az egyetemistákat szólítja meg, az 1813-as forradalomra hivatkozva ismét az ifjúságtól várja a kezdő lépés megtételét.²⁹

Az utolsó röplapból Hans kitörölt egy Huber professzor által fogalmazott bekezdést. Huber a „*bolsevik veszedelem*” elleni harc szükségszerűsége mellett érvel, és arra biztatja a hallgatókat, hogy „*legyenek a győzedelmes Wehrmacht szolgálatára*”.³⁰ Mindez éles ellentétben áll a szervezet korábban megfogalmazott mondanivalójával. Az ötödik röplap világosan rámutat arra a tényre, hogy Németország harca a kommunizmus ellen voltaképp ürügy a náci rezsim meghosszabbítására, valamint hogy a párt bukása nem lenne egyenlő az nemzethalállal, noha tisztában vannak vele, hogy a rendszer megbuktatásához annak katonai veresége szükséges.³¹ Mégis: fontosnak tartják, hogy egy belső forradalom siettesse a náci párt bukását. Egyrészt, menteni akarják a még menthető életeket, másrészt, a szövetségesek számára ezáltal nyilvánvalóvá válhatott volna, hogy a korabeli németység nem egyenlő a nemzetiszocialista párttal.

Huber professzor – talán korából is adódóan – inkább a Kreisau-kör és az idősebb katonatisztek szemléletét vallotta magáénak: keleten a túlélés érdekében szükséges folytatni a háborút.

A hatodik, utolsó röpirat minden eddiginél élesebb hangon szólítja fel a németséget, elsősorban a diákokat az ellenállásra. Immár nem csak morális okból hívták harcba az embereket; Sztálingrád már előrevetítette a hitleri hadigépezet katonai vereségét.

1943. február 18-án, amikor Göbbels épp a totális háborúról szónokolt, a müncheni egyetemen rölapok szárai hullottak alá. Mivel a hatodik röpiratból olyan sok másolat készült, hogy lehetetlenség lett volna mindet postára adni, Hans és Sophie Scholl elhatározták, hogy az egyetemen is terjeszteni fogják azokat. Szerencsétlenségükre az iskola kapusa, Jakob Schmid észrevette, amint Sophie lebillentett egy köteg rölapot a második emeleti balusztrádról. Először Wüst rektorhoz vitték őket, az egyetemet pedig lezárták. Időközben megérkezett Robert Mohr a Gestapótól. A fiatalok nyugodtan, ártatlan arccal válaszoltak a kérdésekre, hogy szinte még a tapasztalt kihallgatót is meggyőzték. Majd egy apróság elrontotta a biztató kezdeteket: a rölapokat – amiket időközben maradéktalanul összegyűjtöttek – beleillesztették a testvéreknél lévő üres kofferba (amit állításuk szerint azért vittek magukkal Ulmba, hogy ruhákat hozzanak haza benne), és a cédulák pont illettek a táskába. Ekkor adta ki Mohr a parancsot, hogy a testvéreket vezessék a Gestapo főhadiszállására. Schmid észrevette a Hans által elszórt papírfecniket (Christel levelének maradványai), és bár Hans megesküdött, hogy egy ismeretlen adta a kezébe, a Gestapo ellenőrizte a levelet, és a nyomok elvezettek Christoph Probsthoz.

Megkezdődtek a kihallgatások. Hansot Anton Mahler, míg Sophiet Robert Mohr hallgatta ki. A két fiatalat tizenhét órán keresztül vallatták.³²

Kezdetben a testvérpárban még élt a remény, hogy elkerülhetik a büntetést, ezért minden vádat tagadtak. Sophie Scholl ragaszkodott hozzá, hogy ő mindössze lelökte az ott talált rölapokat a balusztrádról.³³

A két fiatal azonban végül megtört a bizonyítékok súlya alatt: egyrészt Hans és Sophie lakásán rengeteg bélyeget találtak, amelyek egyértelművé tették, hogy a fiatalok nem csak magánlevelezést folytatnak. A másik kritikus pont Christoph levele volt, aminek a kézírását összevetették a fiú által írt más levelekkel. A kihallgatások egész csütörtökön és pénteken folytatódtak, a két fiatal végül bevallotta, hogy ők a felelősek a rölapok terjesztéséért.

Most, hogy a sorsuk megpecsételődött (egyiküknek sem volt kétsége a felől, hogy kivégzik őket), minden erejükkel azon munkálkodtak, hogy társaikat megóvják a lebu-kástól. A folyamatos kihallgatások azonban érthető módon felőrölték a vádlottak idegeit, így akaratlanul is bajba sodorták barátaikat. Sophie Scholl több esetben tagadta, hogy egy

személynek köze lenne a szervezet tevékenységéhez, azonban több esetben is hozzátette, hogy az említett személy hozzájuk hasonlóan vélekedik a háborúról és a nemzetiszocializmusról.³⁴

Ezen felül Robert Mohr, Sophie kihallgatója észrevette, hogy az ötödik és hatodik röpirat jóval nagyobb példányszámban készült, mint az első négy, tehát ezek sokszorosítása és terjesztése nem lehet két ember munkája.³⁵ A letartóztatások gyorsan követték egymást, a Gestapónak sikerült az egész szervezetet felgöngyölítenie.

A fiatalok meggyőződését azonban a sorozatos kihallgatások sem tudták megtörni. Robert Mohr akaratlanul is szimpátiát érzett Sophie Scholl egyszerű, de állhatatos viselkedése iránt. Ezért menekülő útvonalat ajánlott fel a lánynak – épp csak az eszméit kellett volna megtagadnia. Természetesen Sophie erre nem volt hajlandó; minden felelősséget vállalt, mert úgy érezte, helyesen cselekedett.³⁶

Testvérük, Inge Scholl visszaemlékezése szerint Hans és Sophie számára tehát már az őrizetbe vételt követő napon világossá vált, hogy nem sok esélyük van az életben maradásra. Éppen ezért a tárgyalást egy utolsó lehetőségnek tekintették, hogy gondolataikat a világ elé tárják.

Ügyük akkora jelentőséget kapott, hogy a Volksgerichtshof elnöke, Roland Freisler Münchenbe utazott, hogy a tárgyalást vezesse. A tárgyalás nyilvánossá tétele egyértelműen azt a célt szolgálta, hogy elrettentő példát statuáljanak.

A vádlottak mellé kirendeltek egy hivatalos védőt, aki nem volt egyéb, mint a rendszer bábja. Ezzel a vádlottak is tisztában voltak, és semmilyen segítséget nem vártak az ügyvédtől. Sophie meg is mondta neki, hogy ha Hansot halálra ítélik, ő sem kér enyhébb büntetést.³⁷

A tárgyalásra február 22-én tíz órakor került sor. A vád hazaárulás volt. A tárgyalóteremben csak meghívottak – tehát nagyrészt Wehrmacht- és SS-egyenruhások – lehettek jelen, a családtagok nem. Éppen ezen okból nem is értesítették őket a tárgyalásról.³⁸ A Scholl szülők pénteken értesültek gyermekeik letartóztatásáról (Otli Aicher, Traute Lafrenz és Jürgen Wittenstein hozta a hírt), ezért hétfőn reggel Münchenbe utaztak a tárgyalásra. (Velük tartott a legifjabb fivér, Werner is, aki épp eltávozáson volt.)

A tárgyalóteremben elhelyezték a bizonyítékokat: a röplapokat, a másológépet, valamint fényképeket a falfeliratokról.

Freisler üvöltött, tombolt, gyalázta a három vádlottat, tettüket az 1918. évi „hábtámadáshoz” hasonlította. Viselkedésének éles ellentétéként a három fiatal csendesén, logikusan adta a hallgatóság tudtára, hogy miért cselekedtek így. Sophie így fogalmazott: „*Amit mi kimondunk, és leírtunk, azt nagyon sokan gondolják. Csak nem merik kimondani.*”³⁹

Az ítéletet előre sejteni lehetett: Freisler mindhármukat halálra ítélte. Leo Samberger, aki joghallgatóként vett részt a tárgyaláson, ajánlotta a Scholl szülőknek, hogy folyamodjanak kegyelemért, nyújtsanak be fellebbezést.⁴⁰

A szülők azonnal elkezdték szervezni a fellebbezést, de erre már nem kerülhetett sor. A három fiatalat átszállították a stadelheimi börtönbe, ahol még aznap végrehajtották az ítéletet.

A testvérek szüleinek szinte példátlan módon engedélyezték, hogy még egyszer meglátogathassák gyermekeiket. A szülők viselkedése nem volt kevésbé csodálatra méltó, mint gyermekeiké: nem törték össze a két fiatal önfegyelmét azáltal, hogy szabadjára engedik a fájdalmaikat (tudták jól, hogy gyermekeik számára pont az jelenen a legnagyobb traumát, ha látnák, mekkora fájdalmat okoztak – akaratlanul is – a szeretteiknek); viselkedésük megerősítette Hansot és Sophiet abban a tudatban, hogy helyesen cselekedtek. Robert Scholl szavai erőt adtak mindkettjüknek: „*Bevonultok a történelembe, mert van még egy másik igazságszolgáltatás.*”

Robert Mohr eljött még egy utolsó látogatásra, Sophie épp ekkor lépett ki a szüleitől elbúcsúzva a kis látogatósobából. Ez volt az egyedüli alkalom, hogy a kihallgatótiszttől könnyezni látta a lányt.

Christoph már nem láthatta a hozzátartozóit: felesége csak az ítélet-végrehajtás után szerzett tudomást férje sorsáról. Kivégzése előtt papot kéretett, és felvette a katolikus hitet.

A börtönöröket ámulatba ejtette a három fiatal bátorsága. Éppen ezért – a szabályokat megszegve – engedélyeztek nekik néhány percet, hogy legalább egy cigarettát elszívhassanak együtt.

„Aztán elvezettük őket. Először a lányt. Úgy ment, hogy a szempillája sem rebbent. Mi egyszerűen nem tudtuk felfogni, hogy ilyen egyáltalán lehetséges. A hóhér kijelentette, hogy soha senkit nem látott így meghalni.”⁴¹

1943. április 18-án, vasárnap a Fehér Rózsa híre megjelent a New York Times-ban, a stockholmi újságban, valamint a Timesban, ahol a rölapokból idéztek.

Másnap, április 19-én újabb tárgyalásra került sor. Ismét Roland Freisler elnökölt, összesen tizennégyen ültek a vádlottak padján. A vádlottak szökésétől tartva kordont emeltek a bírósági épület köré.

A tárgyalás kilenckor kezdődött, és csaknem tizennégy órán át tartott; a vádlottak egész idő alatt csak vizet kaptak.

Freisler és a másik négy bíró este tíz után vonult vissza, hogy meghozzák a verdiktet.

Ez a tárgyalás ugyancsak három halálos ítélettel zárult: Wilhelm Grafot, Alexander Schmorellt és Kurt Hubert sújtották ezzel a büntetéssel.

A többi vádlott börtönbüntetést kapott, ennek időtartama eltérő volt: hat hónaptól tíz évig terjedt ki. Egyedül Falk Harnack távozhatott büntetés nélkül.

A tárgyalás után az elítélteket, és Falk Harnackot is Stadelheimbe szállították. A furgonok megérkezése után a társaságot két csoportra osztották: a halálra ítélteket jobbra, a börtönbüntetésre ítélteket balra vezényelték.

Harnacknak a három halálraítélttel kellett tartania. Valamikori nézeteltéréseik ellenére kezét fogott Huberrel, és azt mondta neki: „*Nem volt hiába.*” Alexander Schmorell és Huber professzor kivégzésére 1943. július 13-án került sor. Wilhelm Graf kivégzése azért nem történt meg, mert a Gestapo el akarta fogni a régi egyházi ellenzéki tagokat. Willi – négy hónapnyi vallatás, ígéret, miszerint a halálos ítéletet enyhítik, s fenyegetés – ellenére sem mondott egyetlen nevet sem.⁴² Teljesen váratlanul, 1943. október 12-én végezték ki.

Nem sokkal Alexander Schmorell és Kurt Huber kivégzése után sor került egy harmadik tárgyalásra is, amelynek során Josef Söhnge, Harald Dohrnt és Wilhelm Geyer ulmi művészt sújtották háromtól hat hónapig terjedő szabadságvesztéssel.

A nyilvános tárgyalások és az újságban közzétett ítéletek⁴³ éppen az ellenkezőjét érték el annak a hatásnak, amit Freisler remélt: több, a münchenihez hasonló diákszervezet alakult, hogy befejezzék azt a munkát, amit a Fehér Rózsa elkezdett. Ilyen szervezet volt például a „*Hamburger Weiße Rose*” és a „*Freies Deutschland*”.⁴⁴

A müncheni egyetem hat kémia szakos hallgatója a Fehér Rózsa elleni intézkedések hatására fordult szembe a rezsimmel. Vezetőjük Hans-Konrad Leipelt volt, aki menyasszonyával, Marie-Luise Jahnnal újra terjesztetni kezdte a Fehér Rózsa hatodik röpiratát. Az első oldal tetejére ezt a címet írta: „*Und ihr Geist lebt trotzdem weiter*”.⁴⁵

A rölapok terjesztése mellett Leipelt és menyasszonya szeretett volna anyagi segítséget nyújtani Kurt Huber özvegyének. Több száz márkát sikerült összegyűjteniük, a Gestapo azonban tudomást szerzett a gyűjtőakcióról, és 1943. október 8-án letartóztatta a jegyespárt.

Tárgyalásukra október 13-án került sor. Leipeltet halálra ítélték, menyasszonyát pedig tizenkét éves szabadságvesztésre. Leipelt kivégzését 1945. január 29-én hajtották végre – akkor, amikor mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy a rezsimnek ütött az utolsó órája.

Helmuth von Moltke révén a Fehér Rózsa hatodik rölapja eljutott Angliába. 1943 közepén az angol repülők milliószámra szórták le a német nagyvárosokra a cédula másolatait ezzel a felirattal: „*Ein deutsches Flugblatt. Manifest der Münchener Studenten.*”⁴⁶

Még a keleti frontra is eljutott a kivégzések híre egy röplap formájában: „*Három hős halt meg, de lelkiük, a szeretetük és a gyűlöletük, a küzdelmük a békéért és a szabadságért százezer és millió német fiatalban él tovább.*”⁴⁷

A Fehér Rózsa szervezet milliók példaképévé vált szerte a világon. Fiatalságuk ellenére tanúsított bátorságuk, erkölcsi tartásuk, meg nem alkuvásuk máig követendő példát jelent nemcsak a keresztény hívek, de minden ember számára.

Theodor Heuss 1953. február 22-én, tíz évvel a Scholl testvérek kivégzése után, beszédében így nyilatkozott a szervezetről:

„*Megjelenésüket [ti. A Fehér Rózsáét] a német tragédia közepén így kell értékelnünk. Nem mint sikertelenül végződő kísérletet az erőszak ellen, hanem mint hősi elszánást arra, hogy megőrzik a fényt a kialsztól a legsötétebb órában.*”⁴⁸

BIBLIOGRÁFIA

- Baigent, Michael- Leigh, Richard: *A Valkűr-hadművelet* General Press, Bp., 2008.
- Barnett, Victoria: *For the soul of the people – Protestant protest against Hitler* OUP, New York, Oxford, 1992, 1–180.
- Clarke, Nicolas Goodrick: *The occult roots of nazism – Secret Aryan cults and their influence on Nazi ideology* I.B.Tauris & Co Ltd, New York, 2004.
- Griech-Poelle, Beth A.: *Bishop von Galen* Yale University Press, New Haven & London, 2002, 171–196.
- Hoffmann, Peter: *The history of the German Resistance 1933-1945* The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1977, 3–35, 278, 292, 323, 524–534.
- Jahnke, Karl-Heinz: *Weisse Rose contra Hakenkreuz* Röderberg-Verlag GmbH, Frankfurt/Main, 1969.
- Junge, Traudl – Müller, Melissa: *Az utolsó óráig* Képzőművészeti Kiadó Kft., Bp., 2002, 28, 92–93, 127, 238.
- Knoop-Graf, Anneliese: „*Das wird Wellen schlagen*” – *Erinnerungen an Sophie Scholl* Nordbahn GmbH, Schönfließ, 2002.
- McDonough, Frank: *Sophie Scholl – The real story of the woman who defied Hitler* The History Press, The Mill, Brimscombe Port, 2009.
- Mit brennender Sorge* http://upload.wikimedia.org/wikisource/hu/a/a5/Égető_aggodalommal_....pdf
- Neumann, Alfred: *Hatan voltak* Új Idők Irodalmi Intézet Rt., Bp., 1947.
- Newborn, Jud: *Solving Mysteries: The secret of the White Rose* <http://www.judnewborn.com/>
- Newborn, Jud – Dumbach, Annette: *Sophie Scholl and the White Rose* Oneworld Publications, Oxford, 2006.
- Mommsen, Hans: *Germans against Hitler* I. B. Tauris, London, New York, 2009, 1–41.
- Ottaway, Susan: *Hitler árulói – A német ellenállás a Harmadik Birodalomban* Goldbook, Bp., 2003, 86–112, 128–147.
- Rhodes, Richard: *A halál mesterei – Az SS Einsatzgruppék és a holokauszt feltalálása* Goldbook, Bp., 2002, 31–50, 82–117.
- Scholl, Inge: *A Fehér Rózsa – Hitler-ellenes müncheni fiatalok a lelkiismeret ébresztéséért* Pro Domo, Pécs, 1998.
- Stafford, David: *Végjáték, 1945 – A második világháború utolsó, hiányzó fejezete* Goldbook, Bp., 2007, 46–71, 205–236, 362, 416, 471–474.
- Traven, Bruno: *A Fehér Rózsa* Pantheon, Bp., 1935.
- Vinke, Hermann: *The short life of Sophie Scholl* Harper & Row, Publishers, New York, 1980.
- Winkler, Heinrich August: *Németország története a modern korban* (II. kötet) Osiris, Bp., 2005, 9–112.
- www.gdw-berlin.de (Gedenkstätte Deutscher Widerstand): *életrajzok, „Das wird Wellen schlagen” – Erinnerungen an Sophie Scholl*
- Zerner, Ruth: *Church, state and the Jewish question in: Gruchy, John W. de (szerk.): Dietrich Bohoeffler* CUP, Cambridge, 1999, 190–205.

Levéltári forrás

Bundesarchiv ZC 13267 Band 3 1-38.

JEGYZETEK

- 1 SCHOLL, Inge: *A Fehér Rózsa. Müncheni fiatalok a lelkiismeret ébresztéséért* Pro Domo, Pécs, 1998, 11.
- 2 Weimari alkotmány 48. tc WINKLER, H. A.: Németország története a modern korban II. Osiris, Budapest, 2005, 16. és HOFFMANN, Peter: *The history of the German Resistance 1933-1945* The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1977, 7.
- 3 HOFFMANN, Peter: *The history of the German Resistance 1933-1945* i. m. 7.
- 4 BAIGENT, Michael – LEIGH, Richard: *A Valkűr hadművelet* General Press, Bp., 2008, 144.
- 5 Elsősorban Guido von List, Georg von Schönerer, Rudolf von Sebottendorff és Jörg Lanz von Liebenfels téziseire kell gondolnunk. Bár nézeteik eltérőek voltak, közös elemük a német nép felemelkedésébe vetett hit, valamint az ún. „alsóbb népcsoportok” feletti uralom vágya. CLARKE, Nicolas Goodrick: *The occult roots of Nazism – Secret Aryan cults and their influence on Nazi ideology* I.B. Tauris & Co. Ltd, New York, 2004, 8–163.
- 6 BAIGENT, Michael – LEIGH Richard: *A Valkűr hadművelet* i. m. 259.
- 7 1944. július 21-i rádióbeszédében az isteni Gondviselésnek tulajdonította, hogy túlélte a bombatérítést. In: OTTAWAY, Susan: *Hitler árulója – A német ellenállás a Harmadik Birodalomban* i. m. 171.
- 8 BARABÁS Miklós (ford.): *Adolf Hitler – asztali beszélgetések. Monológok a vezéri főhadiszálláson 1941-1944* i. m. 39.
- 9 BARNETT, Victoria: *For the soul of the people – Protestant protest against Hitler* OUP, Cambridge, New York, 1992, 39.
- 10 HOFFMANN, Peter: *The history of the German Resistance 1933-1945* i. m. 27.
- 11 BAIGENT, Michael – LEIGH Richard: *A Valkűr hadművelet* i. m. 267.
- 12 VINKE, Hermann: *The short life of Sophie Scholl*. Harper & Row, Publishers, New York, 1980, 180., 113.
- 13 NEWBORN, Jud – DUMBACH, Annette: *Sophie Scholl and the White Rose* i. m. 10.
- 14 http://www.gdw-berlin.de/en/recess/biographies/index_of_persons/#S
- 15 SCHOLL, Inge: *A Fehér Rózsa. Müncheni fiatalok a lelkiismeret ébresztéséért* i. m. 58–59.
- 16 Ottaway, Susan: *Hitler árulója – A német ellenállás a Harmadik Birodalomban* i. m. 139.
- 17 NEWBORN, Jud-DUMBACH, Annette: *Sophie Scholl and the White Rose* i. m. 137.
- 18 SCHOLL, Inge: *A Fehér Rózsa – Hitler-ellenes müncheni fiatalok a lelkiismeret ébresztéséért* i. m. 121.
- 19 VINKE, Hermann: *The short life of Sophie Scholl* Harper & Row, Publishers, New York, 180., 149.
- 20 SCHOLL, Inge: *A Fehér Rózsa – Hitler-ellenes müncheni fiatalok a lelkiismeret ébresztéséért* i. m. 117, 136.
- 21 NEWBORN, Jud – DUMBACH, Annette: *Sophie Scholl and the White Rose* i. m. 75, 134.
- 22 MCDONOUGH, Frank: *Sophie Scholl. The real story of the woman who defied Hitler* The History Press, The Mill, Brimscombe Port, 2009, 108–109.
- 23 Arvid Harnack testvére, akita, „Vörös Zenekar” nevű kommunista ellenálló szervezetben való tevékenységéért 1942-ben kivégezték. http://www.gdw-berlin.de/en/recess/biographies/index_of_persons/#H
- 24 NEWBORN, Jud – DUMBACH, Annette: *Sophie Scholl and the White Rose* i. m. 136.
- 25 NEWBORN, Jud – DUMBACH, Annette: *Sophie Scholl and the White Rose* i. m. 160.
- 26 NEWBORN, Jud – DUMBACH, Annette: *Sophie Scholl and the White Rose* i. m. 146, 157.
- 27 MCDONOUGH, Frank: *Sophie Scholl. The real story of the woman who defied Hitler* i. m. 114.
- 28 NEWBORN, Jud – DUMBACH, Annette: *Sophie Scholl and the White Rose* i. m. 158.
- 29 SCHOLL, Inge: *A Fehér Rózsa – Hitler-ellenes müncheni fiatalok a lelkiismeret ébresztéséért* i. m. 130, 142–143, 146–149.
- 30 JAHNKE, Karl Heinz: *Weißer Rose kontra Hakenkreuz* Röderberg-Verlag GmbH, Frankfurt/Main, 1969, 50.
- 31 SCHOLL, Inge: *A Fehér Rózsa – Hitler-ellenes müncheni fiatalok a lelkiismeret ébresztéséért* i. m. 144.
- 32 NEWBORN, Jud – DUMBACH, Annette: *Sophie Scholl and the White Rose* i. m. 167.
- 33 „Im Vorbeigehen habe ich den auf dem Geländer aufgeschichteten Flugblättern mit der Hand einen Stoss gegeben, sodass diese in den Lichthof, hinunterflatterten.” Bundesarchiv ZC 13267 Band 3, 10.
- 34 „Auch er (Christoph Probst) vertrat die Meinung, dass wir diesen Krieg nicht mehr gewinnen könnten.” Bundesarchiv ZC 13267 Band 3, 33.
- 35 JAHNKE, Karl Heinz: *Weißer Rose kontra Hakenkreuz* i. m. 41.
- 36 „Ich bin nach wie vor der Meinung, das Beste getan zu haben, was ich jetzt für mein Volk tun konnte. Ich bereue deshalb meine Handlungsweise nicht und will die Folgen, die mir aus meiner Handlungsweise erwachsen, auf mich nehmen.” Bundesarchiv ZC 13267 Band 3, 36.
- 37 SCHOLL, Inge: *A Fehér Rózsa – Hitler-ellenes müncheni fiatalok a lelkiismeret ébresztéséért* i. m. 91, 94.
- 38 NEWBORN, Jud – DUMBACH, Annette: *Sophie Scholl and the White Rose* i. m. 175.

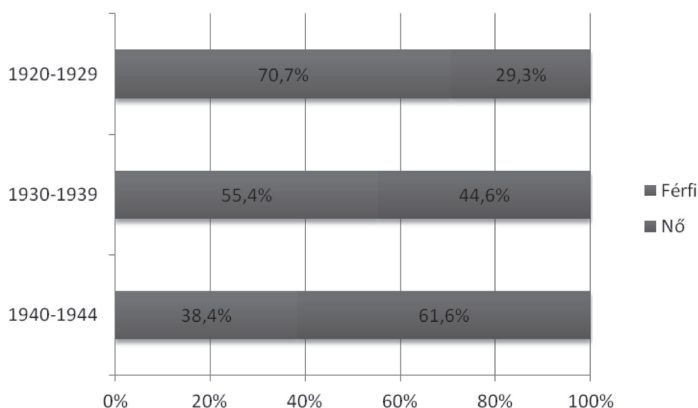
- 39 SCHOLL, Inge: *A Fehér Rózsa – Hitler-ellenes müncheni fiatalok a lelkiismeret ébresztéséért* i. m. 99.
- 40 NEWBORN, Jud – DUMBACH, Annette: *Sophie Scholl and the White Rose* i. m. 178.
- 41 SCHOLL, Inge: *A Fehér Rózsa – Hitler-ellenes müncheni fiatalok a lelkiismeret ébresztéséért* i. m. 100, 105.
- 42 NEWBORN, Jud – DUMBACH, Annette: *Sophie Scholl and the White Rose* i. m. 193, 197.
- 43 *A Münchener Neueste Nachrichten* 1943. február 23-i száma és a *Völkischer Beobachter* 1943. április 21-i száma. OTTAWAY, Susan: *Hitler árulói – A német ellenállás a Harmadik Birodalomban* i. m. 130, 143.
- 44 JAHNKE, Karl Heinz: *Weißer Rose kontra Hakenkreuz* i. m. 65.
- 45 „Szellemük mindennel dacolva tovább él.” OTTAWAY, Susan: *Hitler árulói – A német ellenállás a Harmadik Birodalomban* i. m. 145.
- 46 „Egy német röplap. Müncheni diákok megtestesülése.”
- 47 NEWBORN, Jud-DUMBACH, Annette: *Sophie Scholl and the White Rose* i. m. 242.
- 48 SCHOLL, Inge: *A Fehér Rózsa – Hitler-ellenes müncheni fiatalok a lelkiismeret ébresztéséért* i. m. 5.

Szabad a pálya? II. A budapesti gyógyszerészhallgatók társadalmi összetétele (1920–1944)¹

(*A nemek aránya a gyógyszerészhallgatók közt*) 1892-ben jutott az országos egylet tudomására, hogy a kultuszminiszter – több más pálya mellett – a gyógyszerészi pályát is meg kívánja nyitni a nők előtt. A gyógyszerészek nagy többsége hevesen tiltakozott az elképzelés ellen, és az érvekben a nőkkel szembeni korabeli előítéletek mellett a túlképzéstől való félelem is előbukkant.² Az országos egylet 1895-ben megtartott igazgatósági ülésén a 91 résztvevő közül csak 4 fő támogatta a nők pályára lépését.³ Kérésük azonban nem talált meghallgatásra. 1895-ben megszületett a rendelet a nőknek a bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészi pályára léphetése tárgyában.⁴

A két világháború között beiratkozott 2349 hallgatóból 1362 volt férfi (58%), 987 pedig nő (42%). A pálya tehát nagyon gyorsan elnőiesedett (6. ábra).

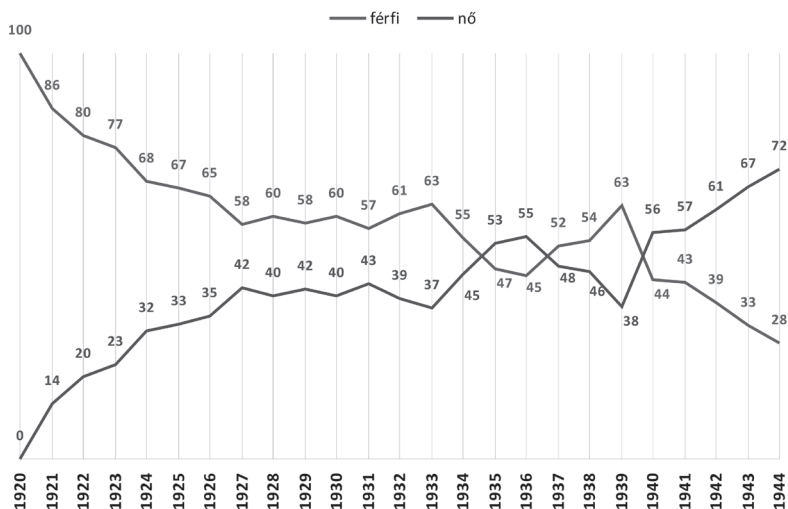

6. ábra. A nemek aránya gyógyszerészhallgatók közt

Az első világháború és a férfiak hadba állása nagy lökést adhatott az elnőiesedésnek, de a két világháború között ez a trend felerősödött. Az 1920-as években a nők aránya még nem érte el a 30%-ot, az 1930-as években viszont majdnem minden második hallgató nő volt. Az 1940-es években, a pálya megnyitását követően vált teljessé a folyamat: a nők ekkor már 61,6%-kal képviseltették magukat a hallgatók között. Természetesen a háború és a besorozások a tendenciát itt is erősítették.

A 7. ábra tanulsága szerint az 1920-as években a nők arányának növekedése dinamikus volt, az 1930-as években viszont ez a trend megtört, és arányuk 37-55% között hullámzott. Az 1940-es években a nők aránya újra dinamikusán emelkedett. A pálya nyitottságának jó mércéje a női hallgatók arányának változása: az 1920-as években a patikahálózat bővülése, 1940-ben az oktatási reform teremtett olyan feltételeket, hogy a pálya szociális értelemben nyitottabbá válhatott. Vajon mennyire tekinthető egyedi jelenségnek a gyógyszerészi

pálya ilyen mértékű elnőiesedése? A gyógyszerészek közt az átlagosnál magasabb volt a női hallgatók aránya, hiszen az egyetem egészét tekintve 1925/26-os tanévben még csak minden 10. hallgató volt nő (11,6%), egy évtizeddel később arányuk másfélszeresére nőtt (16,2%), az 1944/45-ös tanévben pedig már a hallgatók több mint negyede (26,3%) tartozott a szebbik nemhez. Az átlag ugyanakkor azért megbízhatatlan, mert a háttérben nagy különbségek rejlenek, a hallgatók 40-50%-át kitevő teológiai és jogi képzésre például nők ekkor még nem jelentkezhetek.⁵ A felsőoktatás elnőiesedése tehát általános jelenség volt, de a gyógyszerészeti pálya elnőiesedésének üteme kimagasló.⁶ Az orvosi pályán a nők térnyerése lassabban zajlott, hiszen az 1920-as évek első felében 10-11% volt a nők aránya, és ez az arány az 1930-as évek végén sem haladta meg a 15%-ot. A bölcsészkaron ugyanakkor a nők aránya 1922 és 1938 között végig 40-50% közt mozgott.⁷

7. ábra. A nemek aránya a gyógyszerészhallgatók közt évenkénti lebontásban

Érdekességként összevethetjük a település típusát a nemmel (9. táblázat). A budapesti születésűek 55%-a volt nő, a többi településtípus esetén ez az arány 36 és 44% között mozgott, jellemzően a kistelepülések felé haladva csökkenő tendenciát mutatva. Anélkül hogy bármit belemagyaráznék az adatokba, talán megkockáztathatom azt a felvetést, hogy mindebből kirajzolódik az emancipáció területén előrehaladottabb Budapest és a hagyományos nemi szerepeket erősebben őrző vidék képe.

Hasonló kísérletet tehetünk a főcsoportok szerinti besorolással is. (10. táblázat) Itt is látható, hogy vannak a nemi szerepek megítélésében „konzervatívabb” és „emancipáltabb” csoportok. Két olyan terület van, ahol a férfiak aránya viszonylag magas volt: az őstermelésben (több mint 71% a férfiak aránya), illetve a papi pályán (75,6%). 50% alatti a férfiak aránya viszont a magántisztviselők, az ügyvédek, az orvosok gyerekei közt, valamint a közszolgálat számos területén (véderő, szakigazgatás, tanügyi, igazságügyi, egészségügyi, postai és vasúti szolgálat).

9. táblázat. A nemek aránya településtípusonként

Település típusa	férfi	nő	Összesen
nincs adat	9 69,2%	4 30,8%	13 100%
Budapest	156 44,7%	193 55,3%	349 100%
törvényhatósági jogú város	188 55,6%	150 44,4%	338 100%
rendezett tanácsú város	252 58,6%	178 41,4%	430 100%
nagyközség	561 63,7%	320 36,3%	881 100%
kisközség	181 59,2%	125 40,8%	306 100%
tanya, településrész, bányatelep stb.	8 44,4%	10 55,6%	18 100%
Magyar Királyság területén kívül	7 50,0%	7 50,0%	14 100%
Összesen:	1 362 58,0%	987 42,0%	2 349 100%

10. táblázat. A nemek aránya összevetve az apa főcsoport szerinti beosztásával

Főcsoportok	férfi	nő	Összesen
őstermelés	147 71,7%	58 28,3%	205 100%
ipar, pénzügy, kereskedelem, forgalom	224 60,2%	148 39,8%	372 100%
közfoglalkoztatás	380 47,9%	413 52,1%	793 100%
értelmiségi szabadpálya	462 60,7%	299 39,3%	761 100%
egyéb	70 68,6%	32 31,4%	102 100%
nincs adat	79 68,1%	37 31,9%	116 100%
összesen	1362 58%	987 42%	2349 100%

Sok minden befolyásolhatja persze, hogy a fiút vagy lányt (esetleg mindkettőt) küldték-e az egyetemi tanfolyamra, például a testvérek száma vagy az örökösödési stratégiák, stb. Ez utóbbi tesztelhető az adatbázisunkon is. Ha a foglalkozási viszonyt egybevetjük a nemmel (11. táblázat), akkor látható, hogy azon családok esetében, ahol a családfők önálló egzisztenciával rendelkeztek, tehát az örökség kérdése különösen fontos lehetett a fiúk aránya magasabb (64,5%), mint a nem önálló egzisztenciák esetén (tisztviselők 49,8%; alkalmazottak altisztek, művezetők 52,1%).

11. táblázat. A nemek aránya az apa foglalkozási viszonya szerint

Foglalkozási viszony	férfi	nő	Összesen
önálló	739 64,5%	407 35,5%	1 146 100,0%
tisztviselő	489 49,8%	492 50,2%	981 100,0%
alkalmazott, altiszt, művezető	37 52,1%	34 47,9%	71 100,0%
segédszemélyzet, munkás, hivatalszolga, iparos-segéd	4 44,4%	5 55,6%	9 100,0%
nincs adat	93 65,5%	49 34,5%	142 100,0%
összesen	1 362 58,0%	987 42,0%	2 349 100,0%

Sőt a tisztviselők között is volt némi eltérés (12. táblázat), hiszen amíg az állami, illetve a törvényhatósági és községi szolgálatban álló apák esetén – figyelembe véve, hogy nem volt mindenki tisztviselő – a nők aránya meghaladta az átlagot (56,3%, ill. 50,6%), addig a magánalkalmazottaknál arányuk csupán az átlagnak megfelelő értéket mutatott (42,8%). Az egyházi alkalmazásban állók és az önállóak voltak tehát azok, akik többnyire fiaikat küldték gyógyszerésznek.

12. táblázat. A nemek aránya az apa munkaadója szerint

munkaadó	férfi	nő	Összesen
nincs adat	116 62,4%	70 37,6%	186 100%
önálló	739 64,5%	407 35,5%	1 146 100%
egyház	51 63,8%	29 36,3%	80 100%
állam	216 43,7%	278 56,3%	494 100%

törvényhatóság, község	86 49,4%	88 50,6%	174 100%
magánvállalkozás	154 57,2%	115 42,8%	269 100%
összesen	1 362 58,0%	987 42,0%	2 349 100%

Felekezetek szerint is jelentős eltérés tapasztalható (13. táblázat). A nők aránya nagyon alacsony volt az unitáriusok (20%), az izraeliták (29,9%), a görögkeletiek (33%), a görög katolikusok (36,7%) és evangélikusok közt (39,5%). A reformátusok esetén átlagosnak mondható ez az arány (41,6%). Az emancipációban élen járó felekezet az adatok tanulsága szerint a római katolikus volt (44,3%).

13. táblázat. A nemek aránya felekezetenként

felekezet	férfi	nő	összesen
római katolikus	802 55,7%	639 44,3%	1 441 100,0%
református	274 58,4%	195 41,6%	469 100,0%
evangélikus	138 60,5%	90 39,5%	228 100,0%
görög katolikus	19 63,3%	11 36,7%	30 100,0%
görögkeleti	8 66,7%	4 33,3%	12 100,0%
izraelita	103 70,1%	44 29,9%	147 100,0%
unitárius	16 80,0%	4 20,0%	20 100,0%
nincs adat	2 100,0%	0 0,0%	2 100,0%
összesen	1 362 58,0%	987 42,0%	2 349 100,0%

Nem szabad azért messze menő következtetéseket levonni a fenti statisztikákból, hiszen itt egymással erősen összefüggő adatokról beszélünk. Felekezetek szerint és településtípusonként is erősen eltér az összlakosság társadalmi szerkezete, és ez nagyban meghatározhatja az iskoláztatási stratégiákat is. Az állami alkalmazottak esetén tapasztalt magas női arány megfelel annak, hogy az állami pályákon a római katolikusok és reformátusok felül voltak reprezentálva a többi felekezethez képest. Ugyanígy összefüggés állapítható meg a foglalkoztatási szerkezet és a településtípus közt. Az őstermelők aránya a települések

skáláján lefelé haladva egyre nő, és ezért nem egyértelmű, hogy a családi stratégiákra a település típusa, a foglalkozási ág vagy éppen mindkettő hatással volt-e.

(*Felekezeti és nemzetiségi viszonyok*) Mivel az adatbázis csak elvétve tartalmaz nemzeti-ségre vonatkozó adatokat, érdemes rápillantani a népszámlálásokra. Az anyanyelv tekintetében meglehetősen homogén volt a gyógyszerészi szakma. 1910-ben a magyar anyanyelvűek aránya közel 89% volt (14. táblázat). Rajtuk kívül csak a német anyanyelvűek aránya volt számottevő (7%), de a román (1,5%), szerb (1,4%), szlovák (0,5%) és horvát (0,16%) anyanyelvűek szinte teljesen hiányoztak. 1920-ban az adatok szerint nemcsak az ország, de a gyógyszerészi szakma is homogénebb lett az anyanyelvet tekintve. Az 1096 gyógyszerésznek közel 99%-a magyar anyanyelvűnek vallotta magát. A világháború előtthöz képest a németek aránya tizedére esett. Ennek oka vélhetően, hogy számos, nagy múltú felvidéki és erdélyi szász város került határon túlra a trianoni döntés következtében, de az is szerepet játszhatott a német ajkúak arányának csökkenésében, hogy akik egykor német ajkúnak vallották magukat, azoknak egy része egy évtizeddel később valamilyen oknál fogva (a nacionalizmus erősödése miatt, vagy épp a magyarsággal való szolidaritás kifejezése okán) jobbnak látta, ha magyar anyanyelvűnek vallja magát.⁸

14. táblázat. A gyógyszerészek anyanyelvi adatai a népszámlálások tükrében⁹

Év	magyar	német	szlovák	román	horvát	szerb	egyéb	Összesen
1910*	1643	131	10	28	3	26	9	1850
	88,8	7,1	0,5	1,5	0,2	1,4	0,5	100
1920	1082	13	0	1	0	0	0	1096
	98,7	1,2	0	0,1	0	0	0	100
1930	1376	6	0	na.	na.	na.	3	1385
	99,4	0,4	0,0	na.	na.	na.	0,2	100,0

A népszámlálás felekezeti adataiban (15. táblázat) is tükröződik, amit fentebb a német ajkúakról megállapítottam. A trianoni döntés eredményeképpen az evangélikusok aránya jelentősen lecsökkent (14,7%-ról 8,4%-ra), ami nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a felvidéki és erdélyi területek német lakossága határon kívül rekedt. Az evangélikusok aránya 1930-ra némileg növekedett. A zsidóság esetén éppen ellentétes folyamatok játszódtak le. A trianoni döntés önmagában több mint 7%-al megnövelte a zsidóság arányát a szakmán belül. Ennek oka, hogy amíg 1910-ben a zsidók aránya nem érte el országosan a 15%-ot, addig a budapestiek közt arányuk a 33%-ot is meghaladta. (Hozzáteve, hogy a fővárosban a zsidóság aránya ugyanekkor 20% körül volt, a Budapesten belüli felülreprezentáltságuk már korántsem tűnik olyan magasnak.) Pályáról történő kiszorulásukat jól mutatja ugyanakkor, hogy 1920 és 1930 után arányuk több mint 3%-kal csökkent. A római katolikusok aránya 1910 és 1930 között nem változott. A reformátusok aránya viszont annak ellenére növekedett 1920-ra, hogy tudjuk, a Romániához csatolt területeken a magyarok közt arányuk jóval magasabb volt, mint a trianoni országgrészben. A zsidók kiszorulásának elsősorban az evangélikusok és a reformátusok voltak a haszonélvezői.

15. táblázat. A gyógyszerészek és gyógyszerész alkalmazottak felekezeti megoszlása a népszámlálások tükrében¹⁰

Év	római kat.	görög kat.	ref.	ev.	görög-keleti	unit.	izr.	egyéb	Össz.
Gyógyszerészek									
1910*	935 50,5%	32 1,7%	271 14,6%	273 14,8%	47 2,5%	12 0,6%	276 14,9%	4 0,2%	1850 100%
1920	553 50,5%	6 0,5%	186 17,0%	92 8,4%	12 1,1%	5 0,5%	242 22,1%	0 0,0%	1096 100%
1930	702 50,7%	14 1,0%	264 19,1%	127 9,2%	8 0,6%	na. na.	262 18,9%	8 0,6%	1385 100%
Gyógyszerészsegédek									
1910*	917 42,2%	77 3,5%	297 13,7%	250 11,5%	59 2,7%	18 0,8%	552 25,4%	5 0,2%	2175 100%
1920	585 46,5%	23 1,8%	205 16,3%	109 8,7%	7 0,6%	8 0,6%	319 25,4%	2 0,2%	1258 100%
1930	736 51,3%	26 1,8%	295 20,6%	133 9,3%	6 0,4%	na. na.	229 16,0%	9 0,6%	1434 100%

A népszámlálások adatai alapján az alkalmazott gyógyszerészek (a népszámlálásban segédek) átlagéletkora mindenkor alacsonyabb volt, mint a gyógyszerész-tulajdonosoké. Ők jelentették a pálya utánpótlását. A zsidóság beáramlása a pályára a századfordulót követően nagyon intenzív volt. Arányuk az alkalmazottak közt 1900-ben 15,8% volt, 1910-ben pedig már 25,6%. Színén ezt támasztja alá, hogy a gyógyszerészsegédek közt a zsidók aránya mindkét időpontban jócskán meghaladta a gyógyszerészek közt mutatkozó arányukat.

Az első világháború után ez a folyamat visszajára fordult, a zsidó utánpótlás radikálisan elapadt. Ez elsősorban a két világháború közötti oktatáspolitikai „eredményének” tekinthető. Már az egyetemet megelőzően elkezdődött a pálya megrostálása. A Magyarországi Gyógyszerész-Egylet keretein belül működő Numerus Clausus Bizottság döntött arról, hogy melyik fiatal mehet gyakornoknak.¹¹

Emellett persze, mint okot nem zárhatjuk ki a zsidók pályától való önkéntes távolmaradását, sőt a pályaelhagyást sem. 1910-ben a gyógyszerészek és gyógyszerészsegédek közt még 828 zsidót találunk, 1920-ban már csak 561-et (a csökkenésnél persze a trianoni döntés hatását is figyelembe kell venni), 1931-ben pedig már csak 491-et. Egy évtized alatt tehát nominális értelemben 70 zsidó gyógyszerész tűnt el a pályáról. Ennek oka lehetett az elhalálozás, és megfelelő létszámú utánpótlás hiánya mellett a kikeresztelkedések magas száma és a pályaelhagyás is. A zsidóság visszaszorulásának a három nagy keresztény felekezet egyaránt haszonélvezője volt. De amíg a reformátusok mindkét téren, a római katolikusok csak az alkalmazottak közt, az evangélikusok pedig csak a tulajdonosok közt nyertek teret.

Áttérve a gyógyszerészhallgatók adataira: csak két személy esetében nem sikerült meghatározni a felekezeti hovatartozást. A kikeresztelkedett zsidókra vonatkozóan sajnos nincsenek adataink. A beiratkozott hallgatók 61,3%-a római katolikusnak, 20%-a reformátusnak, 9,7%-a evangélikusnak, 1,3%-a görög katolikusnak, 0,5%-a görögkeletinek, 6,3%-a izraelitának és 0,9%-a unitáriusnak vallotta magát. (16. táblázat)

16. táblázat. A gyógyszerészhallgatók felekezeti összetétele a lakosság felekezeti megoszlásának tükrében¹²

Felekezet	A hallgatók közt (fő)	A hallgatók közt (arány)	1910. évi népszámlálás	1920. évi népszámlálás
római katolikus	1441	61,3	49,3	63,9
református	469	20	14,3	21
evangélikus	228	9,7	7,1	6,2
görög katolikus	30	1,3	11	2,2
görögkeleti	12	0,5	12,8	0,6
izraelita	147	6,3	5	5,9
unitárius	20	0,9	0,4	0,1
nincs adat	2	0,1	-	-
Összesen	2349	100	100	100

Jóllehet a gyógyszerészhallgatóknak mindössze 67,2%-a született a trianoni határokon belül, a fentebb látható felekezeti megoszlás mégis inkább az 1920-ban tapasztalt országos eloszláshoz hasonlít. Ez is összefüggésben lehet a nemzetiségi viszonyokkal. A hallgatók közt alig találunk görögkeleti, vagy görög katolikus felekezethez tartozókat, akik között a magyarok aránya egyébként is elenyésző. Magyarázatul szolgálhat, hogy a gyógyszerészet területén – lévén, hogy a patikajog odaítélése állami hatáskör volt – a közigazgatás erős befolyással rendelkezett. Mivel a közigazgatáson belül a magyar elemek túlsúlya érvényesült, ők valószínűsíthetően előnyt élveztek a patikajog odaítélésénél is. Ennek tudható be, hogy az adatok jobban hasonlítanak a magyar etnikum felekezeti összetételére, mint a történelmi ország vegyes etnikai összetételű lakosságának felekezeti viszonyaira.

A két háború közötti felekezeti adatokat összevetve a hallgatók adataival, megállapítható a római katolikusok és reformátusok kismértékű alulreprezentáltsága, amit az evangélikusok túlsúlya kompenzált. Az izraeliták aránya a hallgatók közt szintén közelít az 1920-ban mért országos arányukhoz (5,9%).

Még ha számításba vesszük, hogy jó néhány hallgató kikeresztelkedett izraelita, akkor is feltűnően alacsony ez az arány. 1920 és 1935 között a zsidók aránya a felsőoktatásban tanuló hallgatók közt 8-12% között mozgott.¹³ A gyógyszerészek között a zsidóság aránya egy általánosabb kérdést vet fel, hiszen ha más szabadpályákhoz viszonyítunk, akkor is feltűnő, mennyire alacsony a zsidóság aránya a gyógyszerészekben (17. táblázat). 1910-ben az ügyvédek és orvosok közel fele zsidó volt, a magánmérnököknek több mint harmada, a művészeti pályán tevékenykedőknek pedig negyede. Bár a gyógyszerészek közt a zsidók aránya 1900 és 1910 között megduplázódott, még mindig csak a gyógyszerészek hetede volt zsidó. A zsidóság beáramlása tehát a többi pályához képest viszonylag későn, csak a világháború előtti évtizedekben vette kezdetét. Ez a kezdődő lendület azonban gyorsan megtört a világháborút követően.

A lehetséges okok közül először a Numerus Clausus Bizottság tevékenységét kell számba venni, mely erős szűrőt jelenthetett a gyógyszerészi pályára lépők számára. Sajnos az elutasításokról nem rendelkezem semmilyen információval. Ez azonban még továbbra sem ad magyarázatot arra, hogy a dualizmus korában a zsidóság miért maradt távol a pályától. Véleményem szerint ennek oka, hogy a gyógyszerészet – szemben például az ügyvédi vagy orvosi pályával – egy lényeges kérdésben eltér a klasszikus szabadpályáktól. Amíg például az ügyvédek,

vagy orvosok esetén a piacra lépés egyetlen korlátját a diploma megszerzése jelentette, addig a gyógyszerészi tevékenység – ahogy azt korábban ismertettem – állami engedély kiváltása után volt csak űzhető (ún. koncessziós rendszer). A diploma mellett ez egy újabb piacra lépési akadályt jelentett. Vagy egy már fennálló patikát kellett megvásárolni, vagy állami engedélyért kellett folyamodni. A kérelem sikere a belügyminiszter és a helyi közigazgatás jóindulatán múlt. Politikai támogatás hiányában tehát nem volt egyszerű patikához jutni. Nyilván ez is közrejátszhatott abban, hogy a zsidóság a többi, a piaci viszonyokhoz közelebb álló szabadpálya felé orientálódott. Csak a jogadományozási gyakorlat megvizsgálása tisztázhatná ennek a hipotézisnek a helytállóságát. A pályától való önkéntes távolmaradást támasztja alá, hogy 1900 és 1914 között az érettségizők pályaválasztási terveit felekezetek szerint ismertető statisztika szerint a zsidók közt a gyógyszerészi pálya volt az egyik legkevésbé vonzó. Csak a teológiai, művészeti, köztisztviselői és katonai hivatás volt képes még ezt is alulmúlni.¹⁴

17. táblázat. Izraeliták aránya egyes értelmiségi szakmákon belül¹⁵

Szakma	1900	1910
Ügyvédek	34,1	45,2
Ügyvédsegédek, -jelöltek	42,3	43,5
Ügyvédi írnokok (díjnokok)	32,5	27,9
Orvosok	48,3	48,9
Gyógyszerészek	7,7	14,5
Állatorvosok	24,8	40
Irodalom és művészet	22,6	26,2
Magánmérnökök és vegyészek	23,8	37,6

A zsidóság aránya a korszak egészében folyamatosan csökkent (18. táblázat). Az 1920-as években beiratkozott hallgatóknak még majdnem 8%-a izraelitának vallotta magát, a következő évtizedben 7% alá csökkent arányuk. Az 1940-es években a gyógyszerészi pálya megnyitásának dacára sem érte el arányuk a 3%-ot. A háttérben ekkor már biztosan nem a numerus clausus állt, hanem sokkal inkább a zsidók „önkéntes” távolmaradása a pályától: az 1939. évi zsidótörvény értelmében ugyanis gyógyszerértári jogot zsidók nem birtokolhattak. Ez a törvény a zsidóságot más pályák felé orientálta. A zsidóság visszaszorulásának haszonélvezői a római katolikusok voltak, akiknek aránya 57,2%-ról a korszak végére 66,1%-ra emelkedett.

18. táblázat. A hallgatók felekezeti megoszlásának változása

Felekezet	1920–1929	1930–1939	1940–1944	összesen
római katolikus	634 57,2%	383 63,9%	424 66,1%	1441 61,3%
református	239 21,6%	112 18,7%	118 18,4%	469 20,0%
evangélikus	110 9,9%	54 9,0%	64 10,0%	228 9,7%

görög katolikus	17 1,5%	5 0,8%	8 1,2%	30 1,3%
görögkeleti	3 0,3%	2 0,3%	7 1,1%	12 0,5%
izraelita	88 7,9%	41 6,8%	18 2,8%	147 6,3%
unitárius	16 1,4%	2 0,3%	2 0,3%	20 0,9%
nincs adat	2 0,2%	0 0,0%	0 0,0%	2 0,1%
összesen	1109 100%	599 100%	641 100%	2349 100%

Ahogy arra Kovács M. Mária kutatása is rávilágított,¹⁶ az egyes hivatásrendek eltérő módon viszonyultak a zsidókérdéshez. Mivel Kovács munkájában külön nem tér ki a gyógyszerészekre, így átnéztem az 1940-es évek gyógyszerészeti folyóiratait, hogy megvizsgáljam, miként a gyógyszerészek viszonyát a kérdéshez. Az antiszemitizmus sokkal kevésbé volt jellemző rájuk, mint például az orvosokra. A gyógyszerészek sokkal inkább a kari ügyekkel voltak elfoglalva (taksakérdés, kamara, utánpótlás, gyári készítmények elleni harc, személyi konfliktusok), mintsem a zsidótörvényekkel. Ha mégis szót ejtenek róla, akkor sokkal inkább a törvények és rendeletek praktikus következményeit mérlegelték, minden különösebb antiszemita felhang nélkül. Jóllehet a törvény elleni tiltakozás nyomait is hiába keressük.¹⁷ A közhangulatra, és apolitikus hozzáállásra jó példa, hogy nemegyszer még a zsidóságra való utalást is kerültek, és rájuk, mint „az 1939: IV. tc. alá eső kartársakra” hivatkoztak.¹⁸

Az országos egyeslet vezetése tartotta magát ahhoz, miszerint „az Egyesület az alapszabályok értelmében politikával nem foglalkozik”,¹⁹ és így magát a zsidótörvényt sem minősíti. „Mi is azt tartjuk, amit az országos Egyesületünk elnöke a közelmúltban mondott, hogy tudniillik: a zsidókérdést törvény szabályozza és felesleges a kari közéletbe újabb izgalmi anyagot dobni. A törvény rendelkezett: az érdekeltek ismerik ezeket a rendelkezéseket. Talán ez a felfogás az oka annak is, hogy sem a kari korporációkon belül, sem kint a kari életben a politikai síkon újabb időben kiélesedett zsidókérdés nagyobb hullámokat vagy ellentéteket nem váltott ki.”²⁰ Négy év sajtóanyagát átböngészve csupán az országos egyeslet egyik gyűlésén bukkant fel egy „Keresztény Gyógyszerész Front” nevű csoportosulás, mely a zsidó patikák mihamarabbi, lehető legkisebb kártérítés melletti kisajátítását szorgalmazta, de nincs arról tudomásom, hogy ez a csoport nagyobb befolyásra tett volna szert az egyesleten belül.²¹

Nemcsak a sajtótermékek, de a két világháború közötti időszak reprezentatív gyógyszerészettörténeti kiadványa is visszafogottan, sőt empatikusan fogalmaz a zsidókérdést illetően: „Igaz, hogy alapjában véve nem lehetett szimpatikus kultúremler előtt a tanulás szabadságának megszorítása, igaz, hogy félni lehetett attól, ami később be is következett, hogy magát a törvényt eredeti rendeltetésétől eltérően kiélezték a zsidósággal szemben, de az akkori súlyos viszonyok kényszerítő erővel követelték e megoldás elfogadását.”²²

A zsidókérdést a gyógyszerészek tehát általában „kari szempontok” figyelembevételével ítélték meg, amit jól mutat Tauffer Gábor esete is. A Gyógyszerészi Szemle számolt be arról, hogy a patikák kisajátításakor a zsidó tulajdonosok három év türelmi időt kaptak, mindezt Dr. Tauffer Gábor

országgyűlési képviselőnek, az országos egyesület egykori elnökének közbenjárására.²³ Az országgyűlési választásokon különböző szélsőjobboldali pártokban feltűnő Tauffer döntését a gyógyszerészek érdekeivel magyarázta. Az azonnali, kárpótlás nélküli kisajátítást két ok miatt ellenezte. Egyrészt praktikus szempontból, hiszen a hirtelen piacra kerülő patikák nemcsak a zsidó, de a keresztény gyógyszerárak árát is nagyon leszorítanák. Másrészt elvi okokból: a személyes jogú patikák állami megváltása azért érdeke minden gyógyszerésznek, mert ezzel maga az állam ismeri el, hogy a személyes jog önkényesen az állam által nem bitorolható el, ami a keresztény patikusok számára is jogbiztonságot hoz. Tauffer véleményével a szaksajtó publicistái is egyetértettek.²⁴

A fent idézett újságok elsősorban a tulajdonosok véleményét tükrözték. Nem kizárt, hogy a patikaszerzésben sokkal inkább érdekelt alkalmazotti mozgalmon belül is érdemes lenne ez irányú kutatást végezni.

Tauffer közbenjárásának volt tehát köszönhető, hogy csupán 1942 után kezdik el fokozatosan megvonni a zsidóktól a gyógyszerári jogokat a gyógyszerészek szociális helyzetének és korának figyelembevétele mellett. Ráadásul a kisajátítási határozat kézhezvételétől számítva fél évig a tulajdonos még eladhatta a patikát. Csúpan a Sztójay-kormány regnálása idején, 1944 áprilisában kezdődött meg a gyógyszerárak azonnali, kárpótlás nélküli kisajátítása.²⁵

A gyógyszerészek visszafogottabb álláspontja véleményem szerint a gyógyszerészi pályán működő zsidók alacsony arányának tudható be. 1941-ben a több mint 2000 működő patikából körülbelül 260-nak volt zsidó tulajdonosa, és körülbelül 40 zsidó vált meg a patikájától a második zsidótörvény óta.²⁶ Ezt azt jelenti, hogy a patikatulajdonosok közt a zsidók aránya nagyjából 15% volt. Budapesten 1944-ben közel 50 patika volt zsidó tulajdonban, ami az összes budapesti patika nagyjából negyedét jelentette.²⁷

Jogosnak tűnik Gyáni Gábor felvetése, miszerint a „nemzetire és polgárra hasadó korabeli magyar társadalom Erdei által táplált képzeete inkább a kor uralkodó politikai értékrendjéből, s nem annak szűkebben vett szociológiai valóságából fakadt.”²⁸ Még a korszak politikai döntései miatt mélyreható átalakuláson átesett gyógyszerészi szakma is viszonylag függetleníteni tudta magát az uralkodó politikai diskurzusoktól. Igaz, 1944-ben már egyre kevésbé.

(A gyógyszerészhallgatók társadalmi származása: főcsoportok) A gyógyszerészhallgatók apáinak (özvegyeinek, gyámjainak) kategorizálásakor alapvetően a korabeli népszámlálásokat vettem alapul, ami megkönnyíti az összehasonlítást. Az népszámlálásokra jellemző ágazati besorolás mellett figyelembe vettem egyéb változókat is (munkaviszony és munkaadó).²⁹ Ahogy korábban említettem „apák” alatt nem csak az édesapákat értem, hanem az özvegyeket és gyámokat is, mivel ezek a kategóriák az anyakönyvekben nem különíthetők el egyértelműen.

107 olyan hallgató van, aki nem írt semmit az apa foglalkozását firtató rovatba, és utólag sem sikerült kideríteni semmit a szülőről, így őket a társadalmi státusz és a foglalkozási szerkezeti szempontoknál a hiányzó adatok közé voltam kénytelen besorolni. További 9 főt nem tudtam elhelyezni ágazati besorolás szerint, mert nem elég pontos az apa foglalkozásának megnevezése (pl. gondnok, főbiztos stb.).

A gyógyszerészhallgatók apáinak főcsoportok szerinti összetétele nagyban eltért az országos átlagtól (19. táblázat). 1910-ben³⁰ Magyarország lakosságának 62,4%-a östermelésből élt (Horvátország nélkül), a gyógyszerészeknek viszont csak 8,7%-a származott ebből a csoportból. Az iparforgalmi népesség is némileg alul volt reprezentálva a gyógyszerhallgatók közt. 1910-ben minden negyedik magyarországi lakosnak ez volt a fő kereseti forrása, a gyógyszerészek közt ez az arány a postásokat és vasutasokat beleszámítva is csak 21,8% volt. A gyógyszerészhallgatók legnagyobb része a közszolgálatot ellátó, illetve szabadfoglalkozású apák gyermekei közül került ki. Amíg országosan a köztisztviselői és

szabadpályás értelmiségiek csupán a népességnek 4,2%-át tették ki, addig a gyógyszerészhallgatók közt ezen két csoport aránya 60,2% volt (postások és vasutasok nélkül)! Házi cselédre és napszámosra nem bukkantam az apák közt. A magánzók, vállalkozók és nyugdíjasok aránya (4,3%) nagyjából megfelelt az országos átlagnak (3,6%). A kép nem változik érdemben, ha az 1920-as országos adatokkal vetjük egybe a hallgatók társadalmi származását.³¹ Bár az össznépelességben az őstermelésben tevékenykedők aránya csökkent az első világháború előtti állapotokhoz viszonyítva, az iparforgalmi népesség, valamint az közszolgálatot ellátó és szabadfoglalkozást űzők aránya pedig némileg emelkedett, a társadalom egészének összetétele még így is sok területen eltért a gyógyszerészhallgatók társadalmi összetételétől.

19. táblázat. Az apák főcsoportok szerinti megoszlása

	létszám	arány		létszám	arány
I. Őstermelés	205	8,7	mezőgazdaság	195	8,3
			erdészet, kertészet	10	0,4
II. Ipar, pénzügy, kereskedelem, forgalom	372	15,8	bányászat, kohászat	11	0,5
			ipar	140	6
			kereskedelem, vendéglátás	119	5,1
			pénzügy és hitelélet	46	2
			forgalom, közlekedés	11	0,5
			ism. magántisztviselő	45	1,9
III. Közszolgálat	793	33,8	véderő	61	2,6
			egyházi szolgálat	45	1,9
			tanügy, művészeti igazgatás	180	7,7
			igazságügyi igazgatás	66	2,8
			egészségügyi igazgatás	77	3,3
			postai és vasúti szolgálat	142	6
			szakigazgatás	107	4,6
			politikai közigazgatás	94	4
			egyéb v. ismeretlen közig	21	0,9
IV. Értelmiségi szabadpálya	761	32,4	ügyvéd, közjegyző	67	2,9
			orvos, fogorvos	33	1,4
			állatorvos	5	0,2
			gyógyszerész	636	27,1
			mérnök, építész	8	0,3
			művészet, irodalom	12	0,5
V. Egyéb	102	4,3	magánzó, háztulaj, vállalkozó	79	3,4
			nyugdíjas, háztartásbeli	23	1
nincs adat	116	4,9	nincs adat	116	4,9
összesen	2349	100	összesen	2349	100

A korszakban a mezőgazdaságból élők aránya jelentősen csökkent a hallgatók apái között. Ez betudható a társadalom strukturális változásának (iparosodás), valamint hogy a mezőgazdaságból élők társadalmi súlya csökkent. A kereskedelem és vendéglátásban tevékenykedőknek, valamint az egyéb kategóriába (magánzók, háztulajdonosok, nyugdíjasok) sorolt személyeknek a csökkenése mögött a zsidóság pályáról történt kényszerű kiszorulása áll. Csak a véderő alá sorolt apák aránya növekedett, valamint a gyógyszerészeké, akiknek részesedése az 1920-as évekhez képest (21,7%) az 1940-es évekre csaknem másfélszeresére nőtt (34,3%)! Erre még később visszatérek.

20. táblázat. Az apák főcsoportok szerinti megoszlásának változása

	1920–1929	1930–1939	1940–1944	össz.
mezőgazdaság	9,6%	8,0%	6,4%	8,3%
erdészet, kertészet	0,3%	0,8%	0,3%	0,4%
bányászat, kohászat	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%
ipar	5,8%	5,2%	7,0%	6,0%
kereskedelem, vendéglátás	6,7%	3,7%	3,6%	5,1%
pénzügy és hitelélet	1,8%	1,8%	2,3%	2,0%
forgalom, közlekedés	0,5%	0,2%	0,6%	0,5%
magántisztviselő	2,1%	1,0%	2,5%	1,9%
véderő	1,4%	3,2%	4,2%	2,6%
egyházi szolgálat	2,8%	1,3%	0,9%	1,9%
tanügy, művészeti igazgatás	7,5%	7,2%	8,4%	7,7%
igazságügyi igazgatás	3,5%	2,0%	2,3%	2,8%
egészségügyi igazgatás	2,1%	5,0%	3,7%	3,3%
postai és vasúti szolgálat	5,7%	7,5%	5,3%	6,0%
szakigazgatás (műszaki, pénzügyi, ipari, kereskedelmi, mezőgazdasági stb.)	4,7%	4,5%	4,4%	4,6%
politikai közigazgatás	4,2%	4,2%	3,4%	4,0%
egyéb v. ismeretlen közig	1,0%	0,8%	0,8%	0,9%
ügyvéd, közjegyző	2,7%	3,3%	2,7%	2,9%
orvos, fogorvos	1,5%	1,7%	0,9%	1,4%
állatorvos	0,4%	0,2%	0,0%	0,2%
gyógyszerészet	21,7%	29,2%	34,3%	27,1%
mérnök, építész	0,3%	0,2%	0,6%	0,3%
művészet, irodalom	0,5%	0,5%	0,5%	0,5%
magánzó, háztulaj, vállalkozó	5,0%	2,7%	1,1%	3,4%
nyugdíjas, háztartásbeli	1,2%	0,8%	0,8%	1,0%
nincs adat	6,7%	4,5%	2,3%	4,9%
összesen	47,2%	25,5%	27,3%	100,0%

Nem feltétlenül esik egybe a hallgató születési helye és a hallgató apjának lakhelye a beiratkozás időpontjában, mégis érdemes lehet összevetni ezt a két adatot (21. táblázat). Két dolgot vehetünk számításba. Egyfelől az utódállamok eltérő foglalkoztatási szerkezetét, másfelől a migrációs stratégiákat (vagy kényszereket). Az összes hallgató több mint kétharmada (67,2%) született a trianoni határokon belül. A trianoni határokon belül születettek esetén a mezőgazdaságból élők és az értelmiségi szabadpályán mozgóak voltak felülreprezentálva, ez utóbbi a gyógyszerészeknek tudható be, akikről tudjuk, hogy a történelmi Magyarország központi területein nagyobb koncentrációban voltak jelen. A kényszermigrációt igazolja ugyanakkor, hogy egyes közszerződési pályákon a Csehszlovákiához (egyház, tanügy, szakigazgatás, posta és vasút), Romániához (véderő,

A települések iparosodottsági szintjének tudható be, hogy a községektől a nagyobb települések felé haladva a mezőgazdaságból élők aránya egyre csökken, az iparforgalmi népesség aránya viszont egyre nő. A közszolgálat esetén már sokkal összetettebb a helyzet, külön érdekesség, hogy a legalacsonyabb az arány Budapest esetén (29,8%). A háttérben egyfelől az áll, hogy a budapestiek között a tanári és papi pálya nem volt megfelelő arányban képviselve. Olyan budapesti pap, aki gyógyszerésznek küldte volna a gyermekét nem is található az adatbázisban. Magyarázatul szolgálhat továbbá, hogy a Budapesten lakó apáknak csak 0,6%-a volt besorolható a politikai közigazgatás alá, míg a többi településtípus esetén ez az arány 2,1-7,5% körül mozgott. A politikai közigazgatás alá soroltak aránya éppen a törvényhatósági jogú városok esetén a legmagasabb, tehát pont azokon a településeken, ahol a gyógyszerterek adományozásába a legdirektebb módon bele tudtak avatkozni. Emlékezzünk vissza arra, hogy a törvényhatóság közgyűlésének és a szintén törvényhatósági keretek közt működő közigazgatási bizottságoknak mennyire fontos szerepe volt mind a patikák felállításának véleményezésében, mind a nyertes gyógyszerész kiválasztásában. Vagyis megkockáztathatjuk azt a kijelentést, hogy ezekre a döntésekre befolyással bíró személyek szívesebben küldték gyerekeiket erre a pályára, bízva a patikajog megszerzésében.

(A gyógyszerészhallgatók társadalmi származása: foglalkozási viszony) A foglalkozási viszony besorolásánál az volt a legnagyobb kérdés, vajon hol húzzam meg a tisztviselői kar alsó határát. A köztisztviselők esetén viszonylag egyszerű dolgom volt, hiszen itt rendelkezésemre álltak olyan források, melyek kijelölték ezt a határt. A leghasznosabb forrásnak Magyarország Tiszti cím- és névtára³² bizonyult, de a vasúti almanachok is sokat segítettek.³³ A magántisztviselők törvényileg rendezetlen világában Bódy Zsombor műve³⁴ segített eligazodni. Az egyik legnagyobb kérdés az adatbázis negyedét (636 fő) kitevő gyógyszerészapák jelentették. Tudjuk, hogy országos szinten a gyógyszerészek több mint fele nem volt önálló, hanem valamely patikában dolgozott, mint okleveles gyógyszerész-alkalmazott.³⁵ Náluk egyéb források segítségével állapítottam meg, hogy kinek volt patikája a gyerek egyetemi beiratkozásának évében.³⁶ Tíz gyógyszerész közül kilencet megtaláltam valamelyik kiadványban, mint gyógyszerész-tulajdonost (gondnokot, vagy bérlőt). Mindössze 66 főt, vagyis csak minden 10. gyógyszerészt soroltam az alkalmazottak közé.³⁷

Visszatérve a foglalkozási viszonyhoz, 107 hiányzó adattal rendelkezünk, és további 35 főt nem tudtam bekódolni, többségüket azért, mert nyugdíjasok, háztartásbeliek vagy csak egyszerűen pontatlan az apa foglalkozásának megnevezése. (23. táblázat) Az önállók és a tisztviselők együttes aránya 90,6%, vagyis a tisztviselői kategória alatti alkalmazottak alig képviseltették magukat a hallgatók között.

23. táblázat. Az apák foglalkozási viszony szerinti megoszlása

foglalkozási viszony	1920–1929	1930–1939	1940–1944	Összesen
önálló	538 48,5%	284 47,4%	324 50,5%	1146 48,8%
tisztviselő	448 40,4%	257 42,9%	276 43,1%	981 41,8%
alkalmazott, altiszt, művezető	32 2,9%	21 3,5%	18 2,8%	71 3,0%

segédszemélyzet, munkás, hivatalszolga, iparossegéd	4 0,4%	1 0,2%	4 0,6%	9 0,4%
nincs adat	87 7,8%	36 6,0%	19 3,0%	142 6,0%
összesen	1109	599	641	2349

Az önállók magas aránya elsősorban az értelmiségi szabadpálya, ezen belül is a gyógyszerészek magas arányának tudható be. (24. táblázat) Az önállók 60%-át a szabadpályás értelmiségiek alkották, akiknek több mint 80%-a gyógyszerész volt. Így az összes önálló közel 50%-át teszik ki a gyógyszerészek. Az iparforgalmi népesség adta az önállók 18%-át, az őstermelők pedig 14,7%-át. Itt is megfigyelhető a mezőgazdasági tevékenységet űzők alacsony aránya. A tisztviselők 74,8%-a a közszférában tevékenykedett, ehhez képest jóval kisebb volt az arányuk az ipar, kereskedelem és forgalom területén (14,7%) vagy a mezőgazdaságban (3,4%). Az értelmiségi szabadpálya 70 „tisztviselőjét” zömében azon gyógyszerészek alkották (66 fő), akik alkalmazottként dolgoztak valahol. Az ő státuszukat talán leginkább a magántisztviselőkéhez lehetne hasonlítani.

24. táblázat. Az apák foglalkozási viszonya főcsoportokként

	önálló	tisztviselő	alkalmazott, altiszt, művezető	segédszemélyzet, munkás, hivatal- szolga, iparossegéd	nincs adat	Összesen
őstermelés	169 14,7%	33 3,4%	3 4,2%	0 0,0%	0 0,0%	205 8,7%
ipar, kereskedelem, for- galom	206 18,0%	144 14,7%	18 25,4%	4 44,4%	0 0,0%	372 15,8%
közszolgálat	1 0,1%	734 74,8%	48 67,6%	5 55,6%	5 3,5%	793 33,8%
értelmiségi szabadpálya	691 60,3%	70 7,1%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	761 32,4%
egyéb (magánzók, vállalko- zók, nyugdíjasok)	79 6,9%	0 0,0%	0 0,0%	0 0,0%	23 16,2%	102 4,3%
nincs adat	0 0,0%	0 0,0%	2 2,8%	0 0,0%	114 80,3%	116 4,9%

A gyógyszerési pályát tehát elsősorban a köztisztviselők gyermekei választották élet-hivatásul, míg a magántisztviselők többnyire távol tartották utódaikat ettől a pályától. Ez megfelel azon elképzelésnek, hogy a gyógyszerési pálya a korszak egészében a szabad pályák mellett – ezen belül is kiemelve a gyógyszerészeket – a köztisztviselői kar számára volt vonzó. A két csoportból közel 1500 fő (63,6%) érkezett erre a pályára, vagyis az összes hallgató csaknem 2/3-a!

Ez az eloszlás elég stabil képet mutat az egész korszakban (23. táblázat). Nem figyelhető meg semmilyen változás, az önállók és tisztviselők arányának csekély növekedése csupán a hiányzó adatok csökkenésének tudható be. Mindez azért is érdekes, mert tudván, hogy a gyógyszerészek önrekrutációja nagyon megerősödött a korszakban (arányuk 27%-ról 39%-ra nőtt az összes hallgató közt), ennek ellenére az önállók aránya mit sem változott. Vagyis megfigyelhető a nem gyógyszerési tevékenységet folytató önállók (elsősorban az östermelésen és iparkereskedelmi népszerűsége) fokozatos kiszorulása a pályáról.

(A gyógyszerészhallgatók társadalmi származása: munkaadók) Az apák munkaadó szerinti besorolása jelentette a legnagyobb kihívást. Sokszor lehetetlen volt megállapítani, hogy egy alkalmazott milyen tulajdonban lévő vállalatnál tevékenykedik. A legnagyobb nehézséget az oktatói gárda, különösen a népiskolai tanítók bekódolása jelentette. De sokszor a bányavállalatoknál, a gazdaságoknál, és az ipari vállalatoknál sem volt egyszerű kideríteni, hogy ki is lehetett a fenntartó. Mindent egybevetve nem meglepő tehát, hogy a hiányzó adatok száma itt a legmagasabb. (25. táblázat)

25. táblázat. Az apák munkaadók szerinti megoszlása

munkaadó	1920–1929	1930–1939	1940–1944	összesen
önálló	538 48,5%	284 47,4%	324 50,5%	1146 48,8%
egyház	40 3,6%	21 3,5%	19 3,0%	80 3,4%
állam	208 18,8%	142 23,7%	144 22,5%	494 21,0%
törvényhatóság, község	87 7,8%	41 6,8%	46 7,2%	174 7,4%
magánvállalkozás	120 10,8%	70 11,7%	79 12,3%	269 11,5%
nincs adat	116 10,5%	41 6,8%	29 4,5%	186 7,9%

Az önállók aránya megegyezik a foglalkozási viszonymnál említett számmal (48,8%), így számunkra elsősorban a többi kategória lehet érdekes. Itt is a magánszférában alkalmazottak arányának (11,5%) alacsony szintje tűnhet fel. Az állami (21%), valamint a törvényhatósági és községi alkalmazásban (7,4%) álló apák aránya viszont magasnak mondható. A gyógyszerési pálya mindenekelőtt tehát a közsférában volt népszerű. A korszakban a kevés változás figyelhető meg.

(*A gyógyszerészek önrekrutációja*) A gyógyszerészek erős önrekrutációja két világháború közötti jelenség. Az 1908/09. tanévben a gyógyszerészhallgatóknak még csak 14,9%-a származott gyógyszerész, orvos, ügyvéd vagy mérnök apától.³⁸ A két háború között a budapesti egyetemre beiratkozott hallgatók apjai közt viszont már 32,4% a szabadpályás értelmiségiek aránya, akiknek öthatodát a gyógyszerészek tették ki.

A gyógyszerészi önrekrutáció folyamatos emelkedése tapasztalható a korszakban (20. táblázat). Az 1920-as években a hallgatóknak még csak 21,7%-a származott gyógyszerész-családból, az 1930-as években 29,2%-ra, az 1940-es évek első felében pedig már 34,3%-ra emelkedett ez az arány! Véleményem szerint az önrekrutáció mértékére elsősorban a patikanyitások száma volt befolyással. A dualizmus korára jellemző intenzív patikaadományozási gyakorlatot a peremterületek rossz ellátottsága indokoltta tehette (ld. a tanulmány első felét a *Valóság* 2012/4-es számában). 1880-hoz képest 1910-re a patikák száma megduplázódott. Ez tette szükségessé, hogy a pálya utánpótlását külső forrásból biztosítsák. A pálya kevésbé volt telített, lehetőség volt egy jól jövedelmező patikajog elnyerésére. A trianoni döntést követően a helyzet jelentősen megváltozott. Az elcsatolt területekhez képest a megmaradt területeken az ellátás sokkal jobb volt, vagyis arányában kevesebb lakos jutott egy gyógyszertárra, mint 1918 előtt. A pálya egy szempillantás alatt telítettebbé vált. Igaz, hogy az 1920-as években folytatódott az intenzív patikaadományozási gyakorlat, de az 1930-as években és az 1940-es évek első felében a kormányzat lényegesen kevesebb patika nyitását engedélyezte. A patikaadományozások számának mérséklődése a kívülről jövő egzisztenciák beáramlását is feleslegesebbé tette. A gyógyszertári jogok adományozásának felfüggesztése egyben azt is jelentette, hogy egyre kevesebb lehetőség nyílt jól jövedelmező patikához jutni. A kisebb településeken elnyert patikajog olyan keveset jövedelmezett, hogy sokszor fel sem állították, mert attól tartottak, hogy a befektetés nem térül meg. Jól jövedelmező patikát venni viszont jelentős tőkét igényelt, főként reáljogú patikák esetén.

Nem véletlen, hogy számos gyógyszerészdynasztiáról van tudomásunk. A gyógyszerészeknek különösen fontos volt, hogy valaki továbbvigye a családból az üzletet. Az a furcsa helyzet állt ugyanis fenn, hogy amíg a reáljogú patikát tulajdonosa tényleges magántulajdonként kezelhette, addig a személyes jogú patika tulajdonosának attól kellett rettegnie, hogy elhalálózása esetén családja elveszíti a vagyonát. A személyes jogú patika ugyanis a személyes jogot birtokló gyógyszerész halála után (elvben) visszaszállt az államra. Az 1876. évi közegészségügyi törvény vitája során elérték ugyan a gyógyszerészek, hogy a személyes jogú patika „átruházható” legyen, de nem sikerült elérniük, hogy a személyes jog tulajdonosának hirtelen elhalálózása esetén ez a jog az özvegyeket és árvákat is megillessen. A törvény értelmében az özvegyek és az árvák csak haszonélvezeti jogot élveztek (1876. év XIV. tc. 130–32. §.), és a haszonélvezet elvesztése esetén – mert az özvegy újra megházasodott, vagy az árvák nagykorúak lettek – csupán a patika felszerelésének értékét kapták meg. Ez óriási veszteség volt, hiszen a patika tényleges értékét nem a felszerelés adta, hanem maga a „patikajog”, aminek a forgalommal arányosan nőtt az értéke.³⁹ Hiába kérték a gyógyszerészek már a személyes gyógyszertári jog bevezetése óta, hogy orvosolják ezt a problémát,⁴⁰ mert ez a rendszer óriási veszélyt jelent az elhalálozott gyógyszerész családjára, a probléma törvényi rendezésére nem került sor. Nagyrészt ennek köszönhető, hogy ha a gyógyszerész biztonságban akarta tudni befektetését, és törődött családjának jövőjével, akkor gyerekeit gyógyszerésznek küldte, aki majd alkalomadtán továbbviszi az üzletet.

Az önrekrutáció kérdésével szorosan összefügg a gyógyszerészalkalmazottak alacsony aránya az apák között. Az apák között 636 maga is gyógyszerész volt, de közülük mindössze 66 fő esetében nem találtam patikabirtoklásra utaló jelet. Még ennél a 66 személynél

is többször találkoztam azonban olyan esettel, hogy a gyerek beiratkozása esetén ugyan még nem volt tulajdonos az illető, de később azzá vált. Ők is abban a reményben küldték gyermeküket a gyógyszerészi tanfolyamra, hogy hamarosan patikához jutnak.

Ha országos szinten az alkalmazott gyógyszerészek száma meghaladta a patikával rendelkezők számát, akkor mégis mivel magyarázható alacsony arányuk az apák között? Egyrészt esetükben nem állt fenn annak a veszélye, hogy befektetett vagyonuk elvész, ráadásul az alkalmazottak a fiatalabb generációt jelentették, akik sokszor még nem jutottak el a családalapításig. Másfelől a gyógyszerész-alkalmazotti lét nem igazán kedvezett a családalapítási ambícióknak. A gyógyszerészeti törvények szigorú ellátási kötelezettséget róttak a gyógyszerészekre. Állandó patikai szolgálatot kellett teljesíteniük, a sürgős esetekre való tekintettel még éjjel is. A legnehezebb helyzetben éppen a kis forgalmat lebonyolító patikák tulajdonosai voltak, akik nem tudtak alkalmazottat tartani, így valósággal a patikájukhoz voltak láncolva. Ők éppen azért küldték gyermeküket gyógyszerésznek, hogy a szolgálati időt megosszák a családon belül. A másik csoport, aki a kötelező patikai szolgálat miatt nehéz helyzetbe került éppen az alkalmazotti kar volt. Az alkalmazottak és tulajdonosok szinte patriarchális viszonyban álltak egymással.⁴¹ A századforduló táján útnak induló alkalmazotti mozgalmak épp a patikai szolgálat idejének és az éjszakai ügyeletnek a csökkentésére, a szabadnapok rögzítésére és a lakhatási körülmények javítására irányultak.⁴² A világháború előtt az alkalmazottak és tulajdonosok viszonya annyira elmérgesedett a patikák zárójának kérdésében, hogy 1914-ben az alkalmazottak sztrájkot tartottak.⁴³ Ilyen lakhatási és munkakörülmények között a családalapítás komoly nehézségekbe ütközött, az örökösödés kérdése pedig azért sem vetődött fel, mert önálló patikával nem rendelkeztek.

(A gyógyszerészhallgatók társadalmi származása: makrocsoportok) Mivel csak az apa foglalkozásáról rendelkezünk információval, így erre kell támaszkodni a társadalmi hierarchia szerinti besorolásnál. Egy egyén társadalmi hierarchiában betöltött szerepe természetesen nem határozható meg pusztán foglalkozása alapján. A hierarchiában betöltött pozíció meghatározásához egyéb objektív (vagyon és jövedelemi helyzet) és szubjektív (önmeghatározás, mindennapi társadalmi érintkezésben megnyilvánuló presztízselemek, gesztusok) összetevőkre is tekintettel kellene lennünk.⁴⁴ Erre azonban a forrás nem ad alkalmat, így kénytelen vagyok a társadalmi hierarchiánál a foglalkozási szerkezetre redukálni vizsgálatomat. A kategóriarendszer alapját a Gyáni Gábor⁴⁵ által felvázolt társadalomkép jelentette.

A kategorizálási módszer részletesebb ismertetése remélem segítségére lesz azoknak, akik a jövőben hasonló kutatást szeretnék végezni. Mivel az elitekbe és az alsóbb osztályokba csak kevés apát soroltunk be, itt a részletes bontástól eltekinthettünk. Őt főt soroltam be az elitbe, ami négy apát takar: két 1000 hold feletti birtokost, egy bérlet, illetve két helyettes államtitkárt, akik a IV. fizetési osztályba tartoztak.⁴⁶ Az alsó osztályba 9 fő került, döntően munkások, vagy iparossegédek. A háztartásbelieket és nyugdíjasokat külön kategóriaként kezeltem.

A köztisztviselői középosztályba az egyházi, az állami, valamint a törvényhatósági és önkormányzati tisztviselői kart soroltam be.⁴⁷ A polgári középosztályba soroltam a mezőgazdasági és iparforgalmi népesség magántisztviselőit, az alkalmazott gyógyszerészeket, és azokat a kereskedőket, vendéglősöket, valamint iparosokat, akik feltételezhetően jelentősebb jövedelemmel rendelkeztek. A vendéglősök esetén például az apa lakhelyét vettem alapul. Ha az egy városi rangú település volt, akkor őt a középosztályhoz soroltam. Kereskedők esetén – amennyiben ez fel volt tüntetve – az áru jellegét vettem alapul. A tö-

keigényesebb kereskedelmi tevékenységet soroltam a középosztályba (például „gabona-”, „termény-”, „vas-” vagy „nagykereskedő”), a kiskereskedőket pedig a kispolgársághoz (pl. „dohány-”, „cipő-” vagy „fűszerkereskedő”, illetve minden közelebbi megjelölés nélküli „kereskedő”). Az ipar esetén a hagyományos, önálló kisiparosok kerültek a kispolgársághoz (pl. „cipész”, „szabó”, „tímár” stb.), a tőkeigényes vállalatok tulajdonosai a középosztályhoz. (például „malomtulajdonos” vagy „vegyszereti gyár tulajdonosa”). Az értelmiségi szabadpályához soroltam a gyógyszerár-tulajdonosokat, az állat-, fog- és önálló orvosokat, az ügyvédeket és közjegyzőket, építészeket, és egyéb művészeket.

A kispolgárság esetén a kisbirtokokat, az önállókat, és alkalmazottakat különböztettem meg. Ahogy azt fentebb említettem, az önálló kispolgárság kategóriájába soroltam be a hagyományos kisiparos tevékenységeket a kiskereskedőket, a magánzókat, és a kisebb vállalkozókat (pl. temetkezési vagy tetőfedési vállalkozó stb.) Az alkalmazott kispolgárságot azon alkalmazottak alkotják, akik a tisztviselő kategória alatt helyezkedtek el (jellemzően vasúti és postai altisztek), de nem munkások vagy iparossegédek voltak.

A földbirtokosoknál érdemes kicsit megállni. A birtokméretet illetően az 1910-es, 1925-ös és 1935-ös gazdacímterek is rendelkezésemre álltak.⁴⁸ Ennek segítségével a nagy- és középbirtokok leválaszthatóak a kisbirtokosokról. Problémát jelentett ugyanakkor, hogy az első két gazdacímter csak akkor tüntette fel a földbirtokosokat és földbérleket, ha 100 holdat meghaladó birtokuk egy darabban volt. Vagyis akinek kétszer 60 holdja volt, az kimaradt a kiadványból. Az 1935-ös gazdacímter már az összes földbirtokot figyelembe vette. További problémát jelentett a határon túli földbirtokosok felkutatása, esetükben csak az 1910-es gazdacímterre támaszkodhattam, illetve a megnevezésükre. Innen jött az ötlet, hogy megvizsgálható, mennyire támasztják alá a gazdacímterek adatai a hallgatók által bediktált elnevezéseket (földműves, kis- vagy középbirtokos, földbirtokos stb.). Azt találtam, hogy többnyire helytálló volt az elnevezés. 60 „földbirtokos” apánk volt, akik közül csak 25-öt sikerült megtalálni a gazdacímterek valamelyikében, 35 főről nincs tudomásunk. Ha végignézzük azonban a fel nem lelt 35 apa adatait, rögtön láthatjuk, hogy döntő többségük, 18 fő határon túli településen lakik, van köztük 3 „néhai”, tehát a 60 főből csupán 14 olyan személy van, aki a trianoni határokon belül élt, de nem találtam nyomát. A középbirtokosok esetén 3 főt megtaláltam, 2 főt viszont hiába kerestem. A 28 kisbirtokosból csak 1 főnél találtam 100 holdnál nagyobb birtokot, a 25 földműves esetén pedig 2 személy esetében. Érdekes kategóriát alkotnak a „gazdálkodók” 29 hallgató illetve édesapja foglalkozását ezzel a névvel, akik közül 8 főnél találtam 100 holdnál nagyobb birtokot. A besorolásnál komoly dilemmát jelent, hogy hova is soroljuk őket. Megtehetnénk, hogy a bizonyíthatóan 100 hold feletti birtokkal rendelkezőket a középbirtokosok, míg a többieket a birtokos parasztság közé soroljuk, de úgy döntöttem, hogy a parasztsághoz közelebb álló életmódjuk miatt egységesen a kisbirtokosok közé sorolom őket.⁴⁹ Köztes kategóriaként kell értékelnünk tehát a gazdálkodókat, akik elindultak a paraszti életmódból való kiemelkedés útján. Úgy érzem, hogy a gazdacímterből vett adatok bebizonyították, hogy az édesapák foglalkozásának a megnevezése többnyire valós birtokméretet és életmódot jelöl, így jobbnak láttam, ha tartom magam ezekhez az elnevezésekhez. Ezzel egy dolgot biztos elkerültünk, a középbirtokosok alábecsülését. Ezek alapján a földbirtokosokat és középbirtokosokat a „középbirtokosok” a kisbirtokosokat, gazdálkodókat és földműveseket a „kisbirtokosok” közé soroltam. Ez az eljárás nyilván nem teljesen korrekt. Megfelelő adatok híján a „kisbirtokok” meglehetősen heterogén csoportját nincs lehetőségünk elkülöníteni gazdagparaszttok (100-50 hold), középparaszttok (50-20 hold), a voltaképpeni kisbirtokosok (20-5 hold) és törpebirtokosok (5 hold alatt) szerint.

A gyógyszerészhallgatók háromnegyede a középosztályba sorolt egzisztenciák gyerekei közül került ki (26. táblázat). Közülük is kiemelkedett a köztisztviselői középosztály (31,5%) és az értelmiségi szabadpálya (29,6%). Ez utóbbi csoport többségét természetesen a gyógyszerészek adták. A középosztályi egzisztenciák közül viszont a polgári középosztály (12,1%, akiknek ötöde ráadásul alkalmazott gyógyszerész!) és a középbirtokosok aránya (2,8%) rendkívül alacsony. A középosztály alatti egzisztenciák még ennyire sem tudták képviseltetni magukat: az önálló kispolgárság aránya még viszonylag magasnak mondható (10%), de az óriási paraszti tömeget is magába foglaló 100 hold alatti birtokosok aránya (4,2%), és az alkalmazott kispolgárság aránya (3%) igen csekély. Ráadásul ez utóbbi csoportnak a felét a (főként állami szolgálatban álló) postai és vasúti alkalmazottak adták. Ismét bebizonyosodott, hogy a posta és vasút nagyon fontos mobilitási csatornát jelentett a korszakban.

26. táblázat. Az apák megoszlása társadalmi makrocsoportok szerint

	létszám	arány		létszám	arány
felső osztály	5	0,2	felső osztály	5	0,2
középosztály	1785	76	középbirtokosok	65	2,8
			köztisztviselői középosztály	740	31,5
			polgári középosztály	284	12,1
			értelmiségi szabadpálya	696	29,6
kispolgárság, kis-birtokosok	406	17,3	alkalmazott kispolgárság	71	3
			önálló kispolgárság	236	10
			birtokos parasztság	99	4,2
alsó osztály	9	0,4	alsó osztály	9	0,4
háztartásbeli, nyugdíjas	23	1	háztartásbeli, nyugdíjas	23	1
nincs adat	121	5,2	nincs adat	121	5,2
összesen	2349	100	összesen:	2349	100

(Mobilitás a két világháború közötti évtizedekben) A szocializmus éveiben a két világháború közötti korszakról készült mobilitási kutatások egyöntetűen állapították meg, hogy az értelmiség egy olyan zárt kasztot alkotott, ahová az alsó néprétegekből bekerülni szinte lehetetlen volt. „Az értelmiség a két világháború közötti évtizedben szociálisan zárt réteg volt: sem a magukat az úgynevezett úri középosztályhoz soroló kategóriák, sem az úgynevezett polgári értelmiség nem töltődött fel folyamatosan az „alsó néprétegek képviselőivel”, legalábbis nagy tömegeiben kasztjellegűen elkülönült a „kézkeziektől”, azok életvitelétől.”⁵⁰

A gyógyszerészhallgatók adatai alátámasztják ezt az 1930. évi népszámlálás adataira támaszkodó érvelést, bár mutatkoznak eltérések (27. táblázat).⁵¹ Az adatsorok nem teljesen feleltethetők meg egymásnak, de annyi megállapítható, hogy az idősebb korosztály (vagyis akik már gyógyszerészként tevékenykedtek 1930-ban), és a fiatalabb korosztály (a hallgatók a két világháború között) mobilitási mutatói eltértek egymástól. Feltűnő a népszámlálási adatsorban a nyugdíjasok magas aránya, akiket én igyekeztem bekódolni, ahol erre lehetőségem volt. Kisebb átcsoportosítás után azonban sok érdekes következtetést le lehet vonni.

27. táblázat. A gyógyszerészek mobilitása az 1930-as népszámlálás alapján és adatbázisunkban

	Arányuk a gyógyszerészek apjai közt (1930)	Arányuk a hallgatók apjai közt (1920–44)
mezőgazdasági munkás	0,7	0,4
napszámos	0,1	
munkások	2,1	
altiszt	0,4	3
önálló őstermelő	12,6	7,2
önálló iparos	7	3,9
önálló kereskedő	8,7	4,9
szellemi	53,9	71,2
nyugdíjas	14,1	
egyéb	0,5	4,4
nincs adat	-	4,9
összesen (fő)	817	2349

Az alsó osztályok (munkások, iparossegédek, cselédek, napszámosok stb.) az én adatsoromból teljesen hiányoznak (0,4%), míg a népszámlálás szerint jelentősebb csoportot képeznek (2,9%). Az altisztek, és egyéb beosztottak esetén viszont pont ellentétes a helyzet. Az alkalmazott kispolgárság aránya nálam viszonylag magas (3%), a népszámlálásnál viszont nagyon alacsony (0,4%), ami ezen réteg egyre erősödő felfelé mobilitására utal. A két kategória együttesen aránya viszont a népszámlálási adatokban és a hallgatók közt szinte teljesen megegyezik.

Nálam az önálló őstermelők, vagyis a középbirtokosok és a birtokos parasztság aránya jóval alacsonyabb (7,2%), mint az 1930-as statisztikában (12,6%). Ennek oka, hogy az idősebb generációt képviselő, már aktív munkát végző gyógyszerészek közt valóban magasabb lehetett az ebből a rétegből származók aránya, mint a fiatalabb generáció esetében. Az én adatsoromból is világosan kitűnik az önálló földművesek és földbirtokosok arányának csökkenése. (20. táblázat) E mögött a földművesek társadalmi struktúrában betöltött arányának a csökkenése állhat.

Az önálló iparosok és kereskedők aránya is jelentősen elmarad az általam vizsgált esetben (8,8%), mint amit a népszámlálási eredmények mutatnak (15,7%), ami az önálló kispolgárság fokozatos kiszorulását mutatja a pályáról. Az önálló iparosok és kereskedők visszaszorulása összefüggésben lehetett a zsidóság visszaszorulásával. Ha az összes önálló egzisztenciát nézzük, vagyis a mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi önállókat, akkor a népszámlálás (28,3%) és a hallgatók (16%) adatai közt nagyon jelentős eltérést látunk. A két háború közötti időszakban a gyógyszerészeti adományozások leállításának, és a gyógyszerészeti önrekrutáció erősödésének elsősorban ez a réteg volt a vesztese.

Ha a hallgatók közt a tisztviselőket és a szabadpályás értelmiségieket összeadom, akkor összesen a hallgatók apjának 71,2%-a végez szellemi tevékenységet (a nyugdíjasokkal együtt 72,1%), ami lényegében megegyezik azzal, amit az 1930. évi népszámlálás mutat, ahol a szellemi munkások és a nyugdíjasok aránya összesen 68%.

A kódolásból fakadó esetleges eltérésektől eltekintve adataink alátámasztják azokat az állításokat, amelyek a két világháború közötti értelmiség nagyfokú zártságáról szólnak. Az alsóbb népcsoportokból származó hallgatók száma meglehetősen alacsony. Lentről három

társadalmi csoportot vehetünk számításba, akik a gyógyszerészek utánpótlását jelentették. Egyfelől az alkalmazott kispolgárság, akiknek legnagyobb részét a vasúti és postai alkalmazottak tették ki, másfelől az önálló kispolgárság, harmadrészt a kisbirtokos parasztság.

A népszámlálási adatok és saját adataink alapján is azt kell azonban megállapítanunk, hogy az alulról jövő önálló kispolgárság és kisbirtokosok aránya a korszak egészében erőteljesen csökkent, miközben az alkalmazott kispolgárság aránya lényegében nem változott (28. táblázat). Az is megfigyelhető, hogy a középbirtokosok aránya harmadára esett, az önálló kispolgárságé felére, a kisbirtokosoké viszont „csak” négyötödre, vagyis nem minden önálló egzisztencia vesztett súlyából ugyanolyan mértékben. A korszakunkban tehát nem a mobilitás erősödése figyelhető meg, hanem sokkal inkább a mobilitás csökkenése, amivel párhuzamosan a gyógyszerészek önrekrutációja erősödött. A gyógyszerértári hálózat bővítésének leállításával egyre kevesebb esélye nyílt az alsóbb társadalmi csoportoknak felhasználni a gyógyszerészi pályát, mint mobilitási csatornát.

28. táblázat. Az apák társadalmi makrocsoportok szerinti megoszlásának változása

	1920–1929	1930–1939	1940–1944	összesen
nincs adat	6,8%	5,2%	2,3%	5,2%
felső osztály	0,2%	0,3%	0,2%	0,2%
középbirtokosok	3,7%	2,7%	1,2%	2,8%
köztisztviselői középosztály	30,6%	32,1%	32,6%	31,5%
polgári középosztály	11,7%	11,9%	12,9%	12,1%
értelmiségi szabadpálya	24,5%	31,9%	36,3%	29,6%
alkalmazott kispolgárság	2,9%	3,7%	2,7%	3,0%
önálló kispolgárság	13,5%	7,3%	6,6%	10,0%
birtokos parasztság	4,6%	4,0%	3,7%	4,2%
alsó osztályok	0,4%	0,2%	0,6%	0,4%
háztartásbeli, nyugdíjas	1,2%	0,8%	0,8%	1,0%
összesen	47,2%	25,5%	27,3%	100,0%

A mobilitás egyik legfőbb jellemzője a fokozatos felemelkedés volt. Alig találtunk olyan embert az adatbázisunkban, aki nagyon mélyről felkapaszkodva, a társadalmi hierarchia virtuális szintjei közt több lépcsőfokot ugorva lépett volna erre a pályára. A legszegényebb rétegek, mint az agrárproletárok vagy a munkások hiányának ez az oka. Akik lentről fel tudtak kapaszkodni a gyógyszerészi pálya magaslataira, azok a kispolgárság soraiból származtak, tehát relatíve kisebb ugrást tettek meg a társadalmi hierarchia virtuális szintjei között.

(*Szabad a pálya?*) Reményeim szerint az adatok közlésével sikerült hozzájárulni a két világháború közötti társadalomról kialakult sematikus kép finomításához. Az első és legfontosabb megállapítás, hogy a kettős társadalom-elmélet, mint a társadalmi modellek többsége, túlzottan leegyszerűsítő. A szabadpályákat egységesen kezelni nem lehet. A gyógyszerészeknek, mint az a fenti adatokból is kiderült, egészen más jellegű társadalmi kihívásokkal kellett szembenézniük. A zsidókérdés, ami a többi szabadpályán kétségtelenül fontos volt, itt kevésbé jelentős. Meggyőződésem szerint a felekezeti megoszlás a

struktúráképző elemek egyik, ráadásul fontos eleme, de kizárólagos struktúráképző változónál tétele rontja a társadalmi folyamatok megértésének esélyét. A pálya gyors elnőiesedése, a mobilitás gyengesége és folyamatos gyengülése, az erős gyógyszerészi önrékrutáció sokkal jobban jellemzi a pálya természetét és sajátos kihívásait, mint a zsidókérdés, mely véleményem szerint ráadásul nem a gyógyszerészi társadalomból magából fakadt, hanem a külső politikai környezetből. A két háború közötti gyógyszerészpályát az alsó osztályok számára zárt és egyre zártabbá váló csoportként jellemezhetnénk, ahol egyre erősebb önrékrutáció tapasztalható. A pálya effajta zártsága az új patikák alacsony számával erős összefüggést mutat. Egyedül a nők arányának gyors emelkedése utal a pálya nyitottságára vagy épp ellenkezőleg a válságára, csökkenő presztízsére.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andorka Rudolf 1982: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Gondolat, Budapest.
- Atzél Elemér (szerk.) 1928: *Az egészségügyre vonatkozó törvények és rendelet gyűjteménye. V. 1913-1926*. Budapest.
- Bányai Károly 1941: *Harminc év krónikája. A gyógyszerészi szociális mozgalmak története 1906-1936*. Budapest.
- Baradlai János – Bársony Elemér 1930: *A magyarországi gyógyszerészet története. I-II*. Budapest.
- Bódy Zsombor 2003: *Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete 1890-1938*. L'Harmattan, Budapest.
- Gyáni Gábor – Kövér György, 1998: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest.
- Gyáni Gábor 2001: Érvék a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*, 2001/3-4. sz. 221–231.
- Huszár Tibor – Léderer Pál 1979: Az értelmiség rékrutációja és funkciói. In: *Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest.
- Karády Viktor 2000: Felekezeti, tanulmányi kitűnőség és szakmai stratégia: az érettségizettek pályaválasztása a dualista kor végén. In: Karády Viktor: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek. (1867–1945)*. Replika Kör, Budapest.
- Keller Márkus 2004: Új polgárok – régi értékek. A piarista szerzetesstanárok rékrutációja és mobilitása, 1867–1930. In: *Aetas*, XIX. évf./1. sz. 144–157.
- Kempler Kurt 1984a: *A magyarországi gyógyszerészet a századfordulón. 1888-1914*. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, Budapest.
- Koritsánszky Ottó 1919: *A magyar gyógyszerészet a proletárdiktatúra és a politikai átalakulás idején*. Budapest.
- Kovács I. Gábor – Kende Gábor, 2006: Egyetemi tanárok rékrutációja a két világháború közötti Magyarországon. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Századvég, Budapest, 417–506.
- Kovács M. Mária 2001: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. Budapest.
- Lukács István 1895: *A kormány és a gyógyszerészet*. [Budapest]
- Magyar vasúti és közlekedési szemle* 1939, Budapest.
- Magyar vasúti szaknaptár. Közlekedési almanach és szemle* 1914, Budapest.
- Magyarország tiszti cím- és névtára* 1931, Budapest.
- Mazsu János 1980: A dualizmus kori értelmiség társadalmi forrásainak főbb változási tendenciái. *Történelmi Szemle*, 2. sz. 289–308.
- Posta- és táviró évkönyv* 1918, Budapest.
- Tóth Zoltán, 1986: A századvégi foglalkozásstatisztika ágazati rendszere, mint rendi strukturális örökség. In: *Rendi társadalom – Polgári társadalom. I. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Szerk.: Á. Varga László. Salgótarján.
- Tóth Zoltán, 1987: Társadalmi státusz és foglalkozás az osztrák és magyar társadalomstatistikában. In: *Statistikai Szemle*, 1. sz. 62–86.

JEGYZETEK

- 1 A tanulmány első része a Valóság 2012/04-es számában jelent meg.
- 2 Péter H. Mária 2005.
- 3 Az ülés összefoglalása folytatólagosan közölve megtalálható: *Gyógyszerészeti Hetilap*, 1895. XXXIV/27–30. szám.
- 4 65.719/1895. V.K.M sz. rendelet.
- 5 Szögi László (szerk.) 2003: 320, ill. 385–86.
- 6 Ladányi Andor 1996: 383.
- 7 A gyógyszerészhallgatók az első két félévben a bölcsészkart, a harmadik és negyedik félévben az orvosi kart látogatták. Ladányi Andor sajnos nem jelzi, hogy ezekbe az adatokba beleértendőek-e gyógyszerészhallgatók is, vagy sem.
- 8 Az alkalmazott gyógyszerészek (gyógyszerészségdek) adatai lényegében megegyeznek ezekkel az adatokkal, így őket külön nem elemzem. Náluk a magyar anyanyelvűek aránya a három időpontban 89%, 98%, 99,5%. A többi etnikum arányában sincs lényegi eltérés a gyógyszerészekhez képest.
- 9 *Horvátország nélkül; 1910. évi népszámlálás VI/314-315; 1920. évi népszámlálás III-IV/508; 1930. évi népszámlálás IV-V/148
- 10 *Horvátország nélkül; 1910. évi népszámlálás VI/314-315; 1920. évi népszámlálás III-IV/508; 1930. évi népszámlálás IV-V/148
- 11 104.895/1921. V.K.M. Rendelet. In: Atzél Elemér 1928: 270–71.
- 12 Gyáni Gábor – Kövér György: 1998: 128., 350.; Az 1920. évi népszámlálás. I/33.
- 13 Kovács M. Mária 2001: 85.
- 14 Karády Viktor, 2000: 196.
- 15 1910. évi népszámlálás VI/205*
- 16 Kovács M. Mária 2001.
- 17 Jó példa erre: *Gyógyszerészeti Hetilap* 1943. LXXXII/7. sz. 61.
- 18 *Gyógyszerészeti Közlöny* 1942. LVIII./14. sz. 186–87.
- 19 *Gyógyszerészeti Közlöny* 1941. LVII./24. sz. 335.
- 20 *Gyógyszerészeti Szemle* 1941. VI/393–94.
- 21 *Gyógyszerészeti Közlöny* 1940. LVI./2. sz. 18–21., ill. *Gyógyszerészeti Hetilap* 1939. LXXVIII./52. sz. 667–69.
- 22 Baradlai János – Bársony Elemér 1930: II/557.
- 23 *Gyógyszerészeti Szemle* 1942. VII/391–93.
- 24 *Gyógyszerészeti Hetilap* 1939. LXXVIII/8. 99–102.
- 25 *Gyógyszerészeti Szemle* 1944. IX/161–63
- 26 *Gyógyszerészeti Szemle* 1941. VI/393–94.
- 27 *Gyógyszerészeti Szemle* 1944. IX/161–64.
- 28 Gyáni Gábor 2001: 227.
- 29 A népszámlálásokhoz képest az alábbi átcsoportosításokat hajtottam végre. Az első főcsoportnál, őstermelésnél a népszámlálás szempontjait követve soroltam be az embereket. A második főcsoportnál, az iparforgalmi népességnél egy új

kategóriát kellett kialakítanom, a magántisztviselők csoportját. Ide soroltam azokat, akik mint „magántisztviselők” szerepeltek a matrikulában, illetve akik feltehetően magánvállalat alkalmazásában álltak, de közelebből nem lehetett meghatározni, hogy milyen jellegű szervezetnél dolgoztak. A postai és vasúti alkalmazottakat a közszférába helyeztem át, de elkülönítve más csoportoktól, így bármikor átcsoportosíthatóak. Az általam használt 1910. és 1920. évi népszámlálás nagyon sok esetben nem különíti el a közszolgálatot a szabadfoglalkozásoktól. Én a kódolás alatt ezt megtettem, hiszen ez a két csoport jelenti a gyógyszerészhallgatók egyik legfontosabb rekrutációs bázisát. A közszolgálaton belül megkülönböztettem a védőerőt (ezt a népszámlálások külön főcsoportként kezelik), az egyházi és tanügyi szolgálatot, az igazságszolgáltatást, az egészségügyi igazgatást, a politikai közigazgatást, valamint az egyéb szakigazgatást (pénzügyi, műszaki igazgatás stb.). Fontosnak találtam elkülöníteni az egészségügyön és az igazságszolgáltatáson belül a voltaképpeni önállókat az alkalmazottaktól. Utóbbiakat a közszolgálat, előbbieket pedig a szabadfoglalkozások alá soroltam be. A szabadfoglalkozások között kategóriáknaként számításba vettem az orvosok és fogorvosok mellett az állatorvosokat, a gyógyszerészeket, az ügyvédeket és közjegyzőket, a mérnököket és építészeket, valamint az önálló művészeket. Egyéb kategóriaként szerepelnek a magánzók, háztulajdonosok és vállalkozók, valamint a nyugdíjasok és háztartásbeliek. Fontos még megemlíteni, hogy a foglalkozási főcsoportok esetében nem tiszta ágazati besorolást használtam, bár a korabeli népszámlálások sem voltak teljesen konzekvenssek ebből a szempontból, hiszen azok a hagyományos rendi rangsort a társadalmi munkamegosztás absztrakt rendszerével ötvözték. Ez utóbbi szempont, az ágazati besorolás mellett figyelembe vették továbbá az egyén foglalkozási viszonyát, és munkaadóját is. (Tóth Zoltán 1986; Tóth Zoltán 1987) Amíg egy állami tisztviselőt ágazati besorolástól függetlenül a közszférához soroltak, addig egy ugyanilyen tevékenységet végző magántisztviselőt már az iparforgalmi népességhez. Az összehasonlíthatóság kedvéért ezt a kettősséget én is megtartottam. A magánzóknaál néhány esetben sikerült kideríteni, kiket is foglal magába ez a rejtélyes kategória. Sajnálattal kellett megállapítanom, hogy elég különböző társadalmi helyzetű emberek kerültek ebbe a csoportba. (Budapesti cím- és lakjegyzék) Az egyik magánzónak nevezett apa, Günsberger Ödön például ügynök volt, míg özv. Kemény Gyuláné cementépítési vállalkozó. Ez nagyjából megfelel annak a képnek, amit a magánzokról

- gondolunk. Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy néhai Dr. Kentzler Gyula és néhai Dr. Tornai Jenő özvegyei magánzóknak lettek besorolva, holott tudjuk, hogy eredetileg mindkét apa orvos volt. Az özvegyek feltehetően valamilyen járadékból éltek, emiatt kerültek a magánzók közé. Még izgalmasabb, hogy vajon milyen megfontolásból állította gróf Zay Ilma az ország egyik legnagyobb földbirtokos családjából származó édesapjáról, gróf Zay Imréről, hogy magánzó. Én őt természetesen a családi földbirtok méreteinél fogva a nagybirtokosok közé soroltam. Mindenesetre az jól látható, hogy ez a kategória meglehetősen heterogén összetételű.
- 30 Az 1910. évi népszámlálás VI/100
- 31 Az 1920. évi népszámlálás II/3
- 32 Az 1929/30. évi rangbeosztást vettem alapul. Magyarország tisztí cím- és névtára 1931.
- 33 Magyar vasúti és közlekedési szematizmus 1939, ill. Magyar vasúti szaknaptár. Közlekedési almanach és szematizmus 1914., Posta- és táviró évkönyv 1918.
- 34 Bódy Zsombor 2003.
- 35 1910-ben 1850 gyógyszerész mellett 2175 gyógyszerész-alkalmazottat tartottak nyilván a népszámlálás szerint, és bár a két világháború közötti időszakban egyre kevesebb alkalmazott jutott egy gyógyszerész-tulajdonosra, az alkalmazottak létszáma még 1930-ban is meghaladta a tulajdonosokét (1385 „gyógyszerész”, 1434 „gyógyszerészsegéd”).
- 36 A Gyógyszerészi Zsebnaptár volt a legfontosabb forrás, mely évről évre közölte a Magyarországon működő gyógyszerértárakat, és azok felelős vezetőjét. Sajnos nem lehet megkülönböztetni a kiadványban a gondnokokat, a bérloket és a voltaképpeni gyógyszerész-tulajdonosokat. Ez a gondnokok esetén jelent gondot, mert ők voltaképpen nem önállóak, hanem alkalmazottak. Viszont mivel az alkalmazottak (gyakornokok, segédek, okleveles gyógyszerészek, egyéb személyzet) nincsenek benne a kiadványban, így őket ki lehetett szűrni. Ez alapján önállóknak tekintettem mindenkit, aki szerepelt a kiadványban, és alkalmazottnak, aki nem volt benne.
- Az alábbi évszámokat átnézve (1918, 1922, 1925, 1930, 1934, 1939, 1943) szűrtem ki, hogy a beiratkozás idején az apa alkalmazott volt-e. Ha a beiratkozás időpontja előtti vagy utáni kiadványban szerepelt az apa, akkor elfogadtam, mint gyógyszerész-tulajdonost. Akiket nem találtam meg, őket a szabadpályához tartozó tisztviselőnek soroltam be. 1930-ban a Zsebnaptár a segédgyógyszerészekről is közölt egy listát. Ez is hasznosnak bizonyult, de sajnos így sem lehet mindenkit beazonosítani, hiszen gyógyszerész alkalmazott nem csak gyógyszerértárban, hanem vegyészeti gyárnál, egyetemen, kórházban, biztosítóintézetnél, katonaságnál stb.
- is lehet valaki. Az 1940-es évekből még egy nagyon hasznos forrást találtam. A Gyógyszerészi Almanach sajnos csak három évfolyamot élt meg (1942–44), de itt minden okleveles gyógyszerész, vagy nem okleveles, de gyógyszerértárban dolgozó gyógyszerész, sőt még a gyógyszerészhallgatók is benne vannak.
- 37 8 olyan személy van, akit feltehetően azért nem találtam, mert a határon túlra került a gyógyszerértára, és 1918-ban még nem, 1944-ben pedig már nem volt patikájuk. Volt ahol a települést nem lehetett beazonosítani. Ezek közül hetet tulajdonosnak vettem, és egyet vettem alkalmazottnak, aki külön kiemelte, hogy „okleveles gyógyszerész”. Ezt általában az alkalmazottak esetén hangsúlyozták ki, így különítve el magukat a nem okleveles alkalmazottaktól.
- 38 Mazsu János 1980: 305.
- 39 Kempler Kurt 1984a: 50.
- 40 Az ügyben érdekében írott propagandáirait: Lukács István 1895.
- 41 Az alkalmazottak valóságos alárendeltjei voltak a tulajdonosoknak, bár képeztést tekintve semmi nem választotta el őket. Nagyon jellemző a helyzetre a Gyógyszerész Hetilap cikksorozata, mely a főnökök és alkalmazottak viszonyának rendezését kívánta elősegíteni, amikor az alábbi sorokat közölte: *„Ha főnök elégedetlenségének ád kifejezést, a hallgatás a legjobb eszköz a béke helyreállításra. Soha se fedezze fel annak hibáit, kinek kenyerét eszi (...) Ha az elővigyázatosság dacára mégis oly szerencsétlen, hogy igaztalan főnököt kénytelen szolgálni, akkor tűrje békével és duzzogás nélkül a meg nem érdemelt bánásmódot...”* (Gyógyszerészeti Hetilap. 1890. XXIX/5-7. sz.) Az alkalmazottak másodrendű szerepe intézményesült formában is kifejeződött, az országos egyesület alapszabálya szerint ugyanis szavazati joggal rendelkező *„rendes tag lehet minden okleveles gyógyszerész, ki nyilvános gyógyszerértár tulajdonosa, bérloje – vagy gondnoka”*. Az okleveles alkalmazottnak csupán rendkívüli tagok lehettek, akik *„csak az egyesület tudományos működésébe folynak be az üzleti, mint egyéb folyó tárgyakra nézve szavazati joggal nem bírnak”*. (Gyógyszerészeti Hetilap. 1872. XI/25. 386.)
- 42 Az alkalmazotti mozgalmak történetének feldolgozása: Bányai Károly 1941.
- 43 Baradlai János – Bársony Elemér, 1930: II/456–59; Koritsánszky Ottó 1919: 25–29.
- 44 Gyáni Gábor – Kövér György 1998: 70–77.
- 45 Gyáni Gábor – Kövér György 1998.
- 46 A tisztviselők közt a középosztály felső szintjét Kovács I. Gábor az V. fizetési osztályban jelöli meg. Kovács I. Gábor – Kende Gábor: 2006: 487–97.
- 47 Gyáni Gábor vitatja, hogy a köztisztviselők egészéről elmondható lenne a középosztályi jövede-

- lem, életmód és végzettség, én azonban ezeknek az adatoknak a híján pusztán csak a köztisztviselők rangbeosztására támaszkodhattam. Gyáni Gábor – Kövér György 1998: 262–65.
- 48 Magyarország földbirtokosai és földbérlői. 1925, ill. Magyarország földbirtokosai és földbérlői. 1937, Magyarország gazdacimtára. 1911.
- 49 Az apák foglalkozásának megnevezésekből kiinduló Keller Márkus szintén a földművesek közé sorolta a gazdálkodókat. Keller Márkus, 2004: 155–56.
- 50 Huszár Tibor – Léderer Pál 1979: 167. Szinte szó szerint ugyanez olvasható Andorka Rudolfnál: „A szellemi réteg nagyfokú zártágot mutatott. (...) azt mondhatjuk, hogy e réteg közel felerészben önmagából nyerte utánpótlását. A fennmaradó rész elsősorban az önálló iparosok és kereskedők rétegéből származott. Viszonylag nagy a mezőgazdasági rétegből származók aránya, ezeknek egy része azonban feltehetően földbirtokos gyermeke volt.” Andorka Rudolf 1982: 59.
- 51 A népszámlálás mobilitási adatainak elemzésekor figyelembe kell venni, hogy az összesen 817 főt tartalmaz, miközben az ugyanebben az évben a működő patikák száma 1280 volt! A népszámlálás tehát az önálló, nem alkalmazott gyógyszerek egészét sem foglalja magában.

Gazdaságpolitika és gazdaságetika

A piaci folyamatok perspektívája: „láthatatlan kéz” és/vagy paternalizmus?

A piac léte és fogalma az emberiség történetének egyik legősibb aktusa és találkozáshelye, amely abból a célból jött létre, hogy különféle termékeiket szükségleteik szerint elcseréljék, eladják vagy megvásárolják. Ez a hely az emberek közötti gazdasági kapcsolatok alfája és ómegája, s az itt létrejött nexusok és kontraktusok nagymértékben hozzájárulnak a társadalom és a politika mindenkori működéséhez. E fogalmak között rendkívül szoros összefüggésszrendszerek állnak fenn. Ha visszatekintünk az emberiség történetében, láthatjuk, hogy általában a társadalmi viszonyok ágyazódtak be a gazdasági rendszerekbe, s nem fordítva. „A gazdasági tényező vitális jelentősége a társadalom léte szempontjából minden más eredményt kizár. Mert amint a gazdasági rendszer sajátos indítékokon alapuló és sajátos státusszal felruházott, elkülönült intézményekben szerveződik meg, a társadalomnak olyan formába kell rendeződnie, amely lehetővé teszi, hogy ez a rendszer a maga törvényei szerint működjön. Ez a jelentése annak a gyakran elhangzó állításnak, hogy piaccgazdaság csak piaci társadalomban működhet.”¹ Mindez felveti azt a kérdést, hogy létezhetnek-e emberi közösségek, társadalmak a piac valamely formájának megléte nélkül. Számos történeti kutatás bizonyítja azt, hogy az őstársadalmak egy részében nem létezett piac, de ezek legfőképpen elkülönült, elszigetelt közösségek voltak, de ugyanúgy már a modern világban is például egyes szegregált és mesterséges közösségekben (mint a kommunákban és egyes szektákban) pusztán egyfajta elosztó mechanizmus működik, és kizárja a csere vagy bármely érték-összehasonlító jelölés (pénz) jelenléte. A primitív társadalmakban gazdaságilag igen kevés különbséget jelentett az az eltérés, hogy egyes törzsek használták a pénzt avagy nem.²

Mindehhez szükséges azt is hozzáfűzni, hogy a korai társadalmakban a piacok általában az egyes gazdasági területeken kívül jönnek létre. Olyan találkozáshelyek, ahol az egymástól távol eső gazdaságok képviselői az eltérő munkamegosztásból fakadóan keletkezett értékeket összehasonlítás alapján cserélik ki. Mindez rávilágít arra, hogy a kereskedelem az egyes gazdaságok belső rendszerének külső megnyilvánulását jelenti. „Az, hogy a vadászatban megfigyelt elveket a körzet határain kívül található javak megszerzésére alkalmazták, vezetett a csere bizonyos formáihoz, amelyek később kereskedelemként jelennek meg előttünk.”³

A primitív társadalmakban még nem válik el a kereskedelem a rablástól egyes távol eső javak megszerzésekor, hiszen ha az adott területen élő közösség nem ellenezte, a javakat fizetség nélkül hozták el, viszont ha ellenezték, akkor a megállapodás alapján vagy fizettek értük, vagy pedig harcoltak. Az ilyen típusú kereskedelem természetesen még messze áll a későbbi, szabályozott ügyletektől. „A külkereskedelem eredetileg jobban hasonlít a kalandra, a felfedezőútra, a vadászatra, a kalózkodásra és a háborúra, mint a barterre. Lehet, hogy éppoly kevésbé következik belőle béke, mint kétoldalúság, és még amikor mindkettő következik belőle, általában akkor is a reciprocitás és nem a barter elvén szerveződik.”⁴

A későbbi időkben uralkodóvá válik a külkereskedelem, amelyben fontos középponti elem a szállítási folyamatának megszervezése és védelme. A piac különféle formációi között alapvető jelentőségű a szabad piac fogalmának értelmezése. Ennek alapja a szabad

verseny, amelynek két oldala a kínálat és a kereslet. Az értéket és az árat pedig mindenkor e két oldal viszonya jeleníti meg. Ebből fakad, hogy a magasabb árak nagyobb kínálatot jelentenek, míg az alacsonyabbak nagyobb keresletet. A mindenkori piacon az előállító és a vásárló legfőképpen azt a célt követi, hogy az adott termék létrehozásához szükséges költségeket felülmúlják, azaz hozamot, hasznot érjenek el. A kereslet és kínálat egyensúlyát a mindenkori mennyiségi megegyezés hozza létre, ugyanis verseny alakul ki az eladók között, ha áruik nagy mennyiségben vannak jelen a piacon, ugyanakkor ez érvényes a vevőkre is, ha az eladásra kínált áruk mennyisége kicsi. Az, hogy egy adott piaci környezetben az eladásra felkínált javakat hányan birtokolják, már a gazdaság működésének fontos hatalmi kérdése. Ha az eladó a teljes kínálatot uralja, akkor monopóliummal rendelkezik, és az árat csak ő szabja meg. Egy monopólium működésének két fontos feltétele, hogy egyrészt kiszámítsák az áru mennyiségi növelésének külön kiadásait (határköltség), másrészt mindezt szükséges összehasonlítani a többlethozammal (határhaszon).

Mindez különbözőképpen működhet a különféle piactípusokon: külső-, helyi- és belső-piacokon. A kialakított árakat jelentősen befolyásolja a földrajzi távolság, hiszen ez költségemelő tényező.⁵ Polányi Károly részletesen elemzi a csere és a kereskedelmi kapcsolatokban létrejött aktusok típusait. Ezeknek számtalan gazdasági, kulturális, szociológiai és pszichológiai összetevői lehetnek. A történelem előtti időszakban az egyes barter aktusok nem feltétlenül jártak együtt a piac kialakulásával, de a piacok mindenképpen ebből az alapkapcsolatból jönnek létre. A cserére irányuló ügyletekben a kétoldaluság interakciója a jellemző, és fontos előfeltétel itt a bizalom és a megbízhatóság elve. A csereaktusokban ugyanakkor kiemelkedő szerepet töltött be az adott közösség kulturális beágyazottsága, viszonya a hagyományokhoz, a valláshoz és a mágiához. A csereügylet valamilyen szükségletből fakad, és olyan tranzakciónak nevezhető, ahol kialakulnak, vagy már rendelkezésre állnak a felkínált áruk (tárgyak) és a velük megegyező értékű mennyiségek. Ha a megegyezés nem jön létre azonnal, azaz eltérés van az eladásra felkínált tárgy és az ellentételezés között, akkor jön létre az alku folyamata, amelyhez sokféle pszichológiai indíték társul. „A viselkedés megszokott módja inkább az ellenkező indíték szabadjárára eresztése. Aki ad, egyszerűen a földre dobja a tárgyat, aki pedig kap, úgy tesz, mintha véletlenül venné fel, vagy éppen valamelyik szolgájára hagyja, hogy fölvegye neki. Mi sem lehetne ellenertétebb az elfogadott viselkedéssel, mint örvendő pillantást vetni a kapott viszonzásra. Mivel minden okunk megvan azt hinni, hogy ez a bonyolult viselkedés nem a tranzakció materiális oldala iránti őszinte érdektelenség eredménye, a barter etikettjét olyan fejleményként jellemezhetnénk, amelynek célja a barter hatáskörének korlátozása.”⁶

A piacokat az egyedi cserekapcsolatok rendszeressé tétele hozta létre, és nyilvánvaló, hogy e folyamat fenntartását különféle biztosítékokkal kellett körülbástyázni. A piacok működőképességét a primitív társadalmakban rítusokkal és ceremóniákkal óvták meg, majd ebből jöttek létre a szigorúbban megszervezett piacok, amelyek különféle kereskedelmi útvonalak találkozásainál, folyókon való átkelőhelyeknél alakultak ki, s ezekből jöttek létre a későbbi városok, amelyek már civilizációkat teremtettek. A városok szerepét a piacok vonatkozásában Polányi kétarcúnak értelmezi: egyrészt védtek a meglévők működését, másrészt korlátozták e piacok kiterjedését és változásait.

Mindehhez természetesen hozzájárultak a korai társadalmak rituális és mágikus vallási hitei is.⁷ A helyi piacok általában egy adott, kisméretű földrajzi térség (pl. falu) csereviszonyait bonyolítják, s itt pszichológiailag is fontos megjegyezni azt, hogy jelentős szerepe van annak, hogy általában ismerik egymást az eladók és a vevők. A belső piac létrejötte Nyugat-Európában már az állam beavatkozásához köthető, mert egy nagy terület, sokféle,

akár eltérő kulturális és gazdasági háttereket is tartalmazó működésének megszervezéséről van szó. Polányi szerint a nemzeti kereskedelem a municipiális kereskedelemről alakult ki, s egészen a kereskedelmi forradalmak koráig alapvetően nem volt jelentősége az ügyletekben részt vevő, kereskedő földrajzi hovatartozásának.⁸ Mindez azt mutatja, hogy a modern kor kialakulása előtt az egyes országok elsősorban politikai egységek, és nagyon laza a kapcsolat egy ország különféle földrajzi területei között. Azt is fontos ehhez hozzátenni, hogy a középkor végéig viszonylag szigorúan elvált egymástól a helyi és a távolsági kereskedelem. Az, hogy a kereskedelem e két változata a korai kapitalizmus időszakától szorosabban fonódik össze, annak tudható be, hogy a nagyobb városok és az államok egyre gyakrabban avatkoztak be e két típus működésébe. Az elkülönülésnek az is oka volt, hogy a városi polgárok, szerzett jogaik alapján másfajta viszonyokat formáltak erősebb politikai befolyásuk érvényesítésével a kereskedelemhez, mint a vidéken élő parasztság. Egyre fontosabbá vált a városok és az államok számára, hogy a kereskedelem különféle típusait – gazdasági és politikai érdekektől vezérelve – egyre szigorúbban szabályozzák.⁹

Ebben szerepet játszott az is, hogy a középkori város jobban volt képes ellenőrizni a helyi piacot, mint a bizonytalanabb távolsági kereskedelmet. A nemzeti piacok létrejötté a *territoriális állam* kialakulásával függ össze, hiszen a városok jó ideig megakadályozták törvényeikkel azt, hogy a kapitalista módon működő nagykereskedők szélesebb *nemzeti piacot* alakíthassanak ki, és hosszú ideig gátolták a vidék bekerülését a kereskedelmi útvonalakba. A változás a 16. századtól érhető tetten, amikor kialakult a merkantilista típusú gazdasági rendszer, amelyet az államok képviseltek, s ez fokozatosan szüntette meg az egyes városok, hercegségek, autonóm területek protekcionizmusát. Ez járult hozzá ahhoz, hogy megszűnt a partikuláris különbség helyi és távolsági kereskedelem között. Így a merkantilizmus nyitotta meg az utat a nemzeti piacok kialakulásához a központosított állam segítségével. Ez a folyamat nagyban elősegítette azt, hogy a kereskedelem súlypontja áthelyeződjön a levantei útvonalról az Atlanti-óceán partvidékére.

A merkantilista gazdasági elveket felvállaló nyugat-európai államok már „globális” módon gondolkodtak, hiszen figyelmük kiterjedt az egész ország területi erőforrásaira, és szoros kapcsolatot szöttek a külkereskedelemhez szükséges külügyekkel is. Ekkor válik fokozatosan a legfontosabb közgazdasági tartalom a *pénzkészletekben* rendelkezésre álló *tőke mennyiség*, amely – mobilitásánál fogva – a legfontosabb szerepet töltötte be a kereskedelem fejlesztésében.

Mindezzel együtt járt az államok hivatali technikáinak, bürokratikus adminisztrációinak növekedése is. Ennek a folyamatnak két típusát láthatjuk Angliában és Franciaországban: az előbbiben, ahol a céhek a fallal körülvett városokban működtek, a vidék kapitalizálása a céhek ellenőrzése nélkül ment végbe, míg az utóbbiban a kézműves céhek állami szintű szervezetekké váltak, és bekapcsolódtak a gazdaság átalakulásába. Ez a folyamat a középkor vége és a korai kapitalizmus létrejötté időszakában alakította ki a szabad verseny és a monopóliumok intézményét.¹⁰ Ezek után már létkérdéssé vált a gazdasági élet rendszeres és átfogó *állami szabályozása*. Látszólag ez a folyamat abba az irányba mutatott, mintha a szabad versenyt korlátozták volna, de valójában nem jelentett ez mást, mint a piacok egyensúlyának megvédését, ugyanis a korlátlan szabad verseny rendszeresen felborította a piacok egyensúlyát. Természetesen mindez együtt járt azzal a tendenciával, hogy vidéken még sokáig tovább élt az önellátás elve. Ez azokon a településeken volt jellemző, amelyek a városoktól és a kereskedelmi útvonalaktól nagyobb távolságra helyezkedtek el.

A *merkantilizmus* felszabadította a kereskedelmet, s nagyban hozzájárult a nyugati nemzetállamok megerősödéséhez. Az európai gazdaságtörténet következő szakaszának középponti kérdése az *önszabályozó piac* létrehozásának kísérlete. Ennek a folyamatnak

vezető teoretikusa Adam Smith skót közgazdász, aki az 1776-ban megjelent fő művében¹¹ a *munka termelőereje* és a *tőke működése* alapján értelmezi a gazdasági élet egészét. Elméletének kiindulópontja szerint akkor működik legjobban a gazdaság, ha az teljesen szabad, azaz spontán érvényesülhetnek összetevői. A kapitalizmus gazdasági folyamataiban a *láthatatlan kéz* fontosságát hangoztatja. Ennek alapja, hogy a *saját hasznunk* külföldi közösségi hasznokat is létrehoz, s ezek a *legkevésbé sem szándékoltak*. Azaz olyan indirekt következmények, amelyek mozgásba hozhatnak egyéb gazdasági műveleteket. Smith kifejezése a piac szimbólumává vált, s ennek ellentéte, a *látható kéz* pedig az állam beavatkozó szerepét fejezi ki. A láthatatlan kéz fogalma egy *természetes rendre* alapozódik, ami azt jelenti, hogy a piac gazdasága mintegy önmagát szabályozza, azaz a termelők el látják áruikkal a piacot, s ezeket a vásárlók – szükségleteik szerint – megveszik. Ha olyan árut visznek a piacra, amelyre nincs kereslet, akkor ezt vagy nem gyártják, vagy csökkentik mennyiségét. Ha valamilyen új termék iránt hirtelen megnő az igény, akkor a termelők ráállnak ennek gyártására, és elárasztják a piacot addig, amíg ez a szükséglet fennmarad. A láthatatlan kéz eme természetes rendje már korábban is megtalálható volt a 17. századi fiziokrata teoretikusok munkáiban. Smith elméletének egyik sarkpontja a *munkamegosztás* kérdése. Ebben fontos szerepe van az *önzésnek* és az *önérdek* halmozott képviseletének: „Az embernek viszont állandóan szüksége van felebarátai segítségére, de ezt hiába várja pusztán a jóindulatuktól. Sokkal valószínűbb, hogy célhoz ér, ha önzésüket nyergeli meg a maga javára, és meggyőzi őket, hogy a saját előnyükre cselekszenek, ha megteszik azt, amit kíván tőlük. Ezt tesszük, valahányszor cserét ajánlunk valakinek. Add nekem, amire szükségem van, és megkapod, ami neked kell; ez az értelme minden efféle ajánlatnak, és túlnyomórészt ez a módja annak, hogy megkapjuk egymástól a számunkra éppen szükséges szolgáltatásokat.”¹²

Mindez megalapozza a kapitalizmus sajátos *érzületetikáját*, amelynek legfontosabb jellemzője az *önszeretet*, s ebből kizárt a gazdasági műveletben a jóindulat és a jótékonyági elv.¹³ Mindennek alapja a *cserélő hajlam*, amely rábír bennünket arra, hogy a szükséges javakat vétel, csere vagy egyéb megállapodás útján birtokunkba vegyük, s ezáltal jön létre a munkamegosztás is. Smith felhívja a figyelmet arra, hogy a tehetség vonatkozásában az egyes emberek kevésbé különböznek egymástól, s ennek gyökerei a munkamegosztásból fakadnak. „A különbség a legelütőbb egyéniségek, mint például a filozófus és a közönséges városi teherhordó között, nem annyira a természettől való, mint amennyire az életmódból, a szokásból és a nevelésből ered.”¹⁴ A cserére való hajlam hozza létre a különböző foglalkozású emberek közötti szellemi különbségeket, de a másik oldalról szemlélve ugyanez a hajlam *hasznosítja* is az eltéréseket. Mindennek jelentőségét Smith egy, az állatvilágból hozott hasonlattal jeleníti meg.¹⁵

Ezután elemzi a pénz eredetét és értelmét, majd összeveti az áruk természetes és piaci árát, valamint a munkabér és a tőkeprofit kapcsolatát. Tanulmánya második fejezetében a tőke világának modern szemléletét vázolja fel. Elemzéseinek végén rámutat arra, hogy a *tőkést kizárólag saját profitjának maximalizálása érdekli*, és megjegyzi, hogy a korabeli Európában az ipari és kereskedelmi típusú tőkebefektetések biztosítják a leggyorsabb és legnagyobb hasznát, és kevésbé aktív a tőke mozgása a mezőgazdaságban. „Nap mint nap láthatjuk, hogyan keletkeznek roppant vagyonok egy ember életében az iparban és a kereskedelemben, sokszor nagyon kis tőkéből, néha pedig minden kezdeti tőke nélkül. Arra viszont talán egyetlen példát sem tudnánk felhozni, hogy a jelen század folyamán a mezőgazdaságban keletkezett volna ilyen vagyon ennyire szerény kezdetből. Európa valamennyi nagy kiterjedésű országában sok azonban még a megműveletlen föld, s ami

talaj már művelés alatt áll, annak jó része még távolról sincsen kellőképpen kifejlesztve.”¹⁶ Smith fő művében elsősorban a modern kapitalizmus két tartóoszlopát, a *munka* és a *tőke* kapcsolatát elemzi. A kapitalizálódó világ leírásában azonban rámutat a gazdaság és az etika összefüggéseire, és ennek nyomait fellelhetjük értékelméletében, valamint az egyes társadalmi csoportok jövedelmi viszonyainak vizsgálatában is. Elemzők kimutatták, hogy nagy jelentőségű felismeréseket tett az *értéktöbblet-elmélet* kidolgozásában is. Munkássága kiemelkedő a modern közgazdaságtanban, s ezt bizonyítja, hogy napjainkban is világszerte gyakorta idézik gondolatait. Smith korában már látható volt, hogy a kapitalista gazdaság világa egyre bonyolultabb összefüggéseket eredményez, és a korai munkamegosztás nyomán napjainkig egyre jelentősebbé vált az egyes részterületek *szakosodása*. Etikai szempontból ez a folyamat együtt járt azzal, hogy a piaci mechanizmusokban részt vevő cselekvők közötti kapcsolatok egyre *személytelenebbé* váltak. *A profitmaximalizálás érdekében csak a gazdasági tevékenységhez kötött racionális cselekvés a mérvadó*. Smith fontosnak tartotta, hogy a gazdasági műveletekben fokozottan fordítsuk figyelmünket az *erkölcsi* kérdésekre. Részletesen bemutatta fő művében a profitot maximalizálni szándékozó gazdasági cselekvő elsődleges érzületét, az *önérdeket*. Másik jelentős művében (*Theory of Moral Sentiments*, Glasgow, 1759) viszont felhívja a figyelmet arra, hogy a modern kapitalizmusban a gazdaságon kívül erkölcsi értékek érdekében a haszon maximalizálását csak egy bizonyos határig állíthatjuk a középpontba, azon túl tekintettel kell lennünk a közösségekben az etikai és lelki realitásokra is. E gondolat a későbbiekben, főleg a 20. században válik fontossá, hiszen teljes mértékben átszövi a társadalom életének minden területét. A gazdaság világának döntései ugyanúgy, mint az erkölcsi döntések, értékítéletekre alapozódnak, és ott kezdődik a társadalom tagjainak egymáshoz való viszonyaiban a személytelenedés, ahol az *ökonomista értékítélet* háttérbe szorítja az *erkölcsi értékítéletek* érvényeit.

A *láthatatlan kéz* közgazdasági modellje a szabad verseny tökéletességének ígervényén alapul. Azt sejteti, hogy *a gazdaság egymással ütköző értékviszonyai rendszeresen egyensúlyi helyzetet alakítanak ki*. Ez a kijelentés természetesen fikció, hiszen ne feledkezzünk meg arról, hogy minden gazdasági cselekvést az emberi magatartások indítékai és motívumai hoznak létre. Ha egy társadalom pusztán a gazdasági törvényszerűségek célracionalitásának veti alá magát, akkor elszegényíti az emberi közösségek tagjainak egymáshoz való lelki kapcsolódásait, és nagymértékben sérülhet az emberi méltóság. *A gazdasági műveletek kapcsán soha nem szabad az egyéni és társadalmi cselekvésekben az erkölcsi szempontokat figyelmen kívül hagyni*. Ha a gazdasági racionalitás válik uralkodóvá, akkor egy idő után olyan közgazdasági törvényeket fogadnak el, amelyek természetesnek veszik az alapvető emberi autoritás alávetését. Erre példa „Ricardo bértörvénye, amely szerint a munkabér sohasem emelkedhet a létminimum fölé, vagy pedig *Malthus* tétele, amely a társadalom bizonyos rétegeinek nyomorát elkerülhetetlennek tartotta. A közgazdaságtan és az erkölcsstan két egymástól különböző tudomány. Mindkettő tárgya ugyanaz, az emberi cselekvés. A szempont azonban, amely szerint az egyik és a másik az emberi cselekvéseket vizsgálja, különböző. A közgazdaságtan szempontja az igénykielégítésre irányuló cselekvés a gazdasági elvnek megfelelően, amíg az erkölcsstan szempontja az emberi cselekvések jó és helyes vagy rossz és helytelen volta az emberi természetben (természetes etika) és az isteni kinyilatkoztatásban (vallás erkölcs) gyökerező erkölcsi elvek alapján. A két tudomány érintkezik egymással a gazdasági tevékenység célkritikai vizsgálatának területén.”¹⁷

A gazdasági cselekvés folyamata racionális érvek és racionális tettek megvalósítása. Fontos azonban azt figyelembe venni, hogy a gazdaság és a társadalom szoros összefüggésrendszere miatt *pusztán a közgazdasági tudományok önmagukban nem nyújthatnak*

kielégítő megoldásokat az etikai tudományok segítségével nélkül. A fejlett modern kapitalizmus egyik legfőbb jellemzője az ipari forradalom korától az, hogy a gazdaság növekedési ütemét és a társadalom fogyasztói magatartását egyre inkább a kényszer motiválja.¹⁸

Mindez arra utal, hogy a gazdaságtudományok elsősorban mennyiségi és a mennyiséghez kötődő minőségi logika alapján gondolkodnak, s kevésbé fordítják figyelmüket az egyes közösségek kulturális, lelki és individuális összetevőire. *A gazdasági műveletek sem működhetnek erkölcsi-etikai rend nélkül.* Természetesen gyakorta előfordul, hogy egy ökonomiai aktus ellentétes bizonyos erkölcsi elvekkel, de az is nyilvánvaló, hogy *a társadalmak anyagi jóléte nem írhatja felül a tradicionális lelki és szellemi kultúrák értékeit.* A modern kapitalizmus történetében gyakori jelenség az, hogy az anyagi javakért folytatott küzdelmek háttérbe szorítják az emberi dimenziókat. Ebben az esetben a demokratikusan kialakított államhatalom felelőssége, hogy az egyensúlyt helyreállítsa a releváns igazságosság elvei alapján. Tehát, a *láthatatlan kéz* hibáit (szabad verseny) a *látható kéz*nek (állam) kell korrigálnia.

A korai kapitalizmus idején még elválasztható volt a gazdasági rendszer működése a társadalom életének egyéb területeitől. A későbbiekben azonban a gazdaság teljes mértékben átszötte a modern társadalmakban az életvilág összes területét. A modern piacgazdaság létrejötté középpontba helyezte az árak irányító és szabályozó szerepét, és ez nagyban meghatározta az elosztás rendjét is. Mindez átalakította a polgárok viselkedéskultúráját, és követendővé vált az a szemlélet, hogy minden cselekvés mögött a gazdasági nyereségre való törekvést kell értékként figyelembe venni. A piac önszabályozó mechanizmusa arra épül, hogy minden termék értékesítésre készül, és ez egyben a jövedelmek forrása is.¹⁹

Mindebből fakad az, hogy a piacok fejlődése elől el kell hárítani bármely akadályt annak érdekében, hogy a kényszerű növekedés semmilyen módon ne kerülhessen veszélybe. A tőkés piac nehezen viseli a külső beavatkozásokat, intézkedéseket. A „jó politika” csak olyan beavatkozásokat végezhet, amelyek a piac fejlődését szolgálják. Polányi Károly szerint az önszabályozó piac megköveteli a gazdaság és politika területeinek szétválasztását. Ez a kíváncsi azonban fikció abból a szempontból, hogy a társadalom által a gazdaságban létrehozott javak elosztását mindig is befolyásolta a politika. A társadalom a modern kapitalizmus világában teljes mértékben alárendelődik a piaci gazdaság irányításának. Mindez fokozatosan ment végbe a 19. századtól kezdve, s végeredményét tekintve egy kettős tendencia bontakozott ki: „a piaci rendszer kiterjedését az eredeti áruk vonatkozásában végigkísérte a piaci rendszer korlátozása a fiktív áruk vonatkozásában. Míg egyfelől a piacok elterjedtek az egész Földön, s a piacra kerülő javak mennyisége hihetetlen méreteket öltött, másfelől intézkedések és eljárások hálózatát integrálták nagy hatalmú intézményekbe, hogy gátolják a piacnak a munkaerővel, a földdel és a pénzzel kapcsolatos működését. Míg az áru-, a tőke- és a valuta-világpiacok szervezete az aranystandard égisze alatt páratlan lendületet adott a piacok mechanizmusának, létrejött egy mélyen gyökerező mozgalom, hogy ellenálljon egy piaciilag ellenőrzött gazdaság káros hatásainak. A társadalom védekezett az önszabályozó piaci rendszerben rejlő veszélyekkel szemben – ez volt az egyetlen átfogó jellegzetesség a korszak történelmében.”²⁰

Mindehhez szükséges feltárni a piaci gazdaság kialakult fogalmainak belső tartalmait. Kiindulópontként a piac a gazdaság egyfajta alrendszerének tekinthető. Egy közösségben a társadalom szempontjából azt kell figyelembe vennünk, hogy komplex szükségleteit a piaci mechanizmusok nem képesek teljesen kielégíteni. Különböző közgazdasági elméletek a piacot elsősorban a termelői szektorhoz kötik, és ez az a felület, ahol az előállított és szolgáltatott javak találkoznak a fogyasztókkal. „Mekkora ez a szektor a gazdasági rendszer

egészséhez képest? A válasz attól függ, hogy hol húzzuk meg a választóvonalat »termelő« és »nem termelő« közt. Tegyük fel például, hogy a piaci alrendszer a gazdasági rendszer egyharmadát teszi ki. Ez túl kevés? Vagy túl sok? Erről lehet vitatkozni; az ilyen arányok azonban az alrendszer rendszerhez viszonyított nagyságát mérik, s önmagukban nem bizonyítják, hogy »vegyes rendszerről« volna szó.²¹

A vegyes rendszer fogalmával kapcsolatban felmerül a *reális piac* és az *ideális piac* sémája. Sartori szerint a vegyes rendszer második eleme a *tervezés*. Ez azonban felvet további dilemmákat, ugyanis ha a tervezés totális módon mindenre kiterjed, akkor ez a piac korlátozását jelenti. A tervező maga az állam, amely szuverenitással rendelkezik a piac felett. Természetesen az állam piactervező (market planning) magatartásával arányosságra kell, hogy törekedjen, hiszen az erős tervezés röghöz köti a piacot, míg a gyenge szabadjára engedi. Lindblom elmélete szerint a termelés folyamatában döntő módon jelenhetnek meg az állam beszerzései. Ez elvezethet a termelői és fogyasztói szuverenitás feloszlásához, s ezt egészíti ki azzal, hogy a piaci szocializmusban a termelőegységek megmaradhatnak magánvállalkozásoknak, míg az eladási egységek államinak. Ez az elmélet korlátozott abból a szempontból, hogy leszűkíti a fogyasztói szuverenitást, és ezzel együtt feltételezi, hogy a tervező (állam) szinte mindig tévedhetetlen és megvesztegethetetlen. A másik hiányosság, hogy a tervező tevékenységét viszonylag kevés szuverén intézmény ellenőrzi, s ezáltal néhányan hatalmas vagyonokhoz juthatnak kapcsolataik révén. „Tehát rögzítenünk kell: hibás s már eddig is sok tévedéshez vezető elképzelés az, hogy a gazdasági rendszerek közti különbségek fokozati jellegűek, és a piac és a tervezés keverési arányának változtatásával egyiktől eljuthatunk a másikig. Ezt pontosan érzékeli, aki a kollektivistá tervgazdaságtól igyekszik a piachoz visszatérni. Ez a visszatérés nem egy adott keverék arányainak megváltoztatása, hanem *metabázisz eisz allosz génosz*, átváltozás egy más nemmé.”²²

Mindezzel kapcsolatban fontos azt is megjegyezni, hogy a modern kapitalizmus történetében a piaci működések versenye elsősorban a kis és közepes vállalkozók tevékenységében látványos, s a multi- és transznacionalista nagyvállalatok gyakorta elkerülik a versenyt, azaz ellehetetlenítik a konkurenciát. A verseny tartalmát illetően fontos, hogy azt elsősorban struktúráként (játékszabályok) vagy intenzitásként (a versengés erőssége) szemléljük-e. Sartori háromféle versenyszabályt különböztet meg az intenzitás alapján: „lehet versenyezni kiméletlenül, az öngyilkosság határáig; optimális módon; vagy kockázattal nélkül (amikor monopóliumok vannak, vagy léteznek érinthetetlenek).”²³

Ahhoz, hogy az említett versenyformák korrekt módon működhessenek, szükséges megvizsgálni a *társadalmi rend* fogalmát. *F. A. Hayek szerint a rend a társadalom tagjainak kölcsönösen illeszkedő tevékenységtípusait jelenti.* Ennek elsődleges feltétele a szervezet, amelyet szigorú tervek alapján építenek fel. Természetesen a társadalomban léteznek *nem tervezett rendek* is, amelyek spontának. A spontán vagy önszerveződő rend az adott piac rugalmasságának függvényében jön létre. Hayek elméletének fontos eleme a *rend* és *egyéni szabadság* összefüggése. Az önszerveződő rend nem hoz létre kényszereket, a piaci szabályokhoz alkalmazkodó és visszacsatoló módon viszonyul. Ebből fakad, hogy a piacgazdasági rendszer elősegítheti az egyéni szabadság szélesebb körű megvalósítását. Ennek fontos feltétele a döntési szabadság kérdése, ami azt jelenti, hogy a folyamat minden résztvevője egyenlően és szabadon választhat a piac kínálta lehetőségeiből.²⁴

Ugyanezt a gondolatmenetet alkalmazhatjuk a piaci partnerek közötti *csere szabadságára*. A piaci tranzakcióban a résztvevők szabad akaratuk alapján lépnek kapcsolatba egymással, de gazdasági erejük egyenlőtlen lehet, hiszen az egyik fél, ha nagyobb erővel rendelkezik, korlátozhatja a másik magatartását. Itt a szabadság fokát az dönti el, hogy a

felek felmondhatják-e az aktust. „Így aztán arra a konklúzióra kell jutnunk, hogy a piac és az egyéni szabadság közti kapcsolatot más rendszerrel összevetésben kell rögzíteni és megérteni. Eszerint a piaci rendszerek nem akadályozzák az egyént szabadságának gyakorlásában (a választás vagy a csere pillanatában), a piac nélküli vagy piacellenes rendszerek viszont korlátozzák, s végső soron elveszik a döntési szabadságát (kezdvé a foglalkozás megválasztásának szabadságával).”²⁵

Mindehhez szükséges, hogy a döntésekhez a megfelelő információk álljanak rendelkezésre, hiszen hátrányba kerülünk, ha nem birtokoljuk az adott piaci aktussal kapcsolatos információkat. Hayek szerint a piaci műveletekben való részvétel egy *felfedezési folyamat*, amely komoly intellektuális felkészültséget igényel. Sartori még hozzáfűzi azt is, hogy mindezek alapján a piac világot nemcsak a láthatatlan kéz, hanem a *láthatatlan elme* is irányítja.

A közgazdasági eszmétörténetekben több ízben felmerült a piac elutasításának kérdése, amelynek alapja az *egyenlősítés* elve. Ez a szemlélet a gazdasági műveletek piaci terein megvalósuló ügyleteket sátáninak és gonosznak tartja. Természetesen az újkori piaci mechanizmusok maximálisan törekedtek az egyenlősítés és az esélyegyenlőség elvének kialakítására. Ez nem zárja ki, hogy ezzel párhuzamosan a piac nem preferálja a gazdasági műveletek kezdetén az azonos feltételeket. Mindennek háttérben az áll, hogy „az egyenlő indulási feltételek, mint tudjuk, egyenlőtlen bánásmódot igényelnek, s olyan szabályokat, amelyek a rosszabbaknak kedveznek, s a jobbakat büntetik; ez pedig ellenkezik a piaci verseny logikájával. Röviden, a piac az arányos igazságosság mellett van, az egyenlősítő megközelítés pedig a redisztributív igazságosság mellett; a piac az »ügyességben egyenlőket« favorizálja, míg az egyenlősítő megközelítés az »egyenlőtleneket« (azokat, akik kevésbé egyenlők). A piaci rendszer önmagában és önmagától nem egyenlőségellenes; de az egyenlősítő program hívei szemében annak kell tűnnie.”²⁶

Vajon tényleg kegyetlenül gonosz-e a piac? Nyilvánvaló, hogy a szabad versenyen alapuló gazdasági folyamatokban a rátermettebbek, az alkalmasabbak, az ügyesebbek érik el hamarabb céljukat, hasznukat. Ebben a kérdésben egy mérlegelv valósul meg, ugyanis ahol nyereség jelentkezik, ott veszteségoldal is van. A társadalmat alkotó egyének képességeiket, indítékaikat és felkészültségüket tekintve rendkívül különbözőek. Ebből következően nyilvánvaló az, hogy a szerény ismeretekkel és rátermettséggel rendelkező emberek rendszeresen háttérbe kerülhetnek, ellehetetlenülhetnek és az aktív piaci folyamatok közelébe sem jutnak. A piac mechanizmusa csak a győzelemre törő érdeket értékeli, s így „a piac kegyetlensége társadalmi kegyetlenség”.²⁷ Ugyanakkor az is igaz, hogy a szabad piac törvényei a gazdag tőkést is egy pillanat alatt szegénnyé tehetik. Sartori ehhez még azt is hozzáteszi, hogy az sem jelentene változást, ha a tőkést kiiktatnánk a piaci mechanizmusokból, hiszen nem a tőkés tartja fenn a piacot, hanem fordítva. Tehát látnunk kell, hogy a tőke és a tőkés eltávolítása nem oldja meg a piac könyörtelenségét. Ezzel összefüggésben – Sartori szerint – az sem igaz, hogy a piac azért gonosz, mert *kegyetlenül egyéniszolgáló*. E kérdés megfontolásához a *gazdasági érték* fogalmát kell megvizsgálnunk. Már a 17. századi gazdasági elemzők számára világos volt, hogy egy áru adott szituációbeli forgalmi értéke valójában nincs kapcsolatban a természetes, benső értékkel. A közgazdaságtudomány egyik – csak kevesek által vitatott – megállapítása, hogy a *csereérték* valahol a *termelő ráfordítása* és a *fogyasztói ár* között helyezkedik el. Ricardo nyomán Marx állította fel az *objektív érték* eszméjét, amelyhez Hegel elidegenedés (Entfremdung) fogalmát tette kiindulópontul. Ennek alapján Marx nem a csereértéket, hanem a *munkaértéket* vette alapul. E két értékfogalom között az a különbség, hogy a csereérték a piaci szükségszerűség realitása, míg a munkaérték nem más, mint egy elvi feltételezés. Mindezt egy példával illusztrál-

va: ha egy kesztyűkészítő tízórai munkával készít el egy pár kesztyűt, viszont egy másik *ugyanazt* negyven óra alatt, akkor ez utóbbinak négyszer annyit kellene fizetni.

A későbbiekben Marx maga is belátta, hogy a munkaérték forgalmivá tétele képtelenség, ezért ezt átnevezte *átlagértéknek*, de ezzel sem jutottunk tovább, hiszen nyilvánvaló, hogy a rövidebb idő alatt előállított terméket fogjuk megvásárolni. Marx megpróbált egy olyan értékfogalmat kialakítani, amely az egyén érdekeit fejezné ki a piaci viselkedés során. „A piac logikája viszont éppoly nyilvánvalóan *egyéni közömbös*. Igaz, Marx felismeri, hogy az elvét nem lehet szó szerint alkalmazni. Megengedi továbbá, hogy mielőtt a munkásnak kifizetnék a munkabért, a társadalmi termékből levonjanak (a termelési eszközök korszerűsítésére és bővítésére, igazgatási költségekre és hasonlókra), úgyhogy nem igaz, hogy a munkást a munkaidejének megfelelő teljes hozam megilletné. Ezek a korrekciók azonban nem változtatnak Marx összefoglaló formuláján: »mindenkinek munkája szerint«. E formulából világosan következik kapitalizmuskritikája. A kapitalizmus »kizsákmányolja« a dolgozót. Hogyan? Azáltal, hogy a tőkés rendszerben a dolgozók kevesebbet kapnak, mint ami őket megilleti, s azáltal, hogy ezt az őket megilletőt az objektívtól érték határozza meg, amely viszont attól függ, hogy a *dolgozónak* mennyi munkája fekszik az általa előállított termékekben. Ha mindezt tisztáztuk, megint csak a paradox konklúzióhoz jutunk: Marx az, aki – a kommunizmus nevében – védelmezi az egyéneket, akiket a piac ignorál és szétmorzsol. A piaci rendszert illetően Marx a minden egyént a *saját* munkájánál fogva megillető illetményi jogok szószólója.”²⁸

Tehát gazdaságetikai nézőpontból Marx feltevése alapvetően *kollektivist* etikai elvek alapján bírálja a kapitalizmus piaci mechanizmusát. Mindehhez szükséges azt is megvizsgálnunk, hogy honnan számítjuk valójában a kapitalizmus kezdetét. A szó eredete a latin *caput*, fő, fej kifejezésből származik, és a 18. századig melléknévként volt használatos. Csak az ipari forradalom időszakától vált főnévvé, s innentől jelenti a gazdag, pénzes embert. A kapitalizmus – mint átfogó fogalom – a 19. század első harmadától terjed el, s innentől jelenti a *befektetésre szánt gazdaságot*. „Ezek után nyilvánvaló, hogy a tőkefelhalmozásnak nemcsak hogy örökké kísérnie kell minket, de a haladás és a technológiai imperatívuszok függvényében állandó növekedésére kényszerül. Akár tetszik, akár nem, a tőkefelhalmozás ugyanúgy szükséges egy kollektivist gazdaság, mint egy piacgazdaság számára. Akár tetszik, akár nem, társadalmaink az értéktöbbleten (a munkaérték meg nem fizetésén) alapulnak, s ebben az értelemben, ebből a szempontból nem lehetnek antikapitalisták.”²⁹

Így válik Marx elmélete fikcióvá, esetleg jóindulatú utópiává, hiszen ha megszüntetnénk a *kizsákmányolást*, ez legfőképpen azt jelentené, hogy lehetetlenné válna a *tőkefelhalmozás* is. Hogy ezt teljesen tisztán láthassuk, fel kell tárnunk a *piaci viszonyok* és a *demokrácia* közötti összefüggéseket. Az elmúlt kétszáz esztendőben a demokrácia fogalma elsősorban a *liberális* demokráciát jelentette. A felvilágosodás gondolkodói teremtik meg modern módon a *civil társadalom* eszméjét, ami együtt jár a korlátozott állammal, a mindenkori hatalom ellenőrzésével és a polgár szabadságának védelmével. Ekkor még e fogalom nem reflektál különösképpen a gazdaság világára. A későbbiekben, amikor a liberalizmus összekapcsolódik a demokrácia ügyével, már elkerülhetetlen, hogy a liberális demokrácia ne kötődjön nagy felületeken a piacgazdaság világához. Ezt az összefüggést közgazdászok és eszmetörténészek különféleképpen értelmezték az elmúlt száz esztendőben. Felmerült az a változat, hogy például egy átalakuló országban vagy földrajzi régióban először a gazdaság világát kell reformokkal felépíteni, s ezután alakul ki a politikai demokrácia. Ez a forma ugyan előfordult, mégsem tehető általánossá. Tehát leegyszerűsítve: a gazdasági jólét elősegíti-e a demokratikus társadalmi körülmények létrejöttét? Ha a történeti valóságot

nézzük, akkor azt látjuk, hogy megoszlik a két fogalom elsődlegességének „versenye”. Működő demokráciák általában nem befolyásolják alapvetően a piacot. Mindkét variációra számos példát találhatunk. (Természetesen itt le kell számítanunk a klasszikus szélsőségeket. Például Kuvait képes volt megteremteni az általános jólétet, annak ellenére, hogy a demokráciának talán csak a hírére ismerték, míg Uruguayban a demokrácia rövid tündöklése és pazarló gazdálkodásmódja éppen a gazdasági élet hanyatlását vonta maga után.)

Bizonyos esetekben a különféle piaci rendszerek demokrácia nélkül működnek. A liberális demokráciákhoz azonban szorosan kötődnek az eltérő piaci viszonyok. „Így hát bizonyos, hogy a piac *nem elégséges feltétele* a demokráciának; kérdéses ellenben, hogy *szükséges feltétele-e*. Tehát miután megállapítottuk, hogy a piac önmagában nem vezet demokráciához, azt kell még megnézni, hogy a demokrácia megkívánja-e a piacot. Optimalizáló nézőpontból valószínűleg igen; a szükségszerűség értelmében talán nem.”⁷³⁰

E gondolatmenet megoldása az lehet, hogy a gazdaság vonatkozásában a liberális demokrácia szociális elosztást is középpontba állító törekvése feltétlenül a növekvő gazdaságra alapozható csak, hiszen az igazságosság miatt mindig biztosítani kell, hogy az elosztás során a társadalom összes nagy rendszere elégséges módon részesüljön. Ezt a típust csak az akadályozhatja meg, ha a gazdaság tartós válságba kerül, vagy csődbe megy. Mindezek alapján vált a fejlett euroatlanti világ a második és a harmadik világ példájává, egyetemes, elérendő céljává. Ezt bizonyítja, hogy a 20. század közepétől óriási méretű a legálisan és illegálisan bevándorlók nyomása a Nyugatra.

A gazdaság érdekei és kikényszerítő szerepei bármennyire is maguk alá gyűrik a *politikát*, mégsem válhatnak azonossá. Hiszen ha ez történne, úgy megszűnne a megosztott hatalom ellenőrző szerepe a civil társadalom egyéni szabadságai felett, azaz, ha a hatalom totális koncentrációt hoz létre, amelyben maga a gazdaság válik a politika legfőbb kifejezőjévé, akkor az egyén minden vonatkozásában teljesen kiszolgáltatott lenne. Tehát mindezek alapján szükséges azt feltételeznünk, hogy a demokrácia és a piac kapcsolata egy adott társadalomban csak egy optimális mértékig kötődhet össze, s ez nem lehet kötelező érvényű.

A 20. század 60-as éveitől alakult ki az az új közgazdasági modell, amely már képes volt a *politikát mint csereértéket* felmutatni a gazdasági elméletekben. James M. Buchanan Nobel-díjas közgazdász veti fel, hogy „A »politika közgazdasági elmélete« csak akkor emelkedik ki a kilátástalanságból, amikor az emberi magatartással kapcsolatos *homo oeconomicus* posztulátumot *kombináljuk* a politika mint csere paradigmájával. Fogalmilag egy ilyen kombináció lehetővé tesz egy olyan elemzést, mely bizonyos tekintetben összehasonlítható a klasszikus közgazdászokéval. Amikor az egyént úgy ábrázoljuk, mint aki a politikában és más magatartási megnyilvánulásaiban egyaránt önértékét követi, akkor az alkotmányos kihívás abban áll, hogy olyan intézményi kereteket, szabályokat hozzunk létre, melyek a lehető legnagyobb mértékben korlátozzák az effajta érdekek kizsákmányoló alkalmazását, és ezeket az érdekeket a közjó irányába terelik. Ezért nem meglepő, hogy a közösségi választások gyökereit, melyek az itt azonosított mindkét elemet tartalmazzák, implicite megtalálhatjuk az amerikai Alapító Atyák írásaiban is, mindenekelőtt James Madisonnak a „The Federalist Paper”-hez való hozzájárulásában.”⁷³¹

Mindez nagyon fontos szerepet tölt be a *modern közösségi választási elméletekben*, és e két központi elem kombinációja érhető tetten – immáron planetáris, illetve globális értelemben – a gazdaság és politika kapcsolatában. Az, hogy e két variációt milyen arányban favorizálják az egyes közgazdasági eszmétörténetek, attól függ, hogy milyen értékfilozófia szempontjait veszik éppen alapul.⁷³² Buchanan fejtegetéseinek jobb megértéséhez fel kell idéznünk Adam Smith – a korábbiakban már említett – megállapítását, ami szerint: „Ebédünket nem a mészáros, a sörfőző vagy a pék jóakarától várjuk, hanem attól, hogy ezek a saját

érdekeiket tartják szem előtt. Nem emberiségükhöz, hanem önszeretetükhöz fordulunk, és sohasem a magunk szükségéről, hanem a rájuk váró előnyökről beszélünk nekik.”⁷³³

Ugyanis a piaci viszonyok között a cél a legszűkösebb erőforrás, a szeretet iránti igény lehető legnagyobb mértékű minimalizálása. Ennek következtében érdekes vita alakult ki a közgazdászok körében arról, hogy a profit hatékony eléréséhez milyen mértékben van szükség szeretetre. Buchanan okfejtésében részletesen elemzi a kapitalista gazdasági rend *spontán rendjének és rendetlenségének összefüggéseit. A spontán koordináció elve* a hatékonyságban jelenik meg, mert a versenyben a szabad értékek alapján megvalósuló szabad befektetések biztosítják a jelentkező piaci vákuumok betöltését. Buchanan ezt az elvet három indokkal támasztja alá: ezek *politikai, esztétikai és gazdasági* érvek. Mindezzel azt érzékelteti, hogy a piaci folyamatokban a *láthatatlan kéz* működése alkalmas a szélsőségek kiegyenlítésére, a felmerülő hiányok betöltésére, és szolgál „a nemkívánatos, mint a kívánatos rend jellemzésére.”⁷³⁴

A látszólagos anarchia a gazdasági folyamatokban nem teremt minden esetben káoszt, hanem alkalmas arra, hogy a láthatatlan kéz etikai normákat alakítson ki, s ezzel megte-remtse a piaci folyamatok egyensúlyát. Buchanan azt látja, hogy igenis fontos az egyéni hasznosság-maximalizálás erői számára, ha a politikai befolyástól függetlenül működhetnek, mert ezáltal biztosított a zavartalan piac. Ugyanakkor, adott situációban az államnak vagy a törvény rendjének korlátoznia kell a láthatatlan kéz abszolút függetlenségét, mert a társadalom életének számtalan olyan eleme van, amelyeket a modern államban nem bízhatunk rá a spontán működésre. (Ilyen elem a gazdasági hatalommal való visszaélés vagy a leszakadó társadalmi csoportok támogatása.)

Ezzel eljutottunk a *piaci mechanizmusok és az igazságosság* kérdésének kapcsolatához. E kérdés elméletének kidolgozásához nagymértékben járult hozzá F. A. Hayek Nobel-díjas tudós elmélete, mely filozófiai alapokból származik. Kiindulópontja szerint „A társadalmi tevékenységek rendjével kapcsolatos bármely értelmes fejtegetésnek abból az alapvető feltételből kell kiindulnia, hogy mind a cselekvő személyek, mind az ezt a rendet tanulmányozó tudósok alkatilag és megváltoztathatatlanul tudatlanok azoknak az adott, konkrét tényeknek a sokaságát illetően, amelyek az emberi tevékenységnek ebbe a rendjébe beletartoznak.”⁷³⁵ Ebből származik az a kérdés, hogy átvihető-e a cselekvés egyéni logikája a társadalom működésének egészére? Itt fontos megvizsgálnunk a hayeki elmélet azon tételét, miszerint „Az egyén fölötti szférákkal kapcsolatban az egyén által megfogalmazott kijelentések ereje így lényegében elvész. A »világ«-nak nála semmi köze az »akarat«-unkhoz vagy akaratunknak a világhoz. A társadalmi rendet fenntartani hivatott szabályok és az egyén által kívánatosnak tartott célok között az egyén szintjén konfliktusok adódnak. Az egyén elvileg akár a szabályokat, akár céljait módosíthatná, elvethetné tudatlanságának napfényre kerülése esetén. Hiszen sem azt nem tudhatja biztosan, hogy a szabályok a jók, sem azt, hogy a céljai a jók. Hayek elmélete szerint azonban a tudatlanság mindig amellet érv, hogy céljainkat, azaz *magunkat* fogjuk vissza. Az emberi szellem korlátainak felismerése szerinte *mindig* alázatra int. S hogy mért ezt választja? Mert a szabályok által védett rend az, »amely egyedül képes elviselhetően biztonságossá tenni számunkra a világot«. A tudatlanságra való hivatkozás ekképpen sugallja eleve minden, a társadalom egészére vonatkozó vita értelmetlenségét.”⁷³⁶

Hayek a piaci működések mechanizmusait a szervezetelmélet oldaláról közelíti meg. A munkamegosztás vonatkozásában a cégek közötti koordinációt jelentősebbnek véli, mint azt, ami e szervezeteken belül történik. A belső információkat mindössze az ár értékkifejezésére korlátozza. „A szabadpiaci árak azt is biztosítják, hogy a társadalom egész szétszórt tudását számba vegyék és felhasználják.”⁷³⁷ Így azonosul nála a szervezeti és piaci kapcsolat.

Arra helyezi a hangsúlyt, hogy a társadalmi intézmények fejlődése minden esetben a hatékonyság elvének maximalizálása érdekében történik. A Buchanannél is felmerülő spontán rend fogalmát a természetes és a mesterséges összetevők kettősségének összefüggésében értelmezi, s ezt azzal kívánja meghaladni, hogy a spontán rendet a természetessel azonosítja úgy, hogy itt az egyedi célok a társadalom nagyobb csoportjai előtt nem ismeretesek. Ebben az összefüggésben a hatékonyság elve megoldás lehet általában a társadalom elosztási mechanizmusában, de ugyanakkor az is igaz, hogy ha a társadalom különféle csoportjai egy más típusú rendszert alakítanak ki, akkor ezt csak a hatékonyság csökkentése árán lennének képesek létrehozni. A hatékonyságot – társadalmi és gazdasági értelemben egyaránt – sokféleképpen mérhetjük. Mindennek az a hátulütője, „hogy amennyiben a hatékonyságot objektív mércének választjuk (a hatékonyságnak egy objektív mércéjét tudjuk adni), nem találunk olyan rendszert a világon, amely ezen mércéhez igazodva termelne. Amennyiben pedig találunk a hatékonyság egy bizonyos felfogása szerint működő rendszert (a költségminimalizáló kapitalistát), akkor viszont az a felfogás nem tekinthető objektívnek. Ha létezne megfelelő, mindenki által elfogadott ordinális rendje a minőség fokozatainak, ebben a tekintetben is elképzelhető lenne produktivitásról beszélni.”³⁸

Hayek számára a hatékony társadalom jeleníti meg az igazsághoz való közelítést. Azt állítja ugyanis, hogy ha a szabad piac versenye nyújtja a legtöbbet a közösség bármely tagjának az esélyjavításhoz, akkor a szabadpiac javadalmazását kell igazságosnak tekintenünk. Ezzel szemben „Hayek állításának nyilvánvalóan semmi köze az esélyegyenlőség követelményéhez. Ugyanis ebben nem az egyenlő esélyekről van szó, hanem arról, hogy az adott »javadalmazási szabály« valamilyen értelemben maximalizál: a legtöbb jövedelmet ez hozza létre. Ezt egy találmányra kiválasztott egyénnek adva, az ő »esélyeit« ezzel a maximális mértékben javítjuk. Csakhogy a hayeki koncepció alapján ez az egész hipotézis értelmetlen. Hiszen fentebb láttuk, hogy a katallaxis működése egyben az elosztás automatizmusát is jelenti: csak úgy hozza tehát létre a »maximumot«, hogy annak másként való elosztása, mint ahogy az spontánul létrejött, elképzelhetetlen. Azaz értelmetlen feltevés az, hogy egy egyénhez rendeljük a különböző modellekben képződő összjólétet, összhasznosságot.”³⁹

Hayek rámutat a politika felelősségére, hiszen az egymástól különböző irányzatok olyan változásokat fogantathatnak a gazdasági és társadalmi hatékonyság vonatkozásaiban, amelyek károsan befolyásolhatják a piac kiegyenlítő szerepét, s konfliktusokat okozhatnak. A választás és annak esélye kívül is eshet a polgár lehetőségein, mivel az adott társadalom egésze alá rendelt ember kénytelen alkalmazkodni a végbemenő fő folyamatokhoz, trendekhez.⁴⁰

Hayek modellje, minden nagyszerűsége ellenére, adós marad a hatékonyság fogalmának taxatív kidolgozásával, és azzal, hogy az igazságosság fogalmát beleépíti a hatékonyság különböző struktúráiba, nem teszi lehetővé azt, hogy igazán normatív kereteket nyújtson a modern piaci mechanizmusok lehetőségeinek továbbgondolásához.

Ha napjaink gazdasági folyamatait vizsgáljuk, akkor mindenképpen a legnagyobb szervezett erő, a globális tőkepiac kérdésköreit kell középpontba állítanunk. A 20. század második felében fokozatosan szabadult ki a befektetésre váró tőke a nemzeti keretek ellenőrzöttsége alól, és a nemzetek fölötti gazdasági erőterekben új típusú lehetőségek alakultak ki. „A globális tőkepiac olyan hatalmi koncentráció, amely képes befolyásolni a nemzeti kormányok gazdaságpolitikáját, és ennek révén más politikai irányvonalait is. Manapság a piacok gyakorolják az állampolgársághoz kapcsolódó számonkérési funkciókat: leszavazhatják vagy megszavazhatják a kormányok gazdaságpolitikáját; arra kényszeríthetik a kormányokat, hogy egyes intézkedéseket megtegyenek, míg mások megtételében megakadályozhatják őket. A befektetők a jelenlétükkel szavaznak, gyorsan ide-oda járnak az

országok között, nagyon gyakran hatalmas pénzeket mozgatva meg. Bár ezeknek a piacoknak egészen más hatalma van, mint a politikai választóknak, mégis olyanná fejlődtek, mint valami globális, a határokon átnyúló gazdasági választói kör, ahol a szavazati jog a tőkejegyzés lehetőségén alapul.⁷⁴¹

Mindez együtt járt a pénzpiacok hatalmas növekedésével, s maga után vonta, hogy a pénztőke szinte korlátlan uralomra tett szert. Ennek a folyamatnak az első eleme a múlt század 70-es éveitől a devizapiac globalizálódása, s ezt jól mutatja az, hogy 30 évvel ezelőtt 15 milliárd USA dollár volt a napi forgalom, míg napjainkra ezt megközelítőleg már 3000 milliárdra becsülik. Ez a tendencia hozta létre a kötvénypiac integrálódását is. Egyes elemzők szerint a pénzügyi piacok a világgazdaság összes mutatói közül a leggyorsabban növekednek. E folyamatok felfoghatók úgy is, hogy a világgazdaság valójában egy hatalmas kaszinó, ahol a részvényesek, a befektetők és a brókerek különféle szabályok és érdekek alapján játszanak.

Kétszáz évvel ezelőtt még a tőkemozgások jelentették az egyes nemzetgazdaságok erejét, és a pénzforgalom az arany tőzsdei mozgásához kötődött, s így a kormányok viszonylag kis önállóságot engedhettek meg maguknak. A változás fokozatosan abba az irányba mutatott, hogy egyre jellemzőbbé vált a termelésbe történő befektetés helyett a pénzügyi piacok spekulatív gazdálkodása. Napjaink globális tőkepiaca és a korábbi gazdaság aranyalaprendszerre között az időviszonyok sebességének gyorsulásai még jobban átalakították a gazdasági folyamatok technikáit. Fontos szempont itt az, hogy az új elektronikus információs technikák szinte *egyidejűséget* biztosítanak a döntés és a végrehajtás között. Az adásvétel ideje a digitális jelek segítségével pillanatnyivá zsugorodott. Mindez elősegítette a növekedés *exponenciális* jellegét. A nemzetek feletti, globális tőkepiaci hatalmak irányításuk alá vonták a legnagyobb intézményeket (például befektetési alapok, nyugdíjpénztárak, biztosítók, bankkonzorciumok stb.), s ez hatalmas *koncentráció*st jelentett. Elterjedtek az újszerű pénzügyi műveletek, amelyek megnövelték a piaci kapcsolatokban a *likviditási* szintet. Ezt a folyamatot az Egyesült Államokban átfogóan *értékpapírosítás*nak nevezzük.

Így mobillá válhattak az eddig nem likvid eszközök is.⁴² A származékos deviza- és kamatügyletek az utóbbi két évtizedben egyre jobban elterjedtek a származékos áruügyletekkel, határidős ügyletekkel párhuzamosan. Mindez felveti korunk piaci mechanizmusainak azt a középponti kérdését, hogy a nemzetek feletti, szabályozatlan piacokon száguldó tőke hogyan hat az egyes országok gazdasági stratégiáira. Az egyes kormányok korábbi gazdasági eszközei – adók, vámok, kamatpolitika, hitelrendszer, tőkekorlátozás stb. – új globális hatásoknak vannak kitéve. Jellemzővé vált, hogy a kamatszabályozás egyre jobban liberalizálódott, és az egyes nemzeti jegybankok a piaci viszonyokban megjelenő keresletet már csak a kamatszint mozgatásával befolyásolják. A korábban említett származékos deviza-, kamat- és áruügyletek kamatpolitikán keresztüli szabályozása azt vonta maga után, hogy csökkent a nemzeti jegybankok gazdaságot kontrolláló szerepe. Az egyre jobban globalizálódó tőkepiac már lehetővé teszi azt is, hogy az egyes nemzetgazdaságok jelentős adósságokat halmozzanak fel, míg ez a Bretton Woods-i rendszer idején (1944–1971) nem volt lehetséges, hiszen az egyes kormányoknak nemzeti adósságaikat államháztartási tartalékaikból kellett kiegyenlíteniük.

Az utóbbi idők államadósságait kereskedelemre is alkalmassá tették, s ebben nem játszik szerepet az, hogy az adásvétel tárgya negatív adósság, avagy pozitív pénzösszeg. Ennek ellenére a túlzottan eladósodott nemzetgazdaságokat rákényszeríthetik arra, hogy csökkentsék eladósodásuk mértékét.⁴³ A nemzetek feletti keretekben egyre jobban függetlenedő deviza- és kötvénypiacok olyan mértékben önállósodhatnak, hogy nagyban csökkenthetik

az egyes kormányok befolyását saját országuk kamat- és devizaárfolyamaira, s ez pedig szorosan összefügg az adott ország költségvetési politikájával. Az állami jegybankok irányító szerepét jelentősen korlátozza az is, hogy az elmúlt másfél évtizedben a digitális alapú fizetési eszközök a számítógépes rendszereken mozogva elkerülik a jegybankok információs bázisait.

Ez a folyamat egyre jobban csökkenti annak a lehetőségét, hogy az egyes nemzeti bankrendszerek hatékonyan irányíthassák országuk gazdasági életét. Mindennek következtében az egyes nemzeti kormányok olyan paradox helyzetbe kerülhetnek, hogy nagyobb mértékben kell illeszkedniük a globális tőzsdei trendekhez, mint saját országuk költségvetési és jövedelempolitikájához. A 21. század elején a globális tőkepiac fergeteges sikere olyan hatalmat jelent, amely viszonylag könnyen fegyelmezheti az egyes nemzetek gazdasági folyamatait. *A demokrácia vonatkozásában ez a tendencia felveti azt a kellemetlen kérdést, hogy a kevesek kezében koncentrálódó pénz- és tőkepiacok egyre jobban háttérbe szorítják a társadalmi nyilvánosság kontrollszerepét.*

A nemzetek feletti tőkepiacok alapvető tulajdonsága, hogy csak a legnyereségesebbnek tűnő befektetésekhez nyújtanak fedezetet. Ez együtt jár azzal, hogy ha a világ bármely táján nagy nyereséggel kecsegtető lehetőség merül fel, akkor más országokból ehhez nagy volumenű nyereségkivonást hajtanak végre, s ennek következtében az adott országok nemzeti beruházási- és jövedelempolitikája súlyos csorbát szenvedhet. Mindennek logikus következménye az is, hogy azok az országok, amelyek közvetlenebbül kapcsolódnak a nemzetközi tőkepiacokhoz, jóval sikeresebbek lehetnek, mint amelyek erre nem képesek.

A világméretű, új gazdasági rend vázlatosan bemutatott működése a 21. század elejére egy új helyzetet teremtett a nemzetek számára. Ez a szituáció felveti azt a nemzetközi jogi kérdést is, hogy az egyes államok egyre korlátozottabb szerepet kapnak a világ gazdaság folyamataiban, és egyre kevesebb emiatt a beleszólásuk saját országuk gazdasági, társadalmi és politikai ügyeibe. Jelenleg még nem tisztázott az a kérdés, hogy milyen legitimitást teremt a nemzetek feletti globális gazdaság, és a korábbi állami szabályokat és jogosítványokat hogyan alakítja át. Nehezen belátható annak a következménye, hogy a hatalmi döntések befolyása egyre kevésbé nyomon követhető. Van-e esély arra, hogy a nemzetek feletti hatalmi koncentrációk és az egyes nemzetek államai között létrejön ismét egy egészséges egyensúly? Mindennek tükrében vetődik fel az a kérdés, hogy korunk jóléti államainak fennmaradása és planetáris értelemben egyetemesség tétele milyen pozíciókat tarthat meg és vívhat ki a liberális államból a szociális államba való átmenet időszakában.

Jürgen Habermas szerint a polgári társadalmak képesek a szabad verseny alapján egyrészt önmagukat szabályozni, másrészt megkísérelni, lehetőleg mindenki számára biztosítani a jólétet és az igazságosságot. Ennek kimondott és kimondatlan alapfeltétele, hogy a szabadpiaci csereforgalomba gazdaságon kívüli erők ne avatkozzanak be. Lehetséges-e, hogy a szabadpiac törvényei által meghatározott társadalom a jövőben uralom- és erőszakmentes legyen, és az ármechanizmus szabad kiegyenlítő szerepe ne tegye lehetővé az egyes árutulajdonosok hatalmát mások felett? Megengedi-e az anonim és autonóm cserefolyamat az erőszakmentességet? Képesek-e az államok és nemzetközi szervezetek olyan jogi biztosítékokat teremteni, amelyek garantálhatják a semleges és uralom nélküli magánszféra működését? Képesek lesznek-e az autonóm és demokratikusan létrehozott nemzetközi szervezetek korlátozni a nemzetek feletti keretekbe kiszabadult és hatalmas mennyiségű tőkét koncentráló, jórészt anonim hatalmak öncélú befolyását a világon? „A jogi biztonság, vagyis az állami funkcióknak általános normákhoz való kapcsolása, a polgári magánjog rendszerében kodifikált szabadságjogokkal együtt a »szabadpiac« rendjét

védelmet. A törvény felhatalmazását nélkülöző állami beavatkozások nem azért elvetendők, mert megsértenék az igazságosság természetjogiilag meghatározott normáit, hanem egyszerűen azért, mert nem lehetne őket előre látni, és ezért pontosan a racionalitás azon jellege és mértéke hiányozna belőlük, mely a kapitalista módon tevékenykedő magánembereknek alapvető érdeke... Magának a törvénynek, melyhez a végrehajtó hatalomnak tartania kell magát, mindenki számára egyformán kötelezőnek kell lennie, felmentést és privilegizálást elvileg nem engedhet meg.⁷⁴

Áttekintve a modern piaci kapitalizmus működésének világszerte jelentkező főbb gazdaságetikai problémáit, megállapíthatjuk, hogy a globalizáció teret nyert erői egy új típusú és planetáris érvényű uralmi rendet alakítottak ki, amelyben a klasszikus szabad verseny működése egyre inkább szimbolikussá válik. Ezen belül még – remélhetőleg! – nem dőlt el az anonim globális pénzügyi hatalmak és az egyes nemzetállamok viszonyának jövőbeni egyensúlya. Mindenesetre a *láthatatlan kéz* szerepe átalakult, és többrétűvé vált. Az elkövetkező évtizedek fenntartható fejlődése egyre jobban megköveteli a *gazdaságetikai* szempontok fokozott figyelembe vételét a nemzeti és a globális gazdaságpolitikákban.

JEGYZETEK

- 1 Polányi Károly: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004, 88. o., fordította: Pap Mária. (A továbbiakban: Polányi.)
- 2 „A piacok vagy a pénz megléte, illetve hiánya nem hat szükségszerűen egy primitív társadalom gazdasági rendszerére – ami cáfolja azt a 19. századi mítoszt, hogy a pénz olyan találmány, mely a megjelenésével óhatatlanul átalakította a társadalmat azáltal, hogy piacokat hozott létre, serkentette a munkamegosztást, és elszabadította a cserekereskedelmre, a barterre és az árucserére irányuló természetes emberi hajlamot. Az ortodox gazdaságtörténet valójában a piacok jelentőségének mértéktelen eltúlzásán alapult. Az egyetlen olyan gazdasági jellegzetesség, amelyre a piacok hiányából helyénvaló következtetni, »bizonyos elszigeteltség«, vagy talán némi »elkülönülésre való hajlam«. Egy gazdaság belső szervezetét illetően a piacok megléte vagy hiánya nem okvetlenül érdekes.” In: Polányi 89. o.
- 3 Thurnwald, R.C.: *Economics in Primitive Communities*. 1932, 147. o.
- 4 In: Polányi 91. o.
- 5 „Ezen az elven alapul a város és a vidék közötti helyi árucseré és a különböző éghajlati övezetek közötti külkereskedelem. Az ilyen kereskedelemnek nem kell versennyel járnia, és ha a verseny szétzilálná a kereskedelmet, következmények nélkül kiküszöbölhető. A belső kereskedelem viszont mind a helyi, mind a külső kereskedelemmel szemben kompetitív: a kiegészítő cseréktől eltekintve nagyon sok olyan csereaktust foglal magában, amelyekben hasonló javakat kínálnak

fel, amelyek különböző forrásokból származnak, és versengenek egymással. Ennek megfelelően csak a belső vagy nemzeti kereskedelem felbukkanásával kezdik elfogadni a versenyt a kereskedés általános elveként.” In: Polányi 92. o.

6 In: Polányi 93. o.

7 „A vásárt rendszeresen kell látogatni a vásárnapokon. Ha bármely esemény megakadályozná, hogy egy vagy több napon megtartsák a vásárt, az üzletet nem lehet újrakezdeni, amíg meg nem tisztították a vásárteret... Minden sérelem, amely a vásártéren fordult elő, és vérontással járt, azonnali vezeklést tett szükségessé. Attól a pillanattól fogva asszony nem hagyhatta el a vásárteret, és nem lehetett megérinteni egyetlen árucikket sem; ezeket meg kellett tisztítani, mielőtt elszállíthatókká és élelelmként felhasználhatókká váltak. Minimum egy kecskét kellett azonnal feláldozni. Drágább és komolyabb vezeklésre volt szükség, ha egy asszony gyereket szült, vagy elvetélt a vásártéren. Ebben az esetben egy tejelő állatra volt szükség. Ezenfelül meg kellett tisztítani a főnök tanyáját egy fejőstehén áldozati vérvél. Az országban közzétről közzetre ugyanígy vérel hintettek meg minden asszonyt.” In: Polányi 94. o.

8 „A Hanza nem német kereskedőkből állt, hanem északi-tengeri és balti városokból származó kereskedőoligarchák testülete volt. Távolról sem „nacionalizálta” a német gazdaságot, hanem szándékosan elvágtá a hátszázagot a kereskedelemről. Antwerpen vagy Hamburg, Velence vagy Lyon kereskedelme egyáltalán nem holland vagy német, olasz vagy francia kereskedelem volt. London sem volt kivétel: éppoly kevésbé volt „angol”,

- mint Lübeck "német". Európa kereskedelmi térképe ebben a korszakban nagyon helyesen csak városokat mutat, a vidéket üresen hagyja – ami a kereskedelmet illeti, akárha nem is létezett volna." In: Polányi 95. o.
- 9 „Az élelmiszer-ellátásban például a szabályozás olyan eszközöket tartalmazott, mint a tranzakciók kikényszerített nyilvánossága, valamint a közvetítők kizárása a kereskedelem ellenőrzése és a magas árak elhárítása érdekében. Az ilyen szabályozás azonban csak a város és a város közvetlen környéke között zajló kereskedelemben volt hatékony. A távolsági kereskedelemben egészen más volt a helyzet. A fűszereket, a sózott halat vagy a bort nagy távolságokból kellett szállítani, s így azok a külföldi kereskedő kapitalisztikus, nagybani kereskedelmi módszereinek hatáskörébe tartoztak. A kereskedelemnek ezt a fajtáját nem érintette a helyi szabályozás, csak arra volt mód, hogy – amennyire lehet – kirekesszék a helyi piacról. Az idegen kereskedők által üzött kiskereskedelem teljes betöltése ezt a célt szolgálta. Minél erőteljesebben nőtt a kapitalista nagykereskedelem volumene, annál szigorúbban rekesztették ki a helyi piacokról az importjövakeket.” In: Polányi 96. o.
- 10 „Az állami beavatkozásnak, amely kiszabadította a kereskedelmet a privilegizált városok korlátai közül, most két, szorosan összefüggő veszéllyel kellett megbirkóznia, amelyeket a város sikeresen leküzdött, nevezetesen a monopóliummal és a versennyel. A korszak jól ismerte azt az igazságot, hogy a versenynek végül monopóliumhoz kell vezetnie. A monopóliumtól viszont még jobban féltek, mint később, mert gyakran a létszükségleteket érintette, és így könnyen sodorhatta veszélybe a közösséget.” In: Polányi 98. o.
- 11 Adam Smith: *A nemzetek gazdagsága*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959, fordította: Bilek Rudolf. (A továbbiakban: Smith.)
- 12 In: Smith 64. o.
- 13 „Ebédünk nem a mézárás, a sörfőző vagy a pék jóakaratótól várjuk, hanem attól, hogy ezek a saját érdekeiket tartják szem előtt. Nem embe-riességükhöz, hanem önszeretetükhöz fordulunk, és sohasem a magunk szükségéről, hanem a rájuk váró előnyökről beszélünk nekik. Csak a koldus nyugszik bele abba, hogy embertársai jóindulatától függjön, de még az sem függ csupán attól. Tényleg a jósándékú emberek jótékonykodása látja őt el mindennel, amire szüksége van, hogy éljen. De noha végső fokon a jótékonyági elv biztosítja számára az összes létfenntartási eszközt, ezeket nem kapja és nem is kaphatja mindenkori szükségleteinek megfelelően. Pillanatnyi szükségletei nagyobbik részét tehát ő is csak úgy fedezi, mint a többi ember: megegyezéssel, cserével vagy vásárlással.” In: Smith 64. o.
- 14 In: Smith 65. o.
- 15 „Szellemi készségét és hajlamait tekintve a filozófus természetétől fogva feleannyira sem különbözik a városi teherhordótól, mint a szelindek az agártól, az agár a spanieltől, ez pedig a komondortól. A különböző állatfajták azonban, tartozzanak bár ugyanahhoz a fajhoz, alig vannak egymás hasznára. A szelindek erejét legkevésbé sem támogatja sem az agár gyorsasága, sem a spaniel okossága, sem pedig a komondor tanulékonyasága. Mivel pedig hiányzik a cserére és váltogatásra irányuló képesség vagy hajlam, ezeknek a különféle készségeknek és tehetségeknek a kihatásait nem lehet közös célra egyesíteni, és így azok az egész faj számára a legkisebb mértékben sem jelentenek előnyöket, nem teremtenek jobb létfeltételeket.” In: Smith 66. o.
- 16 In: Smith 413. o.
- 17 Muzslay István: *Gazdaság és erkölcs*. Márton Áron Kiadó, Leuven, 1993, 137. o. (A továbbiakban: Muzslay.)
- 18 „A gazdálkodás ésszerűségéhez nem elégséges az, hogy állandóan többet termeljünk és fogyaszunk. Nem lehet ésszerű gazdálkodásról szó ott, ahol a rendelkezésre álló nyersanyagokat, a tőkét, a fizikai és szellemi munkaerőt értelmetlen, haszontalan, sőt az egyén és a közösség számára káros anyagok gyártására pazarolják. A liberális közgazdaság számára, mivel csak mennyiségekkel számol, és csak az emberi ösztönök mechanizmusát ismeri, nem fontos, hogy mit termelünk, és mit fogyasztunk. A fő dolog az, hogy a pénz forogjon, a piac ne pangjon, és minél nagyobb legyen a nyereség.” In: Muzslay 138. o.
- 19 „Maguk a megnevezések is jelzik, hogy az árak jövedelmeket tartalmaznak: a kamat a pénz használatának az ára, és azoknak a jövedelme, akik olyan helyzetben vannak, hogy pénzt tudnak felkínálni; a bérleti díj a földhasználat ára, és azoknak a jövedelme, akik földet kínálnak fel; a bér a munkaerő felhasználásának ára, és azoknak a jövedelme, akik eladják a munkaerejüket; végül a termékek ára azoknak a jövedelmét gyarapítja, akik vállalkozói szolgáltatásaikat adják el. A profitnak nevezett jövedelem pedig valójában két ár-halmaz különbsége: a létrehozott javak árának és költségüknek, vagyis az előállításukhoz szükséges javak árának a különbsége. Ha ezek a feltételek teljesülnek, minden jövedelem piaci eladásból származik, és a jövedelmek épp elégségesek lesznek a termelt javak összességének megvásárlására.” In: Polányi 102. o.
- 20 In: Polányi 110. o.
- 21 Giovanni Sartori: *Demokrácia*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999, 176. o., fordította: Soltész Erzsébet. (A továbbiakban: Sartori.)
- 22 In: Sartori 179. o.
- 23 In: Sartori 179. o.

- 24 „Fogyasztóként attól függ *tényleges* választási szabadságom, hogy mennyire van tele a pénztárcám. Termelőként attól függ *tényleges* választási szabadságom, hogy van-e annyi pénzem, amennyi az adott vállalkozás beindításához kell. Tehát ha a piacon a választási szabadság érvényesülését akarjuk látni, lényeges megszorításokkal kell számolnunk; sőt e megszorítások akár akadályok is lehetnek. Mindazonáltal megvan ez a potenciális, s mint olyan, mindenki előtt nyitva áll. S ezt nem mondhatjuk el más rendekről vagy gazdasági rendszerekről s főleg nem a nem piaci rendszerekről.” In: Sartori 181. o.
- 25 In: Sartori 181. o.
- 26 In: Sartori 182. o.
- 27 In: Sartori 183. o.
- 28 In: Sartori 184–185. o. Mindehhez még szükséges hozzáfűzni azt, hogy Marx szükségletelmélete, melyet az 1875-ben írott *A gothai program kritikája* című művében fogalmazott meg, három alapelven nyugszik: a termelésben előállított javakból az elosztás során *mindenki munkája, képességei és szükségletei* szerint részesüljön. Ez azonban csak egy megvalósult kommunizmus utópisztikus bőségársadalmában lenne lehetséges.
- 29 In: Sartori 187–188. o.
- 30 In: Sartori 193. o.
- 31 In: James M. Buchanan: *Piac, állam, alkotmányosság*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992, 37. o., fordította: Szegő András. (A továbbiakban: Buchanan.)
- 32 „A bürokrácia, a bürokratikus magatartás és szabályozás elméletével foglalkozó művek inkább a *homo oeconomicus* elemet hangsúlyozták, míg az alkotmányt elemzők inkább a politika mint csere paradigmájára épültek. A modern közösségi választási elméletnek ez a két vonulata nem zárja ki egymást. Még ha a politikát és a politikai folyamatot végső soron a csere paradigmájában modellezzük is, az egyszerű és közvetlen megfigyelés azt sugallja, hogy a politikus, a bürokrata a modell fontos eleme. És ezek a személyek ugyanúgy cselekszenek, mint bárki más, akit a közgazdaságtan vizsgál. Ennek az egyszerű ténynek a felismerése és a modern politika intézményi környezetébe ágyazott következményeinek pozitív elemzése és kifejtése fontos adalék egy átfogóbb komparatív elemzéshez, melynek az alkotmányos reform bármely tárgyalását meg kell előznie. Épp a modern bürokrácia és szabályozáselmélet felismerései tették nyilvánvalóvá, hogy új intézményi korlátokra van szükség.” In: Buchanan 38. o.
- 33 In: Smith 64. o.
- 34 In: Buchanan 42. o.
- 35 Friedrich A. von Hayek: *Piac és szabadság*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1995, 343. o. (A továbbiakban: Hayek.)
- 36 Ohnsorge-Szabó László: *Hayek az igazságságról és a hatékonyságról*. In: *Pro Philosophia Füzetek*. (1999) 17–18., 27–28. o. (A továbbiakban: Ohnsorge.)
- 37 In: Hayek 216. o.
- 38 In: Ohnsorge 41. o.
- 39 In: Ohnsorge 43. o.
- 40 „Mindaddig, amíg csupán a piac kemény fegyelmet ismeri, meglehet, kíváncsabbnak véli, ha valamely másik értelmes emberi agy irányítja; de mihelyt kipróbálja ezt, nyomban rádöbben, hogy az előbbi még mindig meghagyja neki a választás némi lehetőségét, az utóbbi viszont nem...” In: Friedrich A. von Hayek: *A valódi és a hamis individualizmus*. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1992, 138–139. o.
- 41 Saskia Sassen: *Elvesztett kontroll? Szuverenitás a globalizáció korában*. Helikon Kiadó, Budapest, 2000, 57. o., fordította: Rotyis József. (A továbbiakban: Sassen.)
- 42 „1994-re például a származékos ügyletek – az újszerű megoldások egyik típusa – összesített, a tőzsdén kívül és a tőzsdén kötött ügyleteket magában foglaló értéke a világon több mint hárombillió USA dollárra nőtt. Ez a burjánzó növekedés szorosabbá tette a nemzeti piacok közötti kapcsolatokat azáltal, hogy megkönnyítette a különböző pénzügyi eszközök közötti árkülönbségek kihasználását.” In: Sassen 62–63. o.
- 43 „Mexikóba még akkor is dőlt a befektetők pénze, amikor az ország folyó fizetési mérlegének hiánya nagyon gyorsan nőtt, 1994-ben elérve a GDP 8%-át, ami rendkívül magasnak számít. Annak ellenére, hogy a veszélyeztetett szektorokban mind az USA-ban, mind pedig Mexikóban felismerték, hogy a peso fokozatos leértékelésére van szükség, semmit sem tettek. Azután a hirtelen és drasztikus leértékelés, majd a befektetők pánik-szerű menekülése zűrzavaros helyzetet teremtett a gazdaságban. (A befektetők nemzetisége teljesen másodlagos kérdés ugyan, de az IMF jelentése szerint leginkább a mexikóiak akartak a pesótól szabadulni.) Fokozatos cselekvéssel valószínűleg ezeknek a költségeknek és irányváltásoknak egy részét el lehetett volna kerülni. A Wall Street elemzői és kereskedői még 1994 végén is a mexikói befektetések mellett érveltek, és egészen 1995 februárjáig húzódott a válság, amikor is a külföldi befektetők elkezdtek csapatostól kivonulni az országból. Az egész egy túlzott mértékű tőkebeáramlással kezdődött, és egy eltúlzott mértékű kivonulással fejeződött be.” In: Sassen 66–67. o.
- 44 Jürgen Habermas: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Századvég Kiadó, Budapest, 1990, 142–144. o.

A humán jóllét általános és területi vetülete

„Itt az idő, hogy túllépjünk a GDP-n.”

Jose Manuel BARROSO (2007)

„A bruttó nemzeti termék beszámítja a légszennyeződést, a cigarettareklámokat, és [...] a szikvója fenyők kiirtását, valamint a természeti kincseink elvesztését [...] De nem ismeri el a gyermekeink egészségét, oktatásuk minőségét, vagy éppen a játékok örömeit, [...] a költészet szépségét vagy a házasságaink erejét, [...] röviden: mindent mér, kivéve azt, ami az életet érdemlegessé teszi.”
Robert KENNEDY (1968)

„A pénzkereséssel töltött életet a kényszer szüli, a gazdagság nyilvánvalóan nem az a cél, amire törekszünk – mivel az pusztán csak hasznos, és csak valami más megszerzése szempontjából az.”
(Arisztotelész Kr.e. 350, idézi SEN [1999])

Az első idézet az Európai Bizottság elnökétől származik, aki egy, a GDP-ről szóló konferencián¹ nyitóbeszédje lezárásaként alkalmazta ezen kifejezést. A konferenciát az Európai Bizottság, az Európai Parlament, az OECD, a Római Klub és a WWF szervezte, melynek meghirdetett célja a fejlődés, a nemzeti jólét és a jóllét mérésének javítása volt. Sarkozy francia köztársasági elnök hasonló céllal kérte fel Amartya Sen és Joseph Stiglitz Nobel-díjas tudósokat², a bruttó nemzeti termékénél jobb társadalmi mérőeszközt kérve. A Regionális Fejlesztési Bizottság (2007) és az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság szintén véleményezte már a GDP-t mint a területi fejlettséget kifejező indikátort, valamint a „GDP-n túli létet” is, a fenntarthatóság jegyében. (EC 2009) Látható, hogy az európai nagypolitika résztvevői is felismerik – és ki is mondják – a jelenlegi helyzet tarthatatlanságát, miszerint a gazdasági növekedés nem fejezi ki a társadalmi jólétet és más mutatókra is szükség van. Pedig a 2007-es konferencián felszólaló OECD képviselő (Pier Carlo PADOAN) idézete („[...] a jólétet is mérnünk kell, nemcsak a termelést.”), ill. ennek magva már 73 évvel korábban, a nemzetgazdasági elszámolási rendszer egyik kiötlője – Simon Kuznetz – által is megfogalmazódott: „Egy nemzet jólétére nemigen következtethetünk a nemzeti jövedelem fentiekben meghatározott mércéjéből.” (idézi COBB et al. [1997])

Pedig a közgazdászok nem voltak mindig szűk látókörűek. A közgazdaságtan kettős eredetű tudomány, az egyik meghatározó hatás a társadalom-etika felől, a másik pedig a társadalom-mérnökség felől érkezett. Az etikai megközelítés ősmintája Arisztotelész Nikomakhoszi etikájában található meg, míg a mérnöki megközelítés első megjelenése az Kr. e. 4. században élt indiai Kautilya főműve, az Arthás-astara. Az etikai megközelítés fő kérdése az, hogy a gazdasági tevékenységek miként szolgálják az emberek jólétét.³ A mérnöki megközelítés viszont azzal foglalkozik, hogy adott célokat mely eszközökkel lehet a leghatékonyabban elérni.⁴ Sőt, kétszáz évvel ezelőtt a közgazdaságtan és a pszichológia csak a filozófia ágai voltak, rámutatva az emberi természet és viselkedés jellemzőire. A 20. században Marshall kritizálta közgazdász társait, véleménye szerint az emberi tevékenység nemcsak azért van, hogy csupán a szükségletek kielégítéséhez szükséges termékeket és a

szolgáltatásokat előállítsák, hanem „öncélú” is.⁵ Pigou megerősíti, hogy a gazdasági jólét az emberi jólét csak egy részhalma, és csak a pénz mérésére alkalmas. (SEN [1988] ismereteti ZSOLNAY [2011], SCITOVSKY [1997])

Rostow (1960) klasszikus műve óta – amely, mellesleg szólva, jól illusztrálja a fejlődésszöveg politikai beágyazottságát is, hiszen alcíme szerint egy „nem kommunista kiáltványról” van szó – magától értetődő volt egymással azonosítani, behelyettesíteni a fejlődést és a gazdasági növekedést. Eszerint a fejlődés, illetve a fejlesztési politikák alapvető és kitüntetett célja a gazdasági növekedés beindítása, és ez mintegy magától elindítja a szélesebb értelemben vett társadalmi fejlődést is. (BODA [2007])

A gazdasági növekedés környezeti és társadalmi hatásairól szóló vita a hetvenes évek elején kapott nagyobb nyilvánosságot, amikor három korszakalkotónak nevezhető mű is megjelent rövid időn belül. *„Egy tervzet a túléléshez”* (A Blueprint for Survival [1972]), Edward Goldsmith szerkesztésében, *„A növekedés határai”* (The Limits to Growth [1974]) a Római Klub Meadows által vezetett kutatócsoportjától, és a *„Kicsi szép”*, Ernst F. Schumachertól. A Blueprint központi állítása szerint a gazdasági növekedés a környezetre gyakorolt hatása útján mára már aláásta az emberi élet alapjait a Földön, és ezért a gazdasági rendszeren való változtatás szükséges és elkerülhetetlen. A növekedés határai modelleken keresztül elemezte a globális változásokat, és a folyamatok alapján egy húsz-harminc éven belül bekövetkező világméretű válságot jelzett előre, ha a vizsgált trendek változatlanok maradnának. A *„Kicsi szép”* a növekedést egyrészt környezeti szempontból tartotta folytathatatlannak, másrészt az emberi fejlődés és a spirituális értékek szempontjából károsnak és tévútnak a mindenáron való hajszolását. (HELTAI [1998])

Amartya Sen a fejlődés hagyományos, ökonomista felfogását elsősorban azzal a klasszikus érveléssel bírálta, hogy az összekeveri a célokat és az eszközöket. A gazdasági növekedés legfeljebb eszköze lehet a fejlődés általánosabb céljainak, maga nem tekinthető elsődleges célnak. Nos, ezt talán a közgazdászok többsége is hajlandó elismerni, de mégis ragaszkodnak saját vesszőparipájukhoz, két alapvetően naiv érvelést hangoztatva. Az egyik az, hogy ők, mint közgazdászok nem tehetnek mást, mint hogy arra összpontosítanak, amihez értenek, ami a szakmájuk – ez pedig nem más, mint a gazdaság.⁶ Az első érv azért (ál)naiv, mert eltekint tudás és hatalom összefonódásaitól: a közgazdaságtan és általában az ökonomista diskurzus elképesztő befolyásra tett szert a világ dolgainak intézésében. Michel Foucault gondolatainak szellemében azt mondhatjuk, hogy a közgazdaságtan egy meghatározó hatalmi diskurzus, amely átalakítja – átalakította – a társadalomhoz való viszonyunkat, azt a módot, ahogyan a társadalmi kérdésekről beszélünk. A fejlődéstudományt pedig a közgazdaságtannak kiváltképpen sikerült saját befolyása alá vonnia. A másik pedig az, hogy bár a (gazdasági) jólét növekedése valóban csak eszköz, de éppen ezért kell előmozdítani, hogy meglegyenek a lehetőségek egyéb, politikai, kulturális, szociális, környezetvédelmi stb. célok megvalósítására, amelyek meghatározása már nem (közgazdasági) szakkérdés. Ezen érv szorosabban kapcsolódik Sen munkásságához is, amely több síkon igyekezett bizonyítani azon tétel tarthatatlanságát, hogy a GDP végső soron jól jelzi az adott társadalom rendelkezésére álló döntési alternatívahalmazt, és bár csak eszköze, de igen jó eszköze a fejlődés céljainak. Sen kutatások sorozatában vizsgálta, hogy az egy fő jutó GDP nagysága és változása miként függ össze az emberi élet minőségével, a társadalmi jólét mutatóival. Sen többször használta a várható élettartamot az életminőség egyszerű indikátoraként. Ez mint értékválasztás is védhető, hiszen nyilvánvaló, hogy a hosszú élet értékelendő, de mutatónak is jó, hiszen komplex mutatóként sűríti magába az élet külön-külön nehezen számszerűsíthető dimenzióit. Tudjuk például, hogy bár a várható élettartam

alakulásában szerepet játszik az egészségügyi ellátás minősége, ám csak csekély (mintegy 10-12 százaléknyi) mértékben, meghatározó (kb. 40 százalékos) jelentőségű azonban a nehezen definiálható „életmód”; továbbá a várható élettartam mutat némi összefüggést az iskolázottság szintjével és a társadalmi egyenlőtlenségek mértékével is. (BODA [2007]) G. FEKETE (2008) a versenyképesség középpontba állító gazdasági szemlélet követőit azért bírálta, mert ők – leegyszerűsítve – a versenyképesség alatt a más térségeknél nagyobb gazdasági teljesítmények elérésére való képességet értik, és kevésbé foglalkoznak a teljesítmény árával és a valós emberi szükségletekhez való kapcsolódásával.

(*A jóllét mint alternatíva*) A jóllétet, annak definícióját igen nehéz meghatározni, számos megközelítéssel, felfogással bír: általában az egyén élethelyzetének vagy „létének” értékelését értjük alatta. A legtöbb tanulmány az alábbi kifejezésekkel operál: életminőség, élet-színvonal, humán fejlődés, jólét, társadalmi jólét, fejlődés, képesség-bővítés, szegénység, emberi szegénység és újabban a boldogság is megjelenik. Ezen kifejezések között számos esetben átfedések vannak, EASTERLIN (2001) pl. egyenlőségjelet tesz a boldogság, a szubjektív jóllét, az elégedettség, a hasznosság, a jóllét és a jólét⁷ közé. MCGILLIVRAY (2005) a humán jóllét, az emberi élet minősége, a humán fejlődés és az alapvető javak ki-elégítése fogalmakat tartja megegyezőnek, azonos tartalmúnak.

A Sen–Stiglitz–Fitoussi jelentés (CMEPSP 2009) szerint az életminőség tágabb fogalom⁸, mint a gazdasági értéktermelés vagy az életszínvonal. Tartalmazza az összes olyan tényezőt, amelyet értékesnek tartunk az életben, az anyagi dimenzió is túlnyúlva. Míg a gazdasági számbavétel néhány válfaja (pl. az ISEW⁹ – a fenntartható gazdasági jólét indexe, a GPI¹⁰ – a valódi fejlődés indexe) lehetővé teszi, hogy az életminőségre ható tényezőket elszámoljuk, és így gazdasági jóllétet kapjunk eredményként, addig ez a szemlélet is csak korlátozott értelmezésre ad lehetőséget.¹¹

A jelentés a következő *három fogalmi megközelítéssel* élt az életminőség bemutatására:

(1) Az első megközelítés a pszichológiai kutatásokkal áll szoros kapcsolatban és a *szubjektív jóllét* elgondolásán alapul. A hosszú múltra visszatekintő filozófiai hagyomány szerint az egyén a legjobb bírja a saját kondíciójának. A megközelítés szorosan kötődik az utilitarista hagyományokhoz, de attól tágabb megközelítéssel él, és azon a feltételezésen alapul, hogy a boldogság és az elégedettség az emberi lét univerzális célja.¹²

(2) A második megközelítés a „*képesség*” *elgondoláshoz* köthető. Azon alapul, hogy egy személy élete a különböző tettek és „léték” (funkciók) kombinációja és az ő szabadságán múlik, hogy melyik funkciót választja. Ezen képességek lehetnek egészen alapszintűek, pl. megfelelő tápláltnak lenni, az idő előtti halált elkerülni; de lehetnek bonyolultak is, például az önbecsülés vagy a közösség életében való részvétel. A képesség megközelítés a társadalmi igazságosság erős filozófiai gyökerein alapul.

(3) A harmadik megközelítés a közgazdasági hagyományokkal együtt fejlődött és a *tisztességes elosztáson* alapszik. Az alapvető célja, hogy az egyéni preferenciákat figyelembe lehessen venni az életminőség különböző, nem csak pénzügyi dimenzióinak súlyozásában. Szűkebben a fogyasztói elméletre épül és tipikus példája a „willingness-to-pay” módszer.¹³

(*A jóllét „kifejlődése”*) A társadalmi jólét, ill. fejlődés, mint elérendő eredmény igénye már az ókorban megjelenik. Már Krisztus előtt a 800-as években egy ősi szanszkrit szöveg (Brihadaranyaka Upanishad) a fejlődés kérdéskörét, értelmét boncolgatja.¹⁴ Több szerző szerint (ÁGOSTON [2007], SEN [1988], STANTON [2005]) a következő fontos impulzust

Arisztotelész (Kr. e. 4. sz.) Nikomakhoszi etikája jelenti, ami a mai napig meghatározó vezérgondolata a jóllét eszméjének. A filozófus ebben leszögezi, hogy nem csak az emberek, de az emberi közösségek létének is a legfontosabb célja a legfőbb jó „gyakorlása”, a boldogság megélése kell, hogy legyen. Meglátása szerint a kormányoknak és a vezetőknek minden eszközzel a boldog állapot elérésének lehetőségét kell biztosítaniuk a polgárok számára.

A jóllét domináns európai fogalmai Arisztotelész után folyamatosan változtak: a földi jóllétet a remélt mennyei jutalom befolyásolta, eztán következett a Kálvinista predesztináció¹⁵, majd pedig a reneszánszra jellemző tudományos esztéticizmus, amely a 17. század hajnaláig tartott, egészen a haszonelvű (utilitarista) filozófia megjelenéséig.

Jeremy Bentham szerint az emberi viselkedést az öröm és a fájdalom motiválja, ezek egyenlege a hasznosság. E cél elérése érdekében racionálisan mérlegelik cselekvéseik szubjektív hasznosságát. Egy társadalom jólléte eme hasznosságok összessége, „a lehető legnagyobb boldogság a lehető legtöbb ember számára”. (Idézi STANTON [2005]) Bentham a közösség számára nyújtott össz-hasznosság növelését tekintette a politikák céljának, azaz nem vette figyelembe az egyéni hasznosságok elosztását a közösség tagjai között. Ezt követő fontos állomás a marginalista forradalom, melynek fő képviselői (N. Senior, W. S. Jevons, C. Menger, L. Walras, A. Marshal) megőrizték az utilitarizmus fő elveit, de új matematikai eszközöket használtak érveik alátámasztására. Gazdasági elméletük középpontjába két alapvető gondolat (melyek később „törvénnyé nemesedtek” H. Gossen tiszteletére) került: a csökkenő hasznosság elve, ill. a maximális kielégülés, mint minden emberi cselekvés céljának elve. Az 1930-as években az utilitarista közgazdaságtant heves támadások érték, a közgazdászok Lionel Robbins (és mások) érveinek hatására elfogadták, hogy hasznosságértékek összehasonlításának nincs tudományos alapja, mivel „minden egyes elme megfelfejthetetlen bármely más elme számára és az érzelmek közös nevezője nem létezik”.¹⁶ (Idézi STANTON [2005])

Az „új jóléti közgazdaságtan” a társadalmi döntések összehasonlítására csupán egyetlen alapvető kritériumot használt, a „Pareto-elvet”. Ez az elv azt mondja ki, hogy egy alternatív helyzet határozottan jobb lenne, amennyiben a változtatás mindenki hasznosságát megnövelné.¹⁷ Az elv az elosztási kérdéseket teljesen figyelmen kívül hagyja, mivel azokat nem lehet az érdekek és preferenciák összevetése nélkül vizsgálni. További fontos sajátosság az ún. „szabadság-paradoxon”, amely azt fejezi ki, hogy a szabadságjogok és a Pareto-elv együttes alkalmazása konfliktusba kerülhet egymással. Ezt az igényt próbálta Arrow kielégíteni, a közösségi preferenciákat összefüggésbe hozva az egyéni preferenciákkal felállította ún. lehetetlenségi tételét. Bebizonyította, hogy demokratikus szavazással nem juthatunk olyan társadalmi jóléti függvényhez, amely a társadalom minden tagjának egyéni preferenciáját visszatükrözné. (STANTON [2005], SEN [1998a])

A humanista forradalmat John Rawls „Az igazságosság elmélete” c. könyvével indította el. Az igazságosság két kritériumát a következőképpen fogalmazta meg Rawls:

- minden személynek egyenlő joga van a legkiterjedtebb alapszabadsághoz, amely összeegyeztethető mások hasonló szabadságával;
- a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek elrendezése úgy szükséges, hogy az mindenki előnyét szolgáló, ésszerű elvárásokat elégítsenek ki, valamint olyan helyzetekhez is hivatalkához kapcsolódjanak, melyek mindenki számára nyitva állnak.

Rawls már kérdőre vonta az utilitarizmust, amiatt, hogy nem törődik az elosztási kérdésekkel és csak a hasznosságérték-összegekre koncentrál. Az ún. elsődleges társadalmi vagy alapvető javakra (jogok, szabadság, pozíció, lehetőségek, jövedelem, gazdagság) összpontosít, ezek a javak azért elsődlegesek, mert – Rawls szerint – minden egyéb célhoz eszközül szolgálhatnak. (TANYI [1997])

Az emberi fejlődés alapkoncepcióját a bengáliai születésű Amartya Sen közgazdász, társadalomtudós alkotta meg, aki 1998-ban kapta „mainstream-törő” Nobel-díját. Sen szakít a jólétnek a közgazdaságtanban hagyományosan a gazdasággal azonosított értelmezésével, és a hangsúlyt az „anyagi jólétben élni” (gazdagnak lenni) kérdéséről a „jól lenni” (jóléttel bíni) kérdésre helyezi át. A jólét mérésének valamilyen mutatójának kidolgozásakor nem a rendelkezésre, álló jövedelemre vagy vagyonra, nem is a John Rawls átfogó igazságelméletében kifejezett ún. elsődleges javakra kell összpontosítanunk, hanem az egyén különböző képességeire, arra, hogy értékes cselekedetet hajtson végre, ill. értékes létállapotokat váltson valóra. Sen azzal, hogy a megvalósított értékes cselekvés- és létmódokról az ezekre való képességekre helyezi át a hangsúlyt, a jólét eredményéről (well-being achievement) a jólétre való szabadságra¹⁸ (well-being freedom), azaz a reálisan elérhető lehetőségekre irányítja figyelmünket. (PATAKI [1998])

Első ízben NUSSBAUM (2000) definiálta teljes körűen a tíz központi funkcionális emberi képességet. Ezek: az élet (képes megélni az emberi élet normál hosszát); a testi egészség (megfelelően táplált, jó egészséggel bír); a testi épség (mozgás, védekezés képessége); az érzékek, a képzelet és a gondolatok (a cselekedet tájékozottan és művelt módon történjen meg); az érzelmek; a gyakorlatiasság; a valahova tartozás; más fajok tisztelete (természettel való együttélés); a játék (az élet élvezete) és az irányítás (részvétel és irányítás a lehetőségek alapján) képessége. Az a társadalom, amely nem tudja ezeket a jogokat legalábbis bizonyos szinten biztosítani polgárainak, az írók szerint kudarcot vall, és nem tekinthető teljességgel igazságos társadalomnak. (EC [2009a])

Meg kell jegyezni, hogy magának a humán fejlődési irányzatnak is számtalan megközelítése, definíciója van. (Lásd MCGILLIVRAY–CLARKE [2006], MCGILLIVRAY [2006], GASPER [2004, 2007], RANIS et al. [2007] összegző tanulmányait.)

(*A humán fejlődés értelmezése, dimenziói*) A humán fejlődés elméleti alapfelvetését az első Humán Fejlődés Jelentésben (Human Development Report, továbbiakban HDR) az alábbiak szerint fektették le:

„A nemzet igaz kincse az ember. A fejlődés alapvető célja olyan hatékony környezet létrehozása, amelyben az emberek hosszú és egészséges, valamint kreatív életet élhetnek. Ez egyszerű igazságnak tűnhet. De gyakran feledésbe merül a javak felhalmozásával, ill. a pénzügyi jóléttel kapcsolatos gondok közepette.” (HDR [1990])

A definíció pedig a következőképpen hangzik: „*Az emberi fejlődés meghatározásán az emberek lehetőségeinek bővítésének folyamatát értjük. A legkritikusabb a hosszú és egészséges élet, a képzettség és a tisztességes életszínvonal lehetősége. A további lehetőségek magukba foglalják a politikai szabadságot, a garantált emberi jogokat és az önbecsülést – amit Adam Smith úgy nevezett, hogy a képesség a tömegben való elvegyüléshez szegyenérzet nélkül.*”¹⁹ (HDR [1990])

Nyilvánvaló, hogy a definícióban említett dimenziók nem elégitik ki napjainkban a jólét komplex dimenzióit, ezek köre 1990 óta folyamatosan bővült a HDR-ekben. (Úgy mint társadalmi részvétel, politikai, társadalmi és gazdasági szabadság, demokrácia, fenntarthatóság, kulturális szabadság, civil és politikai jogok, esélyegyenlőség stb.)

A dimenziók értelmezéséhez járult hozzá FINNIS (1980), amelyek a következő sajátosságokkal bírnak: *magától értetődőek* (bárki felismeri azokat); *összemérhetetlenek* (abban az értelemben, hogy egyikük sem fejezheti ki a másikat); *nem egyszerűsíthetők* (azaz nincs egy közös nevező, amelyre le lehet redukálni) és *nem hierarchikusak* (tehát egyik dimenzió sem lehet fontosabb a másikkal). A többdimenziós jólét – megközelítések számos dimenziója megegyezik, átfedi egymást. (1. ábra)

A humán fejlődés megközelítés az évek során újabb hangsúlyos fogalmakkal bővült, ezekkel segítve a koncepció kiteljesedését, operacionalizálását.

– Ilyen például a *cselekvés* (agency), amely az egyéni és a közösségi tevékenységekre való képességet jelenti az általuk kitűzött célok érdekében. A hangsúly itt is a szabadságon van, a cselekvés szabadságán; ami szélesebb koncepció, mint a jóllétre való szabadság, hiszen ekkor arról beszélünk, hogy az egyénnek szabadságában áll megtenni vagy elérni a jó okkal értékesnek tartott bármilyen célját (a saját jóllétén kívülieket is).

– Az *emberi szegénység* az elfogadható élethez szükséges alapvető emberi képességek és lehetőségek hiányát jelenti.

– Az *emberi biztonság* az emberi élet védelmét jelenti a kritikus fenyegetésektől. A krónikus fenyegetéseket olyan jelenségekkel azonosítják, mint a kirekesztés, a munkanélküliség vagy környezetszennyezés, a hirtelen válságok, beleértve a gazdasági összeomlásokat, környezeti katasztrófákat, az erőszak vagy a járványok. A fenyegetések lehetnek emberi tevékenységek vagy természeti események következménye, vagy éppen e kettő közötti interakció eredménye. (PATAKI [1999], AHDR [2008])

1. ábra: Jólleti dimenziók a különböző megközelítésekben

Sen-Stiglitz-Fitoussi	Bhutáni GNH ²⁰	Szegények hangja	Ranis-Samman-Stewart	Finnis
Egészség; Képzettség; Gazdasági biztonság; Időfelhasználás egyenleg; Politikai részvétel és kormányzás; Társadalmi kapcsolatok; Környezeti feltételek; Személyi biztonság; Az életminőség szubjektív elemei	Egészség; Képzettség; Anyagi életszínvonal; Idő-felhasználás; Kormányzat; Közösség; Környezet; Kultúra és spiritualitás; Érzelmi jóllét	Testi jóllét; Anyagi jóllét; Társadalmi jóllét; Biztonság; Pszichológiai jóllét	Testi jóllét; Mentális fejlődés; Anyagi jóllét; Munka; Biztonság; Társadalmi kapcsolatok; Más fajok tiszteletben tartása; Spirituális jóllét; Érdekvégyesítés és politikai szabadság	Egészség és biztonság; Tudás; Munka és játék; Cselekvés és érdekvégyesítés; Kapcsolatok; Harmónia, vallás, természet; Belső béke

forrás: STEWART (2011)

Az UNDP évente adja ki jelentéseit, minden évben egy-egy, a világot érintő speciális problémára fókuszálva. Közeppontra került már a gazdasági növekedés és az emberi fejlődés kapcsolata, a társadalmi részvétel, a demokrácia, a Millenniumi Fejlesztési Célok, a kultúra kérdésköre, a segélyek, a globális vízkérdés, a klímaváltozás, ill. a migráció témái. Nemcsak globális szintű, hanem regionális és nemzeti jelentések is napvilágot láttak az UNDP égisze alatt. A kelet-közép-európai témák között elsőbbséget kapott a társadalmi-gazdasági átalakulás kérdésköre, ennek társadalmi költségei, a szegénység, a társadalmi integráció, a kormányzás, a települések helyzete, az életszínvonal, a kisebbségek helyzete (főleg a romákra összpontosítva), az emberi jogok, a munkaerőpiac, az esélyegyenlőség, a területi különbségek kérdéskörei. Sőt, a szlovák–magyar határmenti együttműködés témájában is jelent meg tanulmány. (UNDP [1990–2010])

Amint az látható, a hagyományos fejlődési elméletektől a humán fejlődés értelmezése eltér. Az UNDP (1996) és PURUSOTTAM (2007) a következőképpen foglalta össze

a két fejlődési elmélet különbségeit. A GNP²¹ növekedése mint jelenség szükséges, de nem kielégítő a humán fejlődés tekintetében. Számos társadalomban hiányozhat a humán progresszió a magas GNP növekedési ütem vagy magas egy főre jutó jövedelem ellenére, ha nem történnek meg a megfelelő lépések. A főbb összefüggések a következőképpen hangoznak:

- A jövedelem eszköz, nem pedig cél. Felhasználható nélkülözhetetlen gyógyszerekre vagy drogokra is. Egy adott társadalom jólléte a jövedelem felhasználásától függ, nem önmagában a jövedelem nagyságától.
- Országos tapasztalatok bizonyítják, hogy számos esetben a humán fejlődés magas volta elérhető szerény jövedelem mellett, míg meglehetősen magas jövedelmi szint mellett is lehet alacsony humán fejlődés.
- Egy adott ország jelenlegi jövedelme kevés útmutatást ad a jövőbeli növekedési előrejelzéseknek. Ha már befektetettek az emberekbe, a potenciális jövedelem sokkal magasabb lehet, amit a jelenlegi szint mutat, és vice versa.
- A számos ipari országban létező humán problémák megléte – magas jövedelmi szintek mellett – bizonyítja, hogy ez önmagában nem garancia a humán progresszió érdekében. Egyszerű tény, hogy nincs automatikus kapcsolat a jövedelmek növekedése és a humán fejlődés között.

A humántőke, ill. humán erőforrás-fejlesztés szemszögéből a humán lét inkább eszköz, mint cél. Csak a kínálati oldallal foglalkozik, a humán erőforrás csupán eszköz a további árutermelés érdekében. Igaz, van kapcsolat, az ember aktív részese a termelésnek. De az ember több mint tőkeeszköz az áru- és szolgáltatástermeléshez. *Ő az alapvető célja és a haszonélvezője ennek a folyamatnak.* Ezért a humán tőke elmélet a humán fejlődés egyik oldalát méri, nem pedig az összeset. A humán jólét megközelítés az emberi létet, mint a fejlesztési folyamat haszonélvezőit kezeli inkább, mint annak résztvevőit. Az elosztó politikákat hangsúlyozzák inkább, mint a termelő rendszereket. *Az alapvető javak megközelítése* általában azon javakra és szolgáltatásokra összpontosít, amire a hátrányos helyzetű (deprivált) csoportoknak szüksége van: étel, menedék, ruházat, egészségügyi ellátás és víz. Ezen javak és szolgáltatások ellátására fókuszál, inkább, mint az emberi döntések kérdéskörére. *Az emberi fejlődés* – ezzel szemben – integrálja a termelést, a különböző javak és szolgáltatások elosztását, és az emberi képességek használatát. A döntésekre is fókuszál: mi kellene, hogy legyen az embereknek, mik legyenek és mire képesek, hogy biztosítsák a saját megélhetésüket. A humán fejlődés nemcsak az alapvető szükségletek kielégítésével foglalkozik, hanem fontos a részvétel és a dinamikus folyamat. (PURUSOTTAM [2007])

A gazdasági és a humán fejlődés megkülönböztetése mindig is hangsúlyosan jelent meg az éves jelentésekben.²² Humán többletet ér el Ausztrália, Chile, Kuba, Panama, Bosznia-Hercegovina; míg hátránnyal jellemezhető az Egyesült Államok, Luxemburg, Szaud-Arábia és Egyenlítői Guinea. A gazdasági és a humán fejlődés cizellált kapcsolatát BOOZER et al. (2003) és RANIS–STEWART (2005, 2006) ismertetik.

- A két dimenzió ok-okozati kapcsolatban áll egymással és egy körforgást alkotnak.
- A magas humán fejlettség elősegíti a gazdasági növekedést, a magas gazdasági növekedés pedig magas emberi fejlődést eredményez – ezt a folyamatot *hathatós*nak nevezzük.
- A gyenge humán fejlődés²³ viszont visszafogja a gazdaság növekedését, a gazdaság alacsony növekedése²⁴ szintű gyenge humán fejlettséget idéz elő, ördögi kört generálva. Ezt *hibás* kategóriának nevezték el a szerzők.
- Egyes országokban *aszimmetrikus jelenség* is megjelenik: gyengeség az egyik oldalon, míg a másikon nem. A relatív erős gazdasági növekedés – alacsony emberi fej-

lódés relációt gazdasági növekedés aszimmetriának, ennek fordítottját pedig humán fejlődés aszimmetriának nevezik. Véleményük szerint az aszimmetria sem megfelelő jelenség, ez is fékként hat, valamilyen politikai beavatkozásnak kell történnie az egészséges pálya (hathatós) irányába hatva.

A szerzők szerint Kínában 1960–2001 között (egy dekád kivételével) hathatós kapcsolat jellemezte a két dimenziót. A születéskor várható élettartam 1945 és 1970 között megduplázódott, a csecsemőhalandóság egyharmadára esett vissza, a 80%-os írástudatlanság 47%-ra csökkent le. Az 1978 után bekövetkező mezőgazdasági és ipari reformok sikere további humán fejlődéssel együtt következett be. Törökországot ugyanakkor hibás kapcsolatok jellemzi a vizsgált időszakban. A magas hadi kiadások magas deficittel és inflációval karöltve jártak és pénzügyi krízis csúcsosodott ki, az 1990-es évek szociális beavatkozásai ugyan javították valamelyest a humán pozíciót, de a gazdasági oldal továbbra is elmaradt marad.

Fontos adalékot ismertet Amartya SEN 1998-as tanulmányában. „A halandóság, mint a gazdasági sikeresség vagy bukás indikátora” című dolgozatban a születéskor várható élettartam és a gazdasági növekedés kapcsolatát vizsgálta a 20. századi Angliában. Első figyelemreméltó jelenség az, hogy a növekedési ráták sohasem mozognak együtt, sőt ellentétesen: a GDP növekedésével ellentétesen korrelál a születéskor várható élethossz növekedése. Lehetséges magyarázatként megjelöli ugyan a szerző azt, hogy a gazdasági növekedés a következő dekádra hozza meg gyümölcsét, de aztán azt elveti. A második fontos jelenség a világháborús dekádok alatt tapasztalható várható élettartam-növekedés. A születéskor várható élettartam majdnem 7 évvel nőtt mindkét dekádban: 1911–21 és 1940–51 között. A javulás okát Sen a lecsökkent, egy főre jutó élelmiszer mennyiség hatékonyabb állami elosztásában jelölte meg, ami az alultápláltságot is csökkentette. A háborús viszonyok alatt az állami élelmiszer- és egészségügyi ellátás javult²⁵, hatékonyabbá vált. További kedvező fejleményt jelöl meg Sen: a háborúk utáni újjáépítés lelki folyamatokra gyakorolt pozitív hatását. Ugyan nem egy szokványos helyzetet ír le a szerző, de ezen a példán keresztül jól megvilágítható a gazdasági – humán kapcsolatok közötti (esetleges) ellentmondás.

Sen ezen túl megkülönböztet *növekedés-vezérelt* és *támogatás-vezérelt* országokat, annak függvényében, hogy miként alakul az egészségi állapothoz szükséges társadalmi szolgáltatások és a gazdasági növekedés kapcsolata. A növekedés-vezérelt országokat Dél-Afrikai Köztársaság, Gabon és Brazília képviseli, ahol a relatív magasabb jövedelem alacsonyabb élethosszal jár. Az indiai Kerala állam, Kína és Sri Lanka esetében nagyon gyorsan csökkent a halandóság mértéke, annak ellenére, hogy nem vártak az egy főre jutó jövedelmek drámai növekedésére. Ők, a támogatás-vezérelt országok inkább a társadalmi szolgáltatások (egészségügy és alapoktatás) biztosítására törekednek, ami csökkenti a halandóságot és fokozza az életminőséget. (SEN [1998b])

A növekedés/fejlődés polémiahoz jelentősen hozzájárulva, az 1996-os HDR a gazdasági növekedés és az emberi fejlődés relációját elemezte. Az alábbi – nemcsak fejletlen és fejlődő országokat érintő – negatív növekedési formákat különböztette meg a jelentés.

- *Munkahelymentes növekedés* az, amikor bár a gazdaság egészét tekintve növekedés tapasztalható, mégis elmarad ettől a munkahelyek számának bővülése. (Pakisztán, Ghána, Spanyolország, USA, Szlovákia és Lengyelország);
- *Könyörtelen növekedés* esetén a jövedelmi polarizáltság a gazdasági növekedéssel tovább nő, a gazdagok még gazdagabbak, a szegények még szegényebbek lesznek. (Brazília, Panama, Malajzia);
- *Hangtalan növekedés* az, amikor a gazdaság növekedését nem kíséri a demokrácia erősödése, a társadalmi, gazdasági folyamatokban történő felelős részvétel lehetőségeinek biztosítása. (Etiópia, Szudán, Costa Rica);

- *Gyökértelen növekedés* akkor lép fel, ha a lakosság kulturális identitása gyengül a gazdasági növekedés előretörésével. Ennek okozója lehet a kormányzat szándékos, diktatórikus tevékenysége. (az egykori Jugoszlávia és a volt Szovjetunió tagállamai esetében), vagy a terjeszkedő globális vállalatok kultúrákat nem tisztelő gyakorlata. (Guatemala);
- *Kilátástalan növekedés* esetében a jelenlegi generáció feléli az utána következő nemzedékek létalapját, lerabolva a természeti erőforrásokat, amit a jelenleg uralkodó közgazdaságtan szűk látókörű pénzügyi számításai ráadásul haszonként kezelnek. (Indonézia, Thaiföld);
- *Céltalan növekedés és az eszement növekedés* (brainless growth): ezt utólag konklúzióként fogalmazza meg DABÓCZI, összegezve a gazdasági növekedés-központú közgondolkodás, valamint az eszközök és a célok összekeveredésének kritikájaként. (DABÓCZI [1998b], HDR [1996], CSABA [2006], LOSONCZ [2007])

Az intézményi közgazdaságtan képviselői, ZEGHNI-FABRY (2008) a humán fejlődés, a gazdasági növekedés és az intézmények kapcsolatát vizsgálta az átmeneti országokban.²⁶ Központban a humán fejlődés áll (amit a csecsemőhalandósággal azonosítanak), ill. az, hogy miféle intézmények eredményezik e fejlődési jellemző javulását. A formális piaci intézményeket a piactermelés, a piacsabályozás, a piactabilizálás, ill. a „piaclegitimizálás” intézmények képviselik. A formális intézmények a demokráciával, az alkotmányos struktúrával és az állami kapacitással jellemezhetők; az informális intézményeket a kisebbségek és a korrupció képviselik. Kontrolljellemzőként a gazdasági teljesítmény mutatója jelenik meg. A jelenlegi – volt szocialista – EU tagok esetében a piac intézményei (a teremtés és szabályozás) és a politikai intézmények (demokrácia és az állam föderációs állapota) jelentenek, a gazdasági teljesítmény mellett jelentős és megbízható magyarázatot. A szerzők a FAK országokban fellelhető magyarázatokkal szemben (ahol nem egyértelműek ezen intézmények szerepe), a humán fejlődésben fellelhető javulást az „Acquis Communautaire” kritérium alkalmazásában látják.

(*A humán fejlődés mérése*) A humán fejlődés mérése a lehetőségek feltérképezésén alapul. Az alapidimenziókat az egy főre jutó GDP-vel, a születéskor várható élethosszal és az írni-olvasni tudással, valamint a beiskolázási arányokkal azonosították. E három dimenziót egyetlen kompozit-indexbe, az ún. Human Development Index-be (HDI) sűrűsítették az UNDP. Az indexet legújabban 135 országra, minden évre, sőt visszamenőleg is számolják. A számítási módszertan csekély mértékben, de változott 1990 óta. A korábbi kritikák és az újonnan megjelenő globális problémák mérésére további mutatókat vezettek be. A szegénység helyzetének feltérképezésére a HPI (Human Poverty Index), az esélyegyenlőség kifejezésére pedig a GDI (Gender-related Development Index) és a GEM (Gender Empowerment Measure) szolgál. A szegénységi mutatót a fejlődő és az OECD országokban ugyanazon dimenziók mentén, de eltérő mutatókkal alkották meg.

A 2010-es jubileumi jelentésben jelentős módszertani újítások is megjelentek a HD index képzésében: a képzettségi indexet az átlagos elvégzett osztályszám és a várható iskolai életevekkel módosította, míg az életszínvonalat ezentúl az egy főre jutó GNI fejezi ki. Egyenlőtlenséggel korrigált HDI-t is számolnak, a GDI mutatói is bővültek. A szegénység kifejezésére megjelent a Multidimensional Poverty Index. Ugyan a széles közvélemény előtt általában ezen kompozit-indexek jelentenek alternatív igazodási pontot a fejlődés terén, de az UNDP minden évben számos más humán dimenzió statisztikáit (emberi biztonság, közszolgáltatások, segélyek, környezetvédelem, emberi jogok stb.) is közli jelentéseiben.

A hosszú távú tendenciákat megvizsgálva megállapítható, hogy nincs egyértelmű kap-

csolat a nemzeti szinten értelmezett gazdasági teljesítmény és a HDI nem-gazdasági területei között. Az azonban kijelenthető, hogy a társadalom egészségesebb, gazdagabb és képzettebb, mint korábban. Az elmúlt 40 évben a várható élethossz 59-ről 70 évre nőtt, az alap- és középfokú beiskolázottsági szintek 55-ről 70 százalékra emelkedtek, az egy főre jutó GDP pedig megduplázódott. A fejlődés minden régióban tapasztalható, igaz eltérő mértékben. A születéskor várható élettartam az arab államokban 18 évvel nőtt 1970–2010 között, a szubszaharai országokban pedig csak nyolc év az emelkedés. A legnagyobb humán fejlődés – növekedéssel Omán jellemezhető, aki energia-bevételeit évtizedeken át az oktatási és az egészség-szolgáltatásokra fordította. Jelentős növekedési potenciállal bírt az elmúlt 40 évben Kína, Nepál, Indonézia, Szaúd-Arábia, Laosz, Tunézia, Dél-Korea, Algéria és Marokkó. Ezen országok közül egyedül Kína köszönhetette gazdasági növekedésének a többi dimenzió fejlődését, a többi esetében a jövedelmi és a nem-jövedelmi dimenziók látványos emelkedése eltér egymástól. (A képzettség és az életesélyek irányába.) Számos ország – a szubszaharai Afrikától a korábbi Szovjetunióig – lemaradt, köszönhetően az AIDS következményeinek, a különböző konfliktusoknak, gazdasági problémáknak. A várható élettartam az elmúlt 40 évben csökkent (!) Fehéroroszországban, Ukrajnában és az Orosz Föderációban, a Kongói Demokratikus Köztársaságban, Dél-Afrikában, Szváziföldön, Zambiában és Zimbabwében. A várható élettartam terén domináns trend a globális konvergencia, az átlagos életkilátások a legszegényebb országokban is közelítenek a fejlett országokhoz. A jövedelem terén maradt a divergencia, a gazdagok gazdagabbak, míg a tartós növekedés elmaradt sok szegény országban. (HDR [2010])

A hazai szakirodalomban a HDI, mint humán erőforrás-jellemző kerül általában előtérbe (OBÁDOVICS–KULCSÁR [2003], MALATYINSZKI [2008], LAMPERTNÉ [2010]), nem pedig az eredeti fejlődés oldal. Ez természetesen elfogadható megközelítés, hiszen láthattuk korábban, hogy a két dimenzió szorosan összefügg, egymást kiegészíti. De ez alapján kritizálni a fejlődési oldalt úgy gondolom nem helyénvaló. Az innovációs miliő, a tudáshálózat dimenziói²⁷, vagy éppen az elérhetőségi mutatók alkalmazása lehet az erőforrás-oldal jellemzője, de a fejlettség oldalé semmiképpen.

És végül, de nem utolsósorban nem felejtkezhetünk el a további, emberi fejlődés (jellemzőket is tartalmazó) indikátorokról. A HDI megjelenése előtt fejlesztették ki a Physical Quality of Life Index-et [PQLI], melyben a csecsemőhalandóság, az egy éves korban várható élettartam és a literációs készségek értékeiből kalkulált Morris. (HDR [1990], HUSZ [2001]) Az emberi szenvedés indexe, a fekete Amerika egyenlőtlenségi index, a gyermek jólléti index, mind-mind az emberi fejlődést állítja a középpontba. (AHDR [2008]) Az egyik, talán legérdekesebb és legmegalapozottabb indexet CLARKE (2005) hozta létre. A mutatót a Maslow-i szükséglet hierarchia alapján állította össze, az egyes szintekhez (létfenntartás, biztonsági és szociális szükségletek, elismerés, önmegvalósítás) különböző indikátorokat rendelve, ezeket egy indexbe gyúrva értékelte különböző országok teljesítményét. Hasonló modellt dolgozott ki az Eurostat (2010) és az OECD (GIOVANNINI [2009]) is a többdimenzós jóllét-modelljében.

(Kísérlet egy humán eredmény-szemléletű index létrehozására) A dolgozat következő része az alternatív fejlődés-elméletek gyakorlati részéhez kíván hozzájárulni, a maga szerény eszközeivel.

A vizsgálat során egy humán eredmény-szemléletű mutatót kívánok megalkotni: az ember középpontba állításával jelen esetben sem az erőforrás-megközelítés került górcső alá, hanem *a fejlődés oldala*. Az index elnevezése az *emberi biztonsági indexe*.²⁸ A mutató

elméleti és gyakorlati alapját az Osakai Egyetem kutatói publikálták elsőként honlapjukon²⁹, a HSI-ben a hagyományos társadalmi és gazdasági dimenziók mellett már a környezet sajátosságai is megjelennek. (Lásd az emberi biztonság definícióját.) A mutatóval kapcsolatos példaként az USA-t említik meg: a GDP/fő tekintetében a 11., míg a HDI esetében a 30. helyet éri el az ország. Önmagában ez a helyzeti különbség is felhívja a figyelmet az USA-ban zajló, társadalmilag nem éppen hatékony folyamatokra, de a HSI esetében még pontosabb és kedvezőtlenebb képet kapunk. Gazdasági értelemben a 140., társadalmi indexe a 99., a környezeti dimenzió mentén pedig a 179. helyet foglalja el a 232 vizsgált országból. *Így az Egyesült Amerikai Államok a HSI rangsorban a 147. (!)* Mi okozza ezt a lemaradást mind a GDP/fő, mind a HDI helyzettől? A jövedelemegyenlőtlenség mértéke az egyik legmagasabb a fejlett országokban, a környezeti katasztrófák, a (környezeti) fenntarthatósági problémák, az egészségbiztosítás, az élelmiszerbiztonság helyzete mind-mind kedvezőtlen értékeket/trendeket mutat. Az őshonos kisebbségek várható élettartama néhány megyében kb. 59 év, ami Togo értékével egyezik meg. Csökkenő női várható élettartam figyelhető meg a megyék egyharmadában. Az ellentétes pólusban Szlovénia, a Balti államok, Lengyelország és Magyarország (47. a HSI rangsorban) állnak, jóval kedvezőbb helyzetben, mint a GDP/fő alapján.

Területi adaptációt is találhatunk a HSI esetében, HASTINGS (2011) az USA megyéire végezte el számításait. Előnyös pozícióval főként az északi megyék rendelkeznek.

A vizsgálati jellemzők kiválasztása során igyekeztem a legfőbb fejlődési dimenziót azonosítani és legyűjteni. A dimenziók beazonosításában kiváló segítséget nyújtott a humán fejlődés honlap, ill. az azon található interaktív index-szerkesztő. (<http://hdr.undp.org/en/data/build/>) A portálon felépíthető egy „csináld-magad-index”, amely a főbb humán dimenziókat, azok jellemzőit tartalmazza, és ország-szintre adaptálható az általunk elkészített index.

A mutatók kiválasztása során szintén nagy segítséget nyújtott a 2010-ben megjelent ötödik kohéziós jelentés (amely jelentős innovációként, ismerteti a regionális szinten értelmezett HDI-t, ill. a HPI-2-t³⁰ is), valamint nagyban támaszkodok korábbi kutatásainkra, kutatásomra is (EGRI-MÉNES-TÁNCZOS-TÖRŐCSIK [2009], EGRI [2011]).

A kiválasztás során igyekeztem minél szélesebb körű információhalmazt előállítani, a további szakirodalmi kutatásoknak megfelelően. (CARLUCCI-PISANI [1995], Slovak HDR [2000], Nordregio et al. [2007], LORDAN [2004], NAGY [2007], JÓZAN [2008], HUSZ [2001], NHDR India [2002], Thailand NHDR [2007], HDR The Czech Republic [2003], BURD-SHARPS et al. [2008])

Ugyanakkor azt is meg kell jegyeznem, hogy a humán fejlődés dimenzióit megjelenítő mutatók elérhetősége (pontosabban el nem érhetősége) okozta a legnagyobb problémát. A statisztikai rendszer tökéletlensége számos fontos indikátor alkalmazását akadályozza egyelőre, mint pl. az eredeti HDI-ben szereplő beiskolázási arányok vagy éppen az internet-penetrációs adatok hiányossága egyes régiók esetében. Az Európa 2020 program célindikátorainak egy része humán jellegű, ezek középpontba kerülése nagyban segítette az adatgyűjtést. Továbbá a regionális statisztika adós még az egyenlőtlenség többféle dimenziójának kifejezésével, erre a továbbiakban nagy hangsúly kell, hogy helyeződjön. A mutatók forrása az Eurostat regionális adatbázisa, az Espon adatbázis és az ötödik kohéziós jelentés statisztikai melléklete. (EC 2010)

A HDI-hez képest tehát számos új dimenziót vontam be: környezeti, társadalmi és gazdasági komponensek alkotják az emberi biztonság indexét.

És most lássuk az index tartalmát!

Környezeti komponens:

- *a talajlezáródás mértéke*³¹;
- *a Natura 2000 területek aránya*: a biodiverzitás kifejezésére alkalmazott mutató;
- *az ózonkoncentráció túllépésének napjai az adott régióban*;
- *az éghajlatváltozástól való sebezhetőség*: kompozit index, a regionális lakosságot, gazdasági szerkezetet és a főbb éghajlati elemeket érintő mutatók jelennek meg benne³²;
- *környezeti kitettség*: a természeti veszélyek³³ és a mesterséges veszélyek³⁴ előfordulásának valószínűsége.

Társadalmi komponens: további részkomponensek alkotják a regionális társadalom főbb vonásait megjelenítő mutatócsoportot:

- *egészség*: a születéskor várható élettartam nemenkénti megoszlásban, a csecsemőhalandóság mértéke, az idő előtti halandóság, és ezen belül pedig a közlekedési balesetekben elhunytak standardizált³⁵ rátája;
- *képzettség*: az alapfokú és a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya, a korai iskola-elhagyók aránya, ill. a 25–64 korcsoport oktatásban és képzésben való részvételi aránya;
- *társadalmi stressz-jelenségek*: a nettó migráció és a népességváltozás üteme, az ingázás mértéke és a testi sértés okozta halandóság mértéke.

Jövedelmi-gazdasági komponens:

- *az egy főre jutó rendelkezésre álló háztartási jövedelem*;
- *a háztartások elsődleges jövedelmének növekedési üteme*;
- *a hosszú távú munkanélküliség*: a társadalmi kirekesztés egyik alapmutatója;
- *a szociális transferek után a szegénység kockázatának kitett népesség aránya*: ez az egyetlen régió belüli egyenlőtlenséget kifejező mutató.

Az indexek és a részindexek meghatározása az alábbi, szokásosnak tekinthető képletekkel történik.

$$I_i = \frac{X_i - X_{\min}}{X_{\max} - X_{\min}}, \quad I_i = 1 - \frac{X_i - X_{\min}}{X_{\max} - X_{\min}},$$

ahol $X_{\max}$ és $X_{\min}$ a mutató két szélsőértéke, X_i pedig az i -edik ország illetve területi egység mutatója. A második képlet azon mutatók indexképzésére alkalmas, amelyek esetében „nem a több a jobb”. Ilyen pl. a csecsemőhalandóság, az iskolából kimaradók aránya, az idő előtti halandóság és a szegénység aránya. Első lépésben az egyes al-, ill. részindexeket határoztam meg a számtani átlag módszerével, majd a részindexeket átlagoltam. A módszer általános kritikája a súlyozás hiánya, hiszen így az egyik dimenzió javulásával kompenzálható a másik esetleges csökkenése.

A lenti, 2. ábrán tapasztalható, hogy a társadalmi komponens súlyaránya jóval nagyobb a másik kettőnél, ezt a jelenséget alapjában véve nem gondolom problémának, hiszen ember-, ill. társadalomközpontú indexet kívántam alkotni.

A vizsgálat általános (makro) térbeli keretét az európai uniós posztoszocialista térség jelenti. A kutatásomban szereplő, az Európai Unióban lévő posztoszocialista térség a következő országokból, azok NUTS2 térségeiből áll: Észtország, Lettország, Litvánia,

Lengyelország, Csehország, a volt NDK, Szlovákia, Magyarország, Szlovénia, Románia és Bulgária. Fontosnak tartottam a volt NDK régióit is bevonni az elemzésbe, hiszen ezen térségek is érintettek a szocializmus által³⁶, társadalmi-gazdasági szerkezetük (de főleg a gazdasági), helyzetük néhány jellemzője jóval kedvezőtlenebb állapotban van, mint a vizsgálatba bevont többi országé, régióé.

A vizsgált területen belüli térségi lehatárolás pedig a már említett fejlesztési régió szintje, ennek egyik oka az, hogy (relatív) kielégítő adatbázist csak ezen a területi szinten találhatunk. A NUTS2 lehatárolás további magyarázata a kohéziós politika, ill. annak térségi lehatárolása, lehatárolási módszere. A vizsgálat során kitüntetett szerepet kívánok tulajdonítani a regionális fejlődés/fejlesztés alapindikátorával, a GDP/fő mutatóval való összehasonlításnak.

Összehasonlításként megjelenítem a HDI értékeket is, ezen index összetétele, módszer-tana a korábbi tanulmányunkhoz képest nem változott.³⁷

2. ábra: Az emberi biztonság indexének összetétele (forrás: saját számítás, szerkesztés 2011)

(Eredmények) A főbb eredményeket a 3. ábra, ill. az 1., a 2., valamint a 3. táblázat ismerteti.

Az emberi biztonság indexe alapján (2. ábra/3. kép) *nyertesnek* a vizsgált térség középső részét tekinthetjük, kiemelkedik Pozsony régiója, Szlovénia teljes területe³⁸, Mazóvia (Varsó régiója), Csehország középső része Közép-Morvafölddel, a kelet-német régiók közül pedig Drezda és Délnyugat-Brandenburg. A legrosszabb humán biztonság-jellemzőkkel a déli, délkeleti és keleti periferiák tekinthetők. *Vesztes* a bolgár régiók nagy többsége (Északkeleti, Délkeleti, Északi és Északnyugati), a román Délkelet, Délnyugat-Olténia, Északkelet és Dél-Munténia, ezen régiókhoz csatlakozik a magyar Észak-Alföld és Észak-Magyarország.

És most lássuk a HSI pozícióját elsőként a külső igazodási pontok függvényében!

Kijelenthető, hogy igen erőteljes kiegyenlítő hatással bír az, ha újabb és újabb fejlődést/fejlettséget kifejező dimenziót emelünk be a jólléti indexbe. Ezt a jelenséget jól jelzik a főbb egyenlőtlenségi mutatók alakulása is, a legalacsonyabb térbeli differenciálódás a HSI esetében figyelhető meg, a többi kontroll-indexé magasabb. (A HDI-é kimagasló.)

1. táblázat: A regionális indikátorok területi egyenlőtlenségei

	GDP/fő	HDI	HSI
Range index ³⁹	6,23	9,26	1,94
Duál mutató ⁴⁰	1,95	2,36	1,28
Relatív szórás ⁴¹ (%)	45,34	54,34	15,6

forrás: alapadatok – Eurostat, saját számítás, szerkesztés 2011

A HSI „terjedelme” összehúzódik, a maximális (Pozsonyi régió) és a minimális érték (Dél-Munténia) különbsége jóval kisebb, mint a HDI és a GDP/fő esetében. Előbbi esetében a maximális és a minimális érték különbsége a hatodik legfejlettebb régió (ÉK-Brandenburg) teljesítményével egyenlő, míg a GDP/fő esetében a differencia 36.100 PPS, ami a Pozsonyi régió és Nyugat-Szlovénia gazdasági teljesítménye között helyezkedik el.⁴²

A teljesség igénye nélkül állítsunk három példát a kiegyenlítés jelensége mellé: Berlin, Észtország és a Délnyugat régió (Bulgária) esetei. Első a 45. helyet foglalja el a HSI rangsorban, míg utóbbiak a 13. és a 17. pozíciót foglalják el. (A GDP és a HSI rangsorban pedig fordított a helyezés – Berlin az elsők között található, míg az utóbbi kettő pedig középtájon, ill. hátul.)

Berlin kiemelkedik a rangsorból, abból a szempontból is, hogy nem foglalja el az első helyet Kelet-Németországban, míg a többi fővárosi régió kiemelkedik „országos teréből”. Minek köszönhető ez? Hiszen látható az ábrán is, hogy a GDP és a HDI tekintetében is kimagasló helyezést ér el a régió a vizsgált térben, míg a HSI esetében csak a 45. helyet éri el. Hiába itt a legmagasabb a háztartási jövedelmek szintje, legjobbak az egészségi helyzetet kifejező indikátorok, ezek mellett mindhárom részindexben találhatunk kedvezőtlen mutatókat. Ilyenek például a hosszú távú munkanélküliség rátája (a harmadik legmagasabb mértékű a vizsgált térségben), itt a legrosszabb a jövedelemnövekedés dinamikája⁴³ (2000–2007 között több mint 18%-kal csökkentek a jövedelmek), magas az alacsony végzettségűek aránya, a korai iskola-elhagyók aránya magas, itt a legnagyobb mértékű a beépítettség, valamint a biodiverzitás mértéke is a legalacsonyabb. (Hasonló pályát fut be Bukarest-Ilfov régiója is, a GDP/fő tekintetében az ötödik helyen áll, a HDI esetében a 17., a HSI esetén a rangsor 36. helyét foglalja el. – „Sic transit gloria mundi”. Ezen régiókat az USA típusú fejlődéssel, ill. hatékonysággal írhatjuk le.)

Észtországot igen jó környezeti sajátosságok jellemzik: az ózontérhelés és a klíma-érzékenység nagyon alacsony, ill. magas a biológiai sokféleség. Gazdasági értelemben is jól teljesít a régió: hétszer kevesebb a tartós munkanélküli, mint Berlinben, a jövedelemnövekedés pedig az egyik legmagasabb (közel annyival nőttek a jövedelmek, mint amennyit elvesztett Berlin). A társadalmi mutatók közül egyrészt az egészségi mutatókat kell kiemelni: az idő előtti halandóság mértéke, a várható élettartamok a legrosszabb értékeket produkálják. Az erőszakos halálokok mértéke szintén a legmagasabb⁴⁴, viszont kompenzál a felsőfokú végzettségűek aránya, ill. az élethosszig tartó tanulók aránya is magas.

A Szófiát is magába foglaló Délnyugat régió a 17. helyen van a HSI rangsorban, ÉK-Brandenburgot, Chemnitz-et és Lipcsét is beelőzi. A statikus jövedelem-szint ugyan alacsony, de a dinamika kimagasló, a biodiverzitás az egyik legnagyobb, a beépítettség szintje kicsi, alacsony a tartós munkanélküliségi ráta, a korai iskola-elhagyók aránya, magas a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya. Az idő előtti mortalitás mértéke jóval kedvezőbb, mint egynémely gazdaságilag fejlettebb magyar régió. Ezen jellemzők mind-mind a kedvezőbb pozíciót eredményezik. Ez utóbbi két régió jóval hatékonyabban alakítja át jövedelmét emberi biztonság-jellemzőkké.

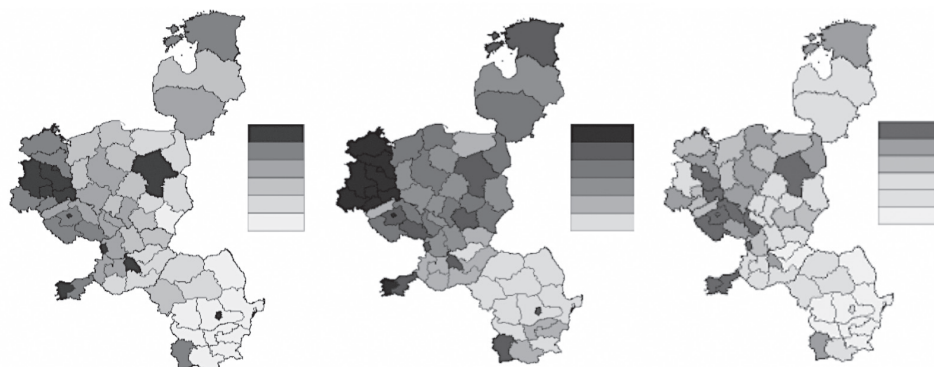
Míndezek után tekintsük meg a fő regionális fejlettségi mutatók kapcsolatát. Ennek módszerül a Spearman-féle rangkorrelációs együtthatót alkalmaztam, amely a rangsorok kapcsolatának szorosságát méri. A táblázatban látható, hogy a mutatók szoros kapcsolatban vannak egymással. Az együtthatók szerint a gazdasági teljesítmény a HDI-vel valamelyest szorosabb kapcsolatban áll, mint a HSI-vel⁴⁵, míg a HDI és a HSI közötti kapcsolat is erősnek tekinthető.

2. táblázat: Korrelációs kapcsolatok a Spearman-féle együttható alapján

	GDP/fő	HDI	HSI
GDP/fő	1,000	0,861**	0,766**
HDI	-	1,000	0,810**
HSI	-	-	1,000

**Szignifikáns korreláció 0,01 szinten. (Kétoldali próba.)

forrás: alapadatok – Eurostat, saját számítás, szerkesztés 2011

3. ábra: A kelet-közép-európai régiók állapota az egy főre jutó GDP, a HDI és a HSI alapján (forrás: alapadatok – Eurostat, Espon, alaptérkép – KSH, saját számítás, szerkesztés 2011)

Jelmagyarázat: a sötét-világos színátmenet a fejlettség-elmaradottság jelenségével van egy-irányú összefüggésben

Mivel a GDP/fő kitüntetett értékmutatója az európai fejlesztéspolitikának, ezért fontosnak tartottam ezen mutatót magyarázóváltozóként is alkalmazni, arra keresve a választ, hogy milyen mértékben determinálja a gazdasági teljesítmény az egyes jóléti mutatók alakulását. Ehhez első lépésként a gazdasági teljesítmény mutatóját logaritmizáltam⁴⁶, és így alkalmaztam a regresszióanalízis független változójaként. A HDI esetében magasabb a magyarázóhatás (66,3%), amely valamelyest kisebb, mint a korábbi kutatások esetében.⁴⁷ Ez hatékonysági deficit-/szufficitre utal.⁴⁸ Jelentős humán szufficittel jellemezhetők a kelet-német régiók, nagyon fontos jelentősége van ebből a szempontból a nyugat-német térségekből érkező jövedelemtranszfereknek⁴⁹, amelynek következtében jóval kedvezőbb humán fejlődés-kategóriába kerülnek ezen régiók. Ugyanakkor humán deficittel bírnak (főként) a fővárosi régiók⁵⁰, nem egy esetben 20-40%-kal kedvezőtlenebb a HDI értéke.

A GDP és a HSI esetében kisebb a determináció mértéke (62,9%). Ennek oka véleményem szerint a környezeti tényezőkre vezethető vissza. A 3. táblázatban az egyes rész-, ill. alindexek közötti Pearson-féle korrelációs együtthatók találhatók.⁵¹

Ezen táblázat alapján tapasztalható, hogy a gazdasági és társadalmi mutatócsoportok egymással közepes kapcsolatban vannak, de külön-külön nincsenek értékelhető kapcsolatban a környezeti indikátorcsoporttal. A földrajzi elhelyezkedés pl. alapvetően befolyásolja a klímaérzékenység mértékét⁵², ill. a környezeti kitettség egy részét is, amely jellemzők

nem minden esetben hozhatók összefüggésbe a régióra jellemző gazdasági-társadalmi folyamatokkal.

A gazdasági és a társadalmi folyamatok összefüggése sokkal szorosabb és pozitív irányú a vizsgált térségben, de nem erős a kapcsolat. A környezeti komponens a társadalmi részindexekkel nincs értékelhető kapcsolatban, ugyan a képzettségi részindex esetében szignifikáns a kapcsolat, de az is csekély mértékű.⁵³

3. táblázat: A HSI főbb összetevőinek korrelációs kapcsolatai

	Környezeti komponens	Gazdasági komponens	Társadalmi komponens	Egészségi részindex	Képzettségi részindex	Stressz részindex
Környezeti komponens	1,000	-0,038	0,159	0,153	0,286*	-0,216
Gazdasági komponens	-	1,000	0,623**	0,362**	0,637**	0,564**
Társadalmi komponens	-	-	1,000	0,921**	0,917**	0,426**
Egészségi részindex	-	-	-	1,000	0,795**	0,182
Képzettségi részindex	-	-	-	-	1,000	0,184
Stressz részindex	-	-	-	-	-	1,000

*Szignifikáns korreláció 0,05 szinten. (Kétoldali próba.)

**Szignifikáns korreláció 0,01 szinten. (Kétoldali próba.)

Forrás: alapadatok – Eurostat, Espon, saját számítás, szerkesztés 2011

Egy jelenséget szeretnék még kiemelni a vizsgált térségben, az pedig a társadalmi stresszfolyamatok alakulása. A 3. táblázatból kiolvasható, hogy a népességváltozás, az ingázás és az erőszakos halálokok alakulásának kompozit részindexe nem jellemezhető szoros korrelációs kapcsolatokkal, egyik rész-, ill. alindexszel sem. (Kivéve természetesen önmagával.) Elvárható lenne, hogy a társadalmi-gazdasági fejlettséggel „együttmozogjon” ezen jelenség⁵⁴, vagyis minél fejlettebb a térség, annál nagyobb népességet tartson meg, biztosítson számára munkalehetőséget. Újra a kelet-német régiók szerepét kell kiemelni: hiába a jobb egészségi állapot és képzettség (előbbi esetében a térség első hatodában, míg az utóbbi tekintetében a legjobb harmadban teljesítenek a tartományok), a stresszfolyamatok lehangoló képet nyújtanak. Ezek közül a migráció és a népességváltozás ütemét szükséges kihangsúlyozni: Berlin kivételével az összes tartomány az (stresszfolyamatok szempontjából) elmaradott lengyel, magyar, bolgár, román, lett, litván és észak-térségekkel versenyez, az alsó harmadban. Chemnitzet célszerű megemlíteni, aki az NDK legiparosítottabb térsége volt és az újraegyesítés óta 20 százaléknyi népességet veszített el. (STAHL 2010, KARL et al. 2003)

A korrelációs kapcsolatokat tovább nem feszegetve⁵⁵, úgy vélem megvalósult a HSI esetén a FINNIS-féle dimenzió-sajátosság: a fent említett mutatók, komponensek magától értetődőek (felismerhetőek), egyik sem fejezi ki a másikat (összemérhetetlenek), nem egyszerűsíthetők le egyetlen mutatóra és nem hierarchikusak.

(Összefoglalás) Tanulmányomban a humán jóllét, a humán biztonság és a gazdasági fejlődés/fejlettség kapcsolatát vettem górcső alá, főként kritikai szemszöggel.

Elsőként a gazdasági fejlődést/fejlesztést megalapozó indikátor, ill. az e mögött meg-

húzódó premisszákat vettem górcső alá, amiatt, hogy elvi kritikákkal alátámaszthassam azt a tételt, hogy még a gazdasági fejlődés mérését is csak fenntartásokkal lehet kifejezni a GDP/fő mutatóval. A fejlődés kifejezésére a humán fejlődés elméletét alkalmaztam, bemutattam annak alapvető vonásait, mérését (HDI), módszertani jellemzőit, ill. kapcsolatát a gazdasági fejlődés elméletével.

Úgy vélem, hogy a humán fejlődés elmélete, ezen belül pedig a humán biztonság elmélete nem egy elvont teória. Könnyedén beilleszthető komplex fejlesztési stratégiákba⁵⁶, ugyanakkor folyamatos vizsgálatok szükségesek annak érdekében, hogy a gazdasági, társadalmi és környezeti folyamatok kiegyensúlyozottá váljanak.⁵⁷ Többek között ezért, ill. azért, mert „az indexek önmagukban leginkább arra jók, hogy a figyelmet fókuszálják, és a problémát egyszerűsítsék” (STREETEN 1995), a folyamatok megértéséhez, szintetizálásához szükségesek a többváltozós elemzések⁵⁸ is.

Az elemzés során egy újfajta index (HSI) adaptációját végeztem el a poszt szocialista térre. A továbbiakban megvizsgáltam a regionális fejlesztés alapindikátorával (GDP/fő) és a hagyományos humánmutatóval (HDI) való kapcsolatát, és kimutattam a főbb egyenlőtlenségi tendenciákat a kelet-közép-európai térségben.

Véleményem szerint az egy dimenzió alapuló fejlesztési stratégiák felülvizsgálata szükséges, hiszen az ezen alapuló fejlesztési stratégiák félrevezetők lehetnek. Látható ez a GDP/fő esetében, de a HDI esetében is, ha a HSI-vel hasonlítjuk össze. (Lásd pl. az USA típusú fejlődés kelet-közép-európai vonatkozásait.)

Összefoglalásként megjegyezni azt gondolom, hogy Kelet-Közép-Európa gazdasági és humán felzárkózása tekintetében további pesszimizmus indokolt. Ahogy GLATZ (2003) fogalmaz: „az EU-nak van markáns politikai rendszere (Maastricht), védelmi politikája (NATO), gazdaság- és pénzügyi politikája (euró), most már környezetpolitikája is, de vajon mennyire erős a humánpolitikája?” (456. oldal) Az ezeréves európai integráció következtetéseit a következőképpen fogalmazza meg a szerző: „az integráció mindig is azokon a területeken volt erős, ahol a gazdasági egymásrautaltság párosult a társadalmi-kulturális integrációval is.” (455. oldal)

A jelenlegi pénzügyi-gazdasági válság utáni helyzetben ENYEDI (2010) az unió belüli integrációs folyamatokat prognosztizálva két forgatókönyvet ismertet. Egyik a szorosabb irányba mutat (pl. a gazdasági kormányzás kérdése), míg a másik a szolidaritás és az integráció gyengülésével jár együtt. (A kétsebességes Európa.) Mindkét irány a kelet-közép-európai térség további területi differenciálódását eredményezi, amely következtében véleményem szerint a régió térségi, társadalmi, gazdasági, kulturális és humán integrációja még jó sokáig várat magára.

IRODALOMJEGYZÉK

1. ÁGOSTON et al. (2007): Az életminőség fogalmán túl. Elméletek, módszerek és gondolatok. Budapest: Demos Magyarország Alapítvány, 74 p.
2. BAROSSO J. M. (2007): Beyond the GDP. Measuring Progress. True Wealth, and the Well-being of Nations konferencia. (2007, November 19–20.) Nyitóbeszéd.
3. BODA ZS. (2007): A fejlődés etikájáról. *Korunk*, 18 (5) 21–28. pp.
4. BOOZER et al. (2003): Paths to success: The relationship between Human development and economic Growth. Yale University Economic Growth Center, Discussion paper No. 874. 49 p.
5. BURD-SHARPS S. et al. (2008): The Measure of America: American Human Development Report 2008/2009. New York: Columbia University Press, 241 p.

6. CARLUCCI F. – PISANI S. (1995): A multiattribute measure of human development. *Social Indicators*, Research, 36 (2), 145–176. pp.
7. CHASAN (2005): A Sustainable Future for Pleasanton: Evaluating Land Use Alternatives. Redefining Progress kiadvány. 16 p.
8. CLARKE M. (2005): Assessing Well-being Using Hierarchical Needs. World Institute for Development Economics Research. Research Paper No. 2005/22. 21 p.
9. COBB, C. – Halstead, T. – Rowe, J. (1997): Ha a GDP felmegy, miért megy Amerika lefelé? *Kovács*, I (1) 30–47. pp.
10. CSABA L. (2006): Gazdasági növekedés, egyensúly és foglalkoztatás az Európai Unióban. *Magyar Tudomány*, 167 (9) 1072–1080. pp.
11. DABÓCZI K. (1998a): A mérhető balgaság, avagy miért nincs olaj a közgazdaságtan lámpásában? *Kovács*, II (2) 32–57. pp.
12. DABÓCZI K. (1998b): Fogalmak által megcsalva – Kísérlet céljaink és eszközeink embert szolgáló meghatározására. *Kovács*, II (3) 16–31. pp.
13. EASTERLIN R. A. (2001): Income and Happiness: Towards a Unified Theory. *Economic Journal*, 111 (473) 465–84. pp.
14. EC (2009): Az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság véleménye A GDP-n túl – a fenntartható fejlődés mércéi. 7 p.
15. EC (2010): Befektetés Európa jövőjébe. Ötödik jelentés a gazdasági, társadalmi és környezeti kohézióról. Brüsszel: EU Kiadóhivatala, 304 p.
16. EGRI Z. (2011): A közép-kelet-európai egészségparadoxon regionális gazdasági összefüggései. Doktori (PhD) disszertáció. Szent István Egyetem Gazdálkodás- és Szervezéstudományi Doktori Iskola, 221 p.
17. EGRI Z. – MÉNES A. – TÁNCZOS T. – TÖRŐCSIK V. (2009): A fejlődés humán és gazdasági vonatkozásai a regionális Közép-Kelet-Európában. *Valóság*, 2009. december, LII. évf. 12. sz., 59–74. pp.
18. ENYEDI GY. (2010): Terület- és településfejlesztéssel kapcsolatos tudományos kutatások. *Területi Statisztika*, 50 (4) 398–406. pp.
19. EUROSTAT (2010): Feasibility study for Well-Being Indicators. 46 p. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/gdp_and_beyond/documents/Feasibility_study_Well-Being_Indicators.pdf (letöltés ideje: 2010.12.12)
20. FARKAS B. (2000): A tagállamok politikáinak hatása az EU strukturális politikáira. In: FARKAS B. – LENGYEL I. (szerk.): *Versenyképesség – regionális versenyképesség*. Szeged: JATEPress Kiadó, 308 p.
21. FINNIS J. (1980): Natural Law and Natural Rights. Oxford: Clarendon Press, 425 p.
22. G. FEKETE É. (2008): A fejlődés és versenyképesség értelmezése kevésbé fejlett térségekben. 130–152. pp. In: LENGYEL I. – LUKOVICS M. (szerk.): *Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében*. Szeged: JATEPress Kiadó, 308 p.
23. GASPER D. (2004): Human Well-being: Concepts and Conceptualizations. United Nations University World Institute for Development Economics Research. Discussion Paper No. 2004/06. 36 p.
24. GASPER D. (2007): Human Rights, Human Needs, Human Development, Human Security: Relationships between four international ‘human’ discourses. Institute of Social Studies. Working Paper No. 445. 32 p.
25. GIOVANNINI E. et al. (2009): A Framework to Measure the Progress of Societies. DRAFT OECD Working Paper. 23 p.
26. GLATZ F. (2003): Európai identitásról, európai jövőről. 452–459. pp. In: BURUCS K. (Szerk.): *Helyünk Európában. Beszédok, cikkek, jegyzetek 1999–2000*. Budapest: Pannonica Kiadó 543 p.
27. GORZELAK G. (2001): Regional Development in Central Europe and European Integration. 11 p. http://www.bbsr.bund.de/nn_23680/BBSR/EN/Publications/IzR/2001/11_12Gorzelaak,templateId=ra_w,property=publicationFile.pdf/11_12Gorzelaak.pdf
28. HASTINGS D. A. (2011): The Human Security Index: Potential Roles for the Environmental and Earth Observation Communities. <http://www.earthzine.org/2011/05/04/the-human-security-index-potential-roles-for-the-environmental-and-earth-observation-communities/> (letöltés ideje: 2011–10–05)
29. HELTAI L. (1998): A GDP és az öko-logika hiánya. *Eszmélet*, 10 (39) 111–125. pp.
30. HUSZ I. (2001): Az emberi fejlődés indexe. *Szociológiai Szemle*, (2) 72–83. pp.
31. JÓZAN P. (2008): A módosított humán fejlettségi mutató (MHFM) és alkalmazhatósága az életminőség mérésében. *Statisztikai szemle*, 86 (10–11) 949–969. pp.
32. KARL et al. (2003): Regional Industrial Policies in Germany. Ceris-CNR Working Paper 2003/8.

- 50 p. http://www.ceris.cnr.it/ceris/workingpaper/2003/WP_9_03_KARL_MOLLER.pdf (letöltés ideje: 2010.05.12)
33. KENNEDY R. F. (1968): Beszéd a Kansasi Egyetemen 1968.03.18.-n. Letölthető: <http://www.jfklibrary.org/Historical+Resources/Archives/Reference+Desk/Speeches/RFK/RFKSpeech68Mar18UKansas.htm> (letöltés ideje: 2010.04.12)
 34. LAMPERTNÉ AKÓCSI I. (2010): A humán tőke versenyképessége a visegrádi országcsoport régióiban. *Területi Statisztika*, 50 (6) 659–673. pp.
 35. LENGYEL GY. – HEGEDŰS R. (2002): A szubjektív jólét objektív tényezői nemzetközi összehasonlításban. 87–103. pp. In: LENGYEL GY. (szerk.): *Indikátorok és elemzések. Műhelytanulmányok a társadalmi jelzőszámok témaköréből*. Budapest: BKÁE. 127 p.
 36. LORDAN J. L. (2004): Constructing a Human Development Index for Georgia's Counties. University of Georgia. 34 p.
 37. LOSONCZ M. (2007): A lisszaboni folyamat hozzájárulása Magyarország versenyképességének javulásához. 94–102. pp. In: FARKAS B. (szerk.): *A lisszaboni folyamat és Magyarország*. Szeged: JATEPress, SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei, 267 p.
 38. MALATYINSZKI SZ. (2008): Az emberi erőforrás mérése települési szinten Békés megyében. PhD disszertáció, Pécsi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskola, 221 p.
 39. MCGILLIVRAY M. – CLARKE M. (2006): Understanding Human Well-Being. Tokyo: United Nations University Press, 337 p.
 40. MCGILLIVRAY M. (2005): Measuring non-Economic Well-being Achievement. *Review of Income and Wealth*, 51 (2) 337–64. pp.
 41. MCGILLIVRAY M. (2006): Human Well-being: Concept and Measurement. London: Palgrave-Macmillan, 320 p.
 42. MOZSGAI K. (2011): A fenntartható regionális fejlesztések lehetőségei a nemzeti fejlesztési tervek célkitűzéseinek és intézkedéseinek tükrében. Doktori (PhD) disszertáció. Szent István Egyetem Gazdálkodás- és Szervezéstudományi Doktori Iskola, 158 p.
 43. NAGY G. (2007): Divergencia vagy konvergencia – az átmenet gazdasági térfolyamatainak mérlege földrajzos szemmel. *Tér és Társadalom*, XXI. (1) 35–51. pp.
 44. NEW ECONOMICS FOUNDATION (2006): The Unhappy Planet Index. An index of Human Well-Being and Environmental Impact. 23 p.
 45. NEW ECONOMICS FOUNDATION (2008): Measuring Regional Progress: Regional Index of Sustainable Economic Well-being (R-ISEW) for all the English Regions. 83 p.
 46. NEW ECONOMICS FOUNDATION (2009): National Accounts of Well-being: bringing real wealth onto the balance sheet. 72 p. http://www.neweconomics.org/sites/neweconomics.org/files/National_Accounts_of_Well-being_1.pdf (letöltés ideje: 2010.03.07)
 47. NORDREGIO – UMS RIATE – RRG SPATIAL PLANNING AND GEOINFORMATION – EUROFUTURES FINLAND – LIG (2007): Regional disparities and Cohesion: What strategies for the future. Study for Policy Department Structural and Cohesion Policies 69–75. pp.
 48. NUSSBAUM M. (2000): Women and human development: the capabilities approach. Cambridge: Cambridge University Press, 305 p.
 49. OBÁDOVICS CS. – KULCSÁR L. (2003): A vidéki népesség humánindexének alakulása Magyarországon. *Területi Statisztika*, 43 (4) 303–322. pp.
 50. PADOAN P. C. (2007): Beyond the GDP. Measuring Progress. True Wealth, and the Well-being of Nations konferencia. (2007, November 19–20.)
 51. PATAKI GY. (1998): A fejlődés gazdaságtana és etikája – Tiszteletadás Amartya Sen munkásságának. 69–86. pp. In: KOCISIS, T. (szerk.) (1998): *Emberközpontú gazdaságot! Válasz kiadó*, Budapest. 134 p.
 52. PATAKI GY. (1999): Amartya Sen a szabadságról. *Fordulat, Ősz-Tél*, 76–92. pp.
 53. Planning Commission (2002): India National Human Development Report 2001. 305 p.
 54. PURUSOTTAM N. (2007): Human Development: Conceptual and Measurement Issues. North-Eastern Hill University. MPRA Paper No. 6272. 16 p.
 55. RANIS G. – STEWART F. (2005): Dynamic Links between the Economy and Human Development. UN/DESA Working Paper No. 8. 17 p.
 56. RANIS G. – STEWART F. (2006): Successful Transition towards a Virtuous Cycle of Human Development and Economic Growth: Country Studies. Yale University Economic Growth Center, Discussion paper No. 943. 34 p.
 57. RANIS G. et al. (2006): Human development: beyond the human development index. *Journal of Human Development and Capabilities*, 7 (3), 323–358. pp.

58. RANIS G. et al. (2007): Human Development: Beyond the HDI. Yale University Economic Growth Center. Center Discussion paper No. 916. 38 p.
59. REGIONÁLIS FEJLESZTÉSI BIZOTTSÁG (2007): Jelentéstervezet a kohéziós politika szerepéről és hatékonyságáról a különbségek csökkentése érdekében az EU legszegényebb régióiban. 16 p.
60. SCITOVSZKY T. (1997): Foreword. In: ACKERMAN et al. (Szerk.): *Human Well-being and Economic Goals*. Washington: Island Press. 435 p.
61. SEN A. (1983): A relativ szegény. *Esély*, 11 (2) 3–16. pp.
62. SEN A. (1988): On Ethics and Economics. Blackwell Publishing: Oxford, 137 p.
63. SEN A. (1998a): A közösségi döntések lehetőségességéről. Amartya Sen 1998. november 8-án tartott ünnepi beszéde Stockholmban, a Közgazdasági Nobel-díj átvételekor. Megjelent: *Fordulat*, 1999 Őszi-Tél, 4–52. pp.
64. SEN A. (1998b): Mortality as an Indicator of Economic Success and Failure. *Economic Journal*, 108 (446) 1–25. pp.
65. SEN A. (1999): Health in Development. *Bulletin of the World Health Organization*, 77 (8) 619–623. pp.
66. STAHL A. (2010): Metropolitan Regions in Germany – The case of Saxon Triangle Metropolitan Region. Submitted to Blekinge Tekniska Högskola for the Master of European Spatial Planning and Regional Development, 85 p.
67. STANTON E. A. (2007): The Human Development Index: A History. Political Economy Research Institute. Working Paper Series Number 127. 37 p.
68. STEWART K. (2010): Human Development in Europe. Human Development Research Paper. 73 p. http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2010/papers/HDRP_2010_07.pdf (letöltés ideje: 2010.12.10)
69. STIGLITZ J. E. et al. (2009): Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. Kutatási jelentés. 294 p. <http://stiglitz-sen-fitoussi.fr/en/index.htm> (letöltés ideje: 2009.12.08)
70. STREETEN P. (1995): Human Development: Means and Ends. *The Pakistan Development Review*, 34 (4) 333–372 pp.
71. TALBERTH J. (2007): Genuine Progress Indicator. 270–272. pp. In: *Beyond GDP. Measuring Progress, True Wealth, and the Well-Being of Nations*. Konferenciakiadvány. 350 p. <http://www.beyond-gdp.eu/proceedings.html> (letöltés ideje: 2008.06.23)
72. TANYI A. (1997): John Rawls politikai és gazdasági filozófiája. *Fordulat*, Tavasz-Nyár 5–21. pp.
73. UNDP – CHARLES UNIVERSITY (2003): Human Development report The Czech Republic 2003. Where Do We Come From, What Are We And Where Are We Going? 126 p.
74. UNDP (1990): Human Development Report 1990. Concept and Measurement of Human Development. 189 p. <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr1990/chapters/> (letöltés ideje: 2006.12.23)
75. UNDP (1996): Human Development Report 1996. Economic Growth and Human Development. 229 p. <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr1996/chapters/> (letöltés ideje: 2006.12.24)
76. UNDP (2000): Poverty, Social Exclusion and Marginalization. National Human Development Report Slovakia 2000. 134 p. <http://hdr.undp.org/en/reports/nationalreports/europethesis/slovakia/name,2918,en.html> (letöltés ideje: 2006.12.24)
77. UNDP (2010): The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development. New York: Palgrave Macmillan, 236 p.
78. UNDP Thailand (2007): Thailand Human Development Report 2007. Sufficiency Economy and Human Development. 152 p.
79. ZEGHNI S. – FABRY N. (2008): Building institutions for growth and human development: an economic perspective applied to the transitional countries of Europe and CIS. Université Paris-Est. MPRA Paper No. 9171. 19 p.
80. ZSOLNAI L. (2011): Amartya Sen. <http://ethics.bkae.hu/html/documents/AMARTYASEN.doc> (letöltés ideje: 2011.01.02)

Honlapok:

- Eurostat (http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/region_cities/introduction);
- ESPON (www.espon.eu);
- UNDP (<http://hdr.undp.org>).

JEGYZETEK

- 1 Beyond the GDP. Measuring Progress, True Wealth, and the Well-being of Nations. 19-20 November, 2007.
- 2 A gazdasági teljesítmény és társadalmi fejlődés mérésének bizottsága (Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress) számos tanulmányt jelentetett meg a témával kapcsolatban.
- 3 Ezen irányzat képviselői Adam Smith, John Stuart Mill, Marx és Edgeworth.
- 4 William Petty, Quesnay, Ricardo, Cournot és Leon Walras képviseli ezen irányzatot.
- 5 Erre példaként az irodalmat, a tudományt és az utazást említi.
- 6 „Nem várhatjuk el a közgazdászoktól, hogy a filozófia királyai legyenek.” (Carlson [1996] idézi DABÓCZI [1998a]: 52. oldal)
- 7 A szakirodalomban a welfare, wealth (mindkettő jelentése jólét) és a well-being (jóllét) kifejezések jelennek meg, amelyek alapvetően rokon értelműek. Az első két kifejezés viszont inkább gazdasági értéktartalommal bír, ezt főleg az angol nyelvű szakirodalom jelez (pl. welfare economics – jóléti közgazdaságtan), a „humanista forradalom” után terjedt el a jóllét kifejezés, jelezve az eltérő megközelítést, kiemelve egyéb más (humán, szubjektív jelenségek) fontosságát a gazdasági dimenzió mellett és azon túl. Ugyanakkor „keveredések” is találhatók a szakirodalomban, pl. human welfare, human well-being, e kettő gyakorlatilag ugyanazt jelenti – a humán tényezők előtérbe helyezését.
- 8 Amelyet a szerzők a humán jólléttel azonosítanak.
- 9 A Surrey Egyetem és a New Economics Foundation kiszámította a regionális ISEW értékeket Anglia területére a 1994–2005 közötti évekre. A gazdagabb régiók nem minden esetben teljesítenek jól a fenntarthatóság tekintetében. Az angliai átlagos ISEW érték a bruttó hozzáadott érték (GVA) 41-45%-a között szóródik ezen időszak alatt. Míg a GVA a London és azt körülvevő régiókban (Kelet-Anglia és Dél-kelet) koncentrálnak, addig az ISEW vonatkozásában a nyugati régiók teljesítenek kiemelkedően. (NEF [2008])
- 10 Míg az USA egy főre jutó GDP-je 11 672 dollárról 36 595 dollárra nőtt 1950 és 2004 között, addig a GPI egy főre jutó értéke 1970-es évek vége óta stagnál 14 000-15 000 dollár tartományban. Ez azt jelenti, hogy az 1970-es évek végére a gazdasági növekedés előnyei teljes mértékben eltűntek a növekvő egyenlőtlenségek, a romló környezeti feltételek és az életminőség csökkenése által. (TALBERTH [2007]) Az USA-ból elvétele ugyan, de megtalálhatók térségi adatok is. A San Francisco Bay Area városi régió GPI értéke a GDP 54%-a. A legnagyobb veszteségi tételt az ingázás és a környezeti károk (a nem megújuló energiaforrások fogyasztása) adják, míg a pozitív tételek közül a házimunka emelkedik ki. (CHASAN [2005])
- 11 Ugyanis számos életminőségi, társadalmi dimenzió nem árazható be, de ha mégis, akkor az árak egyénenként változhatnak és ez összehasonlításnál problémát okoz. (Pl. a szabadidő értékelése különböző bérszínvonalak esetében.) Másrészt az erőforrásokat át kell alakítani jólétté és ez is egyénenként változik, ki hogyan, milyen hatékonysággal tudja átalakítani jólételmét, erőforrásait stb. (CMEPSP [2009])
- 12 Ennek számos gyakorlati példájával találkozhatunk, ide tartozik a Veenhoven-féle boldogság világtalasz, a New Economics Foundation által publikált jólléti nemzeti számlák (2009), stb.
- 13 A három megközelítés között természetesen átfedések is tapasztalhatók, LENGYEL-HEGEDŰS (2002) a képesség megközelítés kifejező HDI és a szubjektív jóllét között mutatott ki kisebb-nagyobb korrelációt.
- 14 A „Mennyiben segít a vagyonod, hogy elérj céljaidat?” kérdés körüli beszélgetés mentén körvonalazódik az emberi természet és az anyagi világ közötti ellentmondás. A két alapeszmét, ill. ennek összefoglalóját SEN (1999) ismerteti.
- 15 Eleve elrendeltség elve.
- 16 A személyközi hasznossági összehasonlítások valamilyen szintű elvégzése megkerülhetetlen az árnyalt jóléti közgazdasági elemzésben. Például nehezen lehetne kétségbe vonni, hogy amikor Néró császár felégette Rómát, akkor az ő ebből származó hasznosság-érzetét túlsúlyozta annak a rengetek rómainak a szenvedése, akinek ártott a tűzvész. Természetesen nem minden esetben egyszerű az egyéni hasznosságok összehasonlítása. Szerencsére azonban teljes összehasonlíthatóságra általában nincs szükség. Sen kimutatta, hogy a legtöbb esetben az egyéni hasznosságok részleges összehasonlítása is elegendő ahhoz, hogy megszülethessék a társadalmi döntés. (SEN [1988], ismerteti ZSOLNAI [2011])
- 17 Vagy legalább egy személy hasznosságát növelné, miközben egyetlen más személy érdekeit sem sértené.
- 18 A szabadság értelmezése két szempontból is megtörténhet, lehet pozitív (valamire való sza-

- badtság – mi áll a szabadságában az egyénnek) és negatív (korlátozásoktól való szabadság – mennyire hiányzik a korlátozásoknak azon halmaza, amelyek az egyik ember a másikkal szemben alkalmazhat). (SEN [1998a])
- 19 Smith értelmezésében ahhoz, hogy egy tizenhatalmadik századi angol ember elkerülje a szegényt, szüksége volt arra, hogy bőrcipőt birtokoljon. Lehetséges, hogy ez azért volt így, mert az akkori közösség tipikus tagjait jellemezte a bőrcipő, de a kérdéses személyeknek kevésbé volt szükségük a bőrcipőre azért, hogy kevésbé szegyenkezzenek, mint a többiek – Adam Smith még csak fel sem tette ezt a relatív kérdést –, hanem egyszerűen azért, hogy egyáltalán ne szegyenkezzenek, ez pedig egy abszolút kategória. (SEN [1983])
 - 20 Az elméletet és a hozzá kapcsolódó mutatót a Bhutáni Király vezette be 1972-ben, és a nemzeti fejlődés fő hajtóerejének tekintik. Sajátossága, hogy nagyon erős kulturális beágyazottsággal bír, speciálisan az országra jellemző. (GIOVANNINI [2009])
 - 21 A GNP és a GDP mutatók felváltott alkalmazása ne keltsen az olvasóban zavart. Mindkettő a gazdasági teljesítmény mérésére alkalmas, és jelen helyzetben ez élvez prioritást a módszertani eltérésekkel szemben.
 - 22 Ez a statisztikai mellékletekben jelenik meg olyan formában, hogy a HDI és a GDP/fő rangsorainak különbségét ismerteti az UNDP.
 - 23 Ill. itt már humán erőforrásról beszélhetünk.
 - 24 Esetlegesen – horribile dictu – „negatív növekedés”.
 - 25 Az állami egészségügyi intézményrendszer (National Health Service) is világháború által érintett időszakban, az 1941–51 dekádban alakult meg.
 - 26 Megkülönböztetnek EU-hoz csatlakozott (a 2004-ben és 2007-ben belépett országok) és nem csatlakozott (Horvátország, Albánia, Bosznia-Hercegovina, Macedónia, Szerbia, Montenegró), valamint FÁK országokat.
 - 27 LAMPERTNÉ (2010) pl. a technológia- és tudásintenzív szektorban foglalkoztatottak arányát alkalmazza az index bővítése során. Az élethosszig tartó tanulók aránya is megjelenik, ez már valamelyest védhető képzettségi mutató. LAMPERTNÉ (2010) és MALATYINSZKI (2008) megközelítése inkább egy komplex fejlettségi indexként értelmezhető jelentős humán tartalommal. Ráadásul az utóbbi szerző inkább az input oldalt hangsúlyozza, olyan indikátorok megjelenítésével, mint az orvosok száma, a könyvtárak száma, az internettel ellátott helyek száma, stb.
 - 28 A mutató rövidítése az angol elnevezésből (Human Security Index) HSI.
 - 29 http://www.humansecurityindex.org/?page_id=2
 - 30 A HPI-ből kettő létezik: a HPI-1 a fejlődő országok, a HPI-2 pedig az OECD országok számára került kidolgozásra.
 - 31 A mutató magas értéke a városfejlesztésnek vagy az infrastruktúra építésének köszönhető, az ökológiai talajfunkciók (pufferképesség, szűrőrendszerként vagy szénelnyelőként való működés) súlyosan károsodnak, lehetetlenné is válhatnak.
 - 32 A folyók árveizeitől érintett lakosság, az 5 m alatt élő népesség, a 75+ éves népesség és a trópusi éjszakák változása, a bruttó hozzáadott érték a mezőgazdaságban és halászatban, a bruttó hozzáadott érték a turizmusban és nyári turisztikai éghajlati index, a csapadék és a hőmérséklet változásai, ill. a hegyvidéki területek jellemzői sűrűsödnek az indexben.
 - 33 Hólavínak, nagy aszályok, földrengések, szélsőséges hőmérséklet, potenciális árvízveszély, erdőtűz, földcsuszamlás, vihar, cunami és szökőár, vulkánkitörések, téli és trópusi viharok előfordulása, a maximális intenzitás lehetősége az egyes régiókban.
 - 34 A légi forgalom, vegyi üzemek, radioaktív szennyeződés és olajszennyeződés veszélye az adott régióban.
 - 35 A standardizálás a regionális népesség kormegoszlásának figyelembevételével történik, így válnak összehasonlíthatóvá a vizsgált térségek. A módszertan a WHO ajánlása alapján kerül kiszámításra, ezt az Eurostat közli. A közlekedési balesetekben elhunytak aránya szoros összefüggést mutat a társadalmi és egyéni viselkedés módjával, amely pedig erősen függ a társadalmi berendezkedéstől és annak változásától. (DARÓCZI 2004) Véleményem szerint a mutató kerülhetett volna a társadalmi stresszjelenségek részindexbe is (amint az látható, az eredeti módszertan szerint nem oda került).
 - 36 Ez természetesen nyilvánvaló, de mégis a köznyelvben nem, sőt a gazdasági szféra sem kezeli posztoszocialista országnak, pontosabban országresznek Kelet-Németországot. Pedig pl. a kilenc kelet-német régió hosszú távú munkanélküliségi rátája a rangsor utolsó negyedében található, Berlin Közép- és Kelet-Szlovákia régiókkal vetekszik, míg Drezda és ÉK-Brandenburg NUTS2 térségek Észak-Magyarországgal versenyeznek ebből a szempontból.
 - 37 Az életkilátás dimenziót a születéskor várható élettartam képviseli, a tisztességes életszínvonalat az egy főre jutó háztartási jövedelem, míg a képzettségi dimenziót a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya mutatók jelentik.

- 38 Csakúgy, mint a globális jelentésben, itt is az élen jár.
- 39 A Range index a maximumot és a minimumot képviselő érték arányát fejezi ki.
- 40 A duál-mutató egyenlő az átlag feletti értékek átlaga, osztva az átlag alatti értékek átlagával. Kiegyenlített képzet ad az egyenlőtlenségekről, mint a range index.
- 41 A relatív szórás a szóródást az átlaghoz viszonyítja, 100-zal szorozva pedig százalékos dimenziót kapunk.
- 42 Amely két régió – nem mellesleg – a GDP/fő rangsor 2. és 3. helyezettje.
- 43 Nem tudom nem megismételni a közgazdasági szlenget, tipikus „negatív növekedést” láthatunk itt.
- 44 Ami a társadalmi-gazdasági átalakulás gyorsaságát és az egyenlőtlenségek nagy mértékét jelzik. (EGRI 2011)
- 45 A GDP/fő és a HSI globális szintű kapcsolata erősebb egyébként, a 232 ország közötti Spearman-féle rangkorreláció mértéke 0,833²².
- 46 A logaritmizálás művelete a területi kutatásokban egyrészt a csökkenő határhason kifejezésére alkalmas, ill. a GDP számításának módszertani helyesbítéseként is alkalmazható. Ilyen pl. az ingázás kérdése, amelynek következtében általában a városi területek felülértékeltek, míg az azokat körülvevő térségeket alulértékelik. A logaritmizálás műveletével a különbségek jelentősen csökkennek. A GDP/fő mutatóra alkalmazott range index 6,23-as értéke 1,21-re csökken le.
- 47 Korábbi kutatásaink, kutatásaim során a determináció mértéke magasabb értéket vett fel (72,9 és 75,8%). (EGRI-TÖRÖCSIK-TÁNCZOS 2009, EGRI 2011)
- 48 A deficit/szufficit fogalmak itt annak függvényében értelmezendők, hogy a GDP-hez képest jobb vagy rosszabb HDI értéket produkálnak az egyes régiók. Jó példa a deficit jelenségére Prága helyzete: a vizsgálatban a GDP/fő rangsorban az első, a HDI esetében pedig a kilencedik. Ennek magyarázatául számos tényezőt lehet megnevezni véleményem szerint. Ilyenek pl. az interregionális akciók (pl. a jövedelemtranszferek, az ingázás és a migráció, ill. a termelési tényezőtulajdonosok eltérő térbeli elhelyezkedése), vagy pl. a térségre jellemző kulturális megosztottság. (Ismerteti GORZELAK [2001])
- 49 Németországon belül speciális státuszú területek közé tartoznak a keleti régiók, a német állam 1996-ban 101 mrd ECU-t áldozott transzferekre, míg az EU Strukturális Alapjának ötéves költségvetése (1989–93 közötti) 64 mrd ECU volt. (FARKAS [2000]) Véleményem szerint e folyamat is hozzájárul ahhoz, hogy a HDI területi egyenlőtlensége jóval nagyobb, mint a GDP/fő vagy akár a HSI esetében. Kelet-Németország a humán fejlődés tekintetében jóval kedvezőbb helyzetben van a gazdasági teljesítményéhez képest.
- 50 A már említett Prága, de pl. Közép-Magyarország és Pozsony is ide tartozik.
- 51 A Pearson-féle korrelációs együttható alkalmazását azért tartottam indokoltnak a Spearman-féle együtthatóval szemben, mert ezen alapul a regresszióanalízis módszere is.
- 52 A délebben elhelyezkedő régiók nagyobb mértékű a kitettség, az érzékenység a klíma változékonyságára.
- 53 Úgy vélem, hogy ez a kapcsolat két tényezőre vezethető vissza. A beépített területek nagysága (közepes mértékű) pozitív kapcsolatban áll a felsőfokú végzettségük, ill. az élethosszig tartó tanulók arányával. A klímaérékenység mutatója pedig az alacsony képzettségük és a korai iskola-elhagyók arányával van szoros és pozitív kapcsolatban, a felsőfokú végzettséggel és az élethosszig tartó tanulók arányával pedig gyengébb és negatív kapcsolatban áll. A képzettség, ill. a térbeliség szerepét kell ebben az esetben kihangsúlyoznunk: a városias térségekben (itt nagyobb a beépítettség mértéke) esetében fejlettebb a gazdaság és több képzett munkaerőre van szükség, a klímaérékenység esetében a délebben elhelyezkedő területek érzékenyebbek általában, de ugyanakkor gazdasági-társadalmi értelemben fejletlenebbek is, gyengébb humán erőforrás-ellátottsággal jellemezhetők.
- 54 Itt egy pillanatra kitérnék a regionális lehatárolásra. A vizsgált térségben NUTS2 szinten számos közigazgatási szintet találunk: a balti NUTS2 térségek például országok is egyben, míg a másik szélsőséget Prága és Berlin képviselik. (Városok.) Nyilvánvaló, hogy a társadalmi-gazdasági folyamatok értelmezését megnehezíti ezen térszervezésből adódó sajátosságok, hiszen más folyamatok jellemzik egy-egy várost (pl. az urbanizáció esetében a dezurbanizációs, reurbanizációs folyamatok), mint egy-egy régiót, tartományt és országot. És így, a lehatárolásból fakadóan számos tévkövetkeztetés is megfogalmazódhat.
- 55 Bár azt is gondolom, hogy célszerű lenne a vizsgálatokat tovább folytatni, de területi korlátok véges volta miatt ezt nem teszem meg most. Hiszen a táblázatból az is kiolvasható, hogy pl. a gazdasági teljesítmény és az egészségi állapot közötti kapcsolat gyenge-közepesnek tekinthető. Ha elfogadjuk azt a tételt, hogy a gazdaság van az emberért, akkor elvárhatnánk kedvezőbb korrelációs értékeket is.
- 56 Meg kell jegyezni, hogy a HDI az Új

Magyarország Fejlesztési Terv, valamint az Új Magyarország Vidékfejlesztési Program egyik célindikátora, az elsődleges célmutató viszont a GDP növekedése.

- 57 Főleg a környezeti dimenzió kiegyensúlyozottságára kell napjainkban figyelni, számos kutatás kimutatja, hogy a társadalmi-gazdasági fejlettség igen magas erőforrás-fogyasztással jár együtt. MOZSGAI (2011) dolgozatában az ökológiai lábnyomhoz hasonló mutatót is számol a kistérségi elemzésében. Budapest élen jár a jövedelmi-foglalkoztatási mutatók esetében, de az energiafogyasztása (1825 GJ/ha) 357-szerese a legalacsonyabb értékkel rendelkező

Abaúj-Hegyközi kistérségnél. A második legnagyobb értékkel Debrecen jellemezhető, ő sem haladja meg a 300 GJ/ha értéket. Ugyanez a tendencia figyelhető meg a HDI és az ökológiai lábnyom között: a humán értelemben fejlettebb térségek magasabb ökológiai lábnyommal jellemezhetők. Egyetlen ország emelhető ki, amely esetében kielégítő mindkét mutató értéke: ez pedig (a szocialista) Kuba. (NEF 2006)

- 58 Ilyenek pl. a faktor-, főkomponens-, ill. regresszió-elemzések, amelyek lehetővé teszik a főbb folyamatok súlyozását, az összefüggések kifejezését.

Orvosi történettan

A hazai orvostörténetírás új korszaka kezdődött az 1860-as években, amikor nemcsak az orvostörténelem egyetemi oktatásának szükségessége került az érdeklődés középpontjába, de igény jelentkezett egy színvonalas magyar orvostörténelem megírására is. A javaslattevők – Lengyel Béla, Sugár Fábíusz, Hamary Dániel – ötletekben gazdag írásokat jelentettek meg különböző szakmai lapokban, bár maguk csupán a vázlat elkészítésén túl nem jutottak. Volt olyan javaslat is, hogy egy értékes idegen nyelvű munkát fordítsanak le magyarra, azt egészítsék ki hazai vonatkozásokkal. Mindenki tudta, hogy ez nem a legjobb megoldás, de volt rá vállalkozó: Fekete Lajos (1834–1877) kisújszállási, a pesti orvosi karon végzett fiatal orvos magyarra fordította és magyar vonatkozásokkal egészítette ki Carl Reinhold *Wunderlich Geschichte der Medizin* című könyvét, amely valójában a szerzőnek a lipcsei egyetemen, 1858 őszén, az orvostörténelem tárgykörében elhangzott előadásainak szerkesztett változata volt. A könyv, *A gyógytan története rövid kivonatanban*, 1864-ben látott nyomdai napvilágot. Bevezetőjében a következőket írta: „a tér, melyen gyöngye erőmet megkísérlem, nemzeti nyelvünkön előttem kopáron állott, figyelmemet csakis azért fordítottam erre, hogy ne legyen tér, ne legyen tudomány, mely édes hazai nyelvünk varázs ígéit nélkülözni kénytelen legyen.” Amikor e sorokat papírra vetette, a korszak legtehetségesebb és legszorgalmasabb kutatója volt, bár távol Pesttől és az elmélyült kutatásokat biztosító könyvtáraktól, sorra írta alapvetéseit. Feldolgozta a hazai járványok történetét, amikor a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlésén (amelyhez 100 aranyat Hamary Dániel ajánlott fel) Poór Imre meghirdette jutalomdíjas pályázatát /1874/ a hazai orvosi múlt könyv alakban megírandó feldolgozására. Erre csupán egy jelígis, 360 oldalas munka érkezett be, amelyet Fekete Lajos nyújtott be. A bírálók – kisebb hibák ellenére – megelégedésükről szóltak, javasolták a pályamunka nyomtatásban történő megjelenését. Ehhez javallották a bibliográfia csatolását, amit Fekete Lajos elkészített.

A munka végül nem jelent meg nyomtatásban, noha erre való szándékát Fekete Lajos írásban és folyóiratokban elhelyezett nyilatkozataiban többször is megerősítette. Viszont korai halála végül megakadályozta a kiadását, sőt a különböző közgyűjteményekben (a Semmelweis Orvostörténeti Levéltárban található Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléseinek Levéltárában, az Országos Széchenyi Könyvtár kéziratárában) lelhető fel a könyv kéziratának kétféle változata, ami azt igazolja, hogy nem végleges formában elkészült munkákról van szó, többször elkezdett, folyamatosan javított fogalmazványok, a „betoldások” erre utalnak. A könyv címét Fekete Lajos adta, „Magyar orvosi történettan” elnevezéssel. Valóban az utókor kötelessége, hogy ezt a munkát, vagy majdnem 140 év késéssel, megjelentesse és a kutatók rendelkezésére adja.

Joggal vagy jogtalanul, felmerül a gondolat, miért adnak ki olyan munkát, amin talán már túllépett a szaktörténetírás? A Magyar Tudománytörténeti Intézet az elmúlt években számos olyan szaktörténeti munkát jelentetett meg, amelyekről vagy megfeledeztek, vagy olyan könyvritkaságot jelent, hogy minden körülmények között szükséges a kutatók rendelkezésére bocsátani. Ilyen Fekete Lajos könyve is, amely mintául szolgált későbbi munkák megírásához, a könyv egyes fejezetei már addig is nívós folyóiratokban jelentek meg. A nyomdai napvilágot látott részek csak feltételezik, hogy a korán elhunyt szerzőnek „valamiféle” célja volt a részkiadásokkal, talán egy nagyobb munkába szánta ezeket. Valóban,

csak az egységes nagy monográfia hiányzott. Ebből a szempontból tényleg szükséges volt Fekete munkájának megjelentetése, végre egységbe kerültek a részközlmények, illetve a két kézirat végre egységes könyvbe került. Igaz, a végéről hiányzik a nagy bibliográfia, amit a bírálatok hatására a szerző elkészített, ez továbbra is valahol „lappang”. Azonban Fekete most megjelent munkája végén van bibliográfia, a kéziratot gondozó szerkesztők állították össze Fekete Lajosnak a kéziratban jelzett könyvforrásaiból, lábjegyzeteiben jelölt könyvcímekből. Gazdag könyvjegyzék, feltehetően hasonló szerepelt a szerző által összeállított bibliográfiában.

Fekete Lajos munkája valóban alapvetés, előtte ekkora forrásanyagot nem dolgozott fel, világos szerkezetű szaktörténeti feldolgozást írt. Periodizálása – szemben sok későbbi orvostörténeti munkával – nem a hazai történelem történeti korszakait, hanem művelődéstörténeti szempontokat követ. Bevezetőjében fogalmakat tisztáz, illetve az orvostörténelem ismeretének szükségességét a magyar művelődéstörténelemben és a medicina tudományában. Előbb a kereszténység felvétele előtti orvosi gyakorlat emlékeit követi nyomon, majd azt a korszakot, amikor a keresztény gyógyító kultúra formálta ki a hazai gyógyítás művészetét, alakította ki intézményi rendszerét, oktatási formáit, és számba veszi kiválóságait. Igaz, ezen belül külön szól az Árpád-ház időszakáról, az Anjouk koráról, majd a reformáció koráról, amely alapvető változásokat hozott nemcsak vallási tételekben, hanem a körülvevő világ megítélésében, a természettudományok művelésében. Ezután már évszázadonként tárgyalja az orvosi gyakorlatot, az orvosképzés formáit, a magyar orvostársadalom alakulását. Végül terjedelmes fejezetben dolgozza fel a hazai járványok történetét, figyelme minden betegségre kiterjedt.

Fekete Lajos munkájának szerkezete és szemlélete valóban meghatározó volt, mivel előtte ilyen munka nem született, az addigi javaslatok ezt a szerkezeti formát nem javasolták, egészen más megoldásokban gondolkodtak. A közeljövőben kiadásra szánt más orvostörténeti feldolgozások ezt a szemléletet és szerkezeti megoldást követik, bár Fekete könyve csak most jelenhetett meg, mégis ismerhették, sőt Demkó Kálmán 1894-ben megjelent könyve – *A magyar orvosi rend története* – is ezt a szemléletet és szerkezetet veszi át. Fekete Lajos alapos ismerője lehetett a német szakirodalomnak, mert a kronologikus vagy a politikai történelem korszakait követő „korszakolással” éppen a korabeli német szakirodalom szakított, talán erre Fekete Lajost éppen Wunderlich könyvének magyarra fordítása döbbsentette rá.

A könyv kiadását sokban emeli Kapronczay Katalin kiváló bevezetője és Schultheisz Emil professzor szakmai tanácsai. E munka nemcsak az orvostörténelem kutatóinak jelenthet újdonságot, hanem mindazoknak, akik a történetírás legkülönbözőbb területeivel, a magyar művelődéstörténettel foglalkoznak.

(Fekete Lajos: Magyar orvosi történettan. Fekete Lajos doktor 1872-bes kéziratának szerkesztett, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátott változata. Szerk.: Kapronczay Katalin. Bp., Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2011, 330 p.)

Kína szindróma – Barack Obama stratégiája az ázsiai–csendes óceáni térségben

Obama Amerikája nem szeretne egy új hidegháborút, de készen mutatkozik arra, hogy minden eszközzel megakadályozza egy kínai katonai fölény kialakulását.

Barack Obama nemrégiben soron kívül a Pentagonba érkezett, hogy ismertesse az Egyesült Államok Irak és Afganisztán utáni védelmi stratégiáját. De a kevésbé ütőképes amerikai hadseregről, az új évszázad kihívásairól és az egy évtizedes háborúskodást követő tennivalókról szóló beszédében egyszer sem hangzott el Kína neve.

Az elmaradás oka érthető, de egyben félrevezető is. Barack Obama, az újráválasztásért kampányoló, békekötő politikus nem kíván egy a kínai versenytárral vívandó új hidegháborúval riogatni.

Azonban, ahogy ezt a legutóbbi ázsiai látogatása során egyértelművé tette, a hawaii születésű elnök eltökélt szándéka, hogy visszaverjen minden kínai egyeduralmi törekvést az ázsiai, illetve csendes-óceáni térségben. A stratégia középpontja erre a küzdőtérré koncentrálódik.

Az egyesített vezérkar főnöke, Martin Dempsey tábornok szintén célszerűtlen lépésnek ítélné meg egy közvetlenül az amerikai csapatok Bagdadból történő kivonása utáni Kínával folytatandó összeütközést. Azonban tisztában van azzal is, hogy a pekingi kormányzat évről-évre növeli védelmi kiadásait. Ahogy a stratégiát vázoló dokumentum is kifejti, a növekedést „világos stratégiai célkitűzésekkel kell indokolni annak érdekében, hogy az ne váljon surlódások forrásává a térségben.”

Dempsey aggodalmának adott hangot amiatt is, hogy kínai tengeraltjáró- és rakéta-támaszpontok létesítése révén – amelyek hamarosan repülőgép-anyahajó bázisokkal is kiegészülnek – a kínai tengeri haderő olyan területek irányába

terjeszkedik, ahol 1945 óta hagyományosan az Egyesült Államok játszott vezető szerepet.

Röviden összefoglalva: Dempsey érti a kínai nagy falon megjelent üzenetet, és bármily kelletlenül is, de elfogadja, hogy egy nap az Egyesült Államok hadereje köteles lesz nyíltan felvállalni a konfliktust Kínával, éppen úgy, ahogyan tette azt annak idején a Szovjetunióval szemben.

„A stratégia egy változó jövőre vonatkozik” – mondta el Dempsey a Pentagonban az Obama elnökkel együtt tartott sajtótájékoztatón.

„És minden mutató, legyen az demográfiai, geopolitikai, gazdasági vagy hadiipari, a csendes-óceáni térségben növekszik a leginkább. Így a stratégiai feladataink elsősorban a csendes-óceáni térségben összpontosulnak majd, de az indiai-óceáni térség is fontos szerepet játszik majd.”

Kína neve még mindig nem hangzott el. De nem lehet kétséges, mire is utalt Dempsey. Ha valaki mégsem értené, akkor az Egyesült Államok védelmi minisztere, Leon Panetta teszi egyértelművé diplomatikus nyilatkozatában.

„Ennek a régióknak növekvő jelentősége van az amerikai gazdaság és nemzetbiztonság jövője szempontjából. Ez többek között azt a képességet jelenti, hogy megtarthassuk a hadsereg technológiai felkészültségét és meglevő mozgásterét” – mondta.

Peking válasza viszont még várat magára. De a Global Times, a kommunista Néplap egyik változata hamar egyértelművé tette, hogy Kína készen áll arra, hogy fokozatosan az Egyesült Államokkal egy szintre emelkedjék, bármi legyen is ennek az ára.

„Természetesen el szeretnénk kerülni egy új hidegháború kirobbanását az Egyesült Államok és Kína között, de mindazonáltal nem mondhatunk le a velünk szomszédos régiókban kiépített hídfőállásainkról sem” – áll egy vezércikkben. A Xinhua hírügynökség figyelmeztet arra, hogy a megnövekedett amerikai szerepvállalás megte-remtheti ugyan a stabilitást, de az amerikai fegy-

verkezés egyúttal „veszélyeztetheti is a békét”.

Egy 21. századi Amerika–Kína versengés már elég tisztán körvonalazódik. Földrajzi elhelyezkedése miatt kiemelt fontosságúvá válhat Tajvan, a hatalomból eltávolított nemzeti irányultságú Kuomintang utolsó védőbástyája. Ismeretes, hogy Peking Tajvanra mint „szakadár tartományra” tekint.

Jóllehet a kétoldalú kapcsolatok az utóbbi időben valamelyest javultak, Kína még mindig több száz szárazföldi rakétát irányít Tajpei felé a Tajvani-szoros másik oldaláról. Mint Tajvan biztonságának letéteményese és fő fegyverszállítója, Amerika egy olyan ellenségeskedésben vállalt szerepet, amely bármelyik pillanatban nyílt összetűzésbe torkolhat.

Kína területi követelései és növekvő nyersanyagigénye miatt a Kelet- és Dél-kínai-tenger vitatott hovatartozású szigetei is villongások színterei lehetnek, ahol ellenfélként nem csak az Egyesült Államok, hanem más, szomszédos országok is szóba jöhetnek, mint például Vietnám – nem utolsósorban azért, mert az ország az utóbbi időben Washingtonnal szorosabbra fűzte katonai kapcsolatait.

A Kína felemelkedése miatti aggodalom következtében hasonló védekező álláspontra helyezkedett Japán, Dél-Korea, Szingapúr, Malajzia és Ausztrália is, jóllehet kereskedelmi kapcsolataik továbbra is szorosak Pekinggel.

Barack Obama ázsiai körútja során jelezte, hogy az Egyesült Államok katonai bázist fog létesíteni Darwinban és valószínűleg a Fülöp-szigeteken is. A Tokióval hatályban levő ballisztikus rakétavédelmi egyezmény előrehaladott állapotban van, habár ez inkább Észak-Koreát érinti érzékenyen, mint Kínát.

Az általános csapatkivonások ellenére fennmarad majd az amerikai katonai jelenlét Dél-Koreában és Japánban is. A nemzetközi tengeri kereskedelmi útvonalak biztosítása ugyanis kulcskérdés.

Az amerikai–kínai status quo más szempontból is jelentőséggel bír, illetve bírhat még a jövőben. Geopolitikai szempontból Washington Kína-stratégiája, ha nem is képes megállítani, legalább megpróbálja kezelni a kínai terjeszkedés hatásait;

ez a szándék áll a Bush-kormány alatt kezdődött, India irányába történő nyitás háttérében is. Kína annak érdekében, hogy az Indiai-óceánon kiterjessze jelenlétét, kereskedelmi ügyleteket, segélyezési akciókat és beruházásokat eszközöl Pakisztánnal, Sri Lankával és Tanzániával, hogy csak három országot említsünk, s ezekről a lépésekről Delhiben úgy vélekednek, hogy az a Kínát bekerítő amerikai stratégiának dél-ázsiai megfelelője.

Az Egyesült Államok Burma kapcsán lépéselőnybe került Kínával szemben, a kellemetlenkedő kormányzat felé történő diplomáciai nyitással. A cél az volt, hogy Peking pozícióját egy kulcsfontosságú szövetséggel ellensúlyozza. Bár a burmai demokrata vezető, Ang Szán Szu Csi támogatásnak szándéka őszinte volt, de a közeledésben önös érdek is közrejátszott.

De visszatérve ismét a világpolitikára: a fekete-afrikai nyersanyagokért, gazdasági erőforrásokért, politikai befolyásért és a katonai hídfőállásokért már javában folyik a küzdelem, amelyben Kína a kereskedelmi előnyök érdekében szemet huny a kormányzati és emberi jogi visszaélések fölött, és ugyanilyen elvek alapján terjeszkedik Latin-Amerikában is.

Ám Amerika viselkedése sem lényegesen etikusabb ennél. Folyamatosan a demokráciáról szónokol, de legfőbb gondja, különösen a magrebi és szábeli övezetben a biztonságpolitika és a terrorizmus kérdései – éppen ezért alapították meg nemrégiben a Pentagon Afrikai Parancsnokságát is.

Kína szintén egyre növekvő diplomáciai és politikai kihívást jelent, legyen szó akár Észak-Korea pártolásáról, vagy olyan, kockázatot jelentő rendszerek elleni fellépés megtagadásáról, mint Szíria, Irán vagy Szudán eseténél.

Hogy Kína nem tanúsítja azt az együttműködő magatartást, amelyet a világ elvár tőle – ezt állítják ugyanis amerikai bírálói –, igazolni látszik gazdasági téren a mesterségesen alulértékelt kínai valuta, illetve az, hogy az ország nem hajlandó megsegíteni a bajba került európai gazdaságok egyikét sem, kivéve, ha azok cserébe különleges ellenszolgáltatásokat ígérnek.

Az, hogy Kína az amerikai kormányzat leg-

nagyobb hitelezője, kétélű fegyver, de Amerikát kétségtelenül hátrányos helyzetbe hozhatja.

Egy 21. századi Egyesült Államok–Kína hidegháború még elkerülhető. Van esély rá, hogy a két ország kapcsolata mindkét fél számára megnyugtató módon rendeződjön, ha lesz hozzá elegendő jó szándék, vezetői képesség, és a körülmények is szerencsésen alakulnak.

De a demokrácia, a szabadság, az értékek és vallás terén meglevő alapvető hozzáállásbeli különbségek, az összekuszálódó politikai és gazdasági érdekek végül könnyen meg is mérgezhetik az együttműködő szándékokat.

Történetileg nézve, Kína pont úgy viselkedik, mint bármelyik feltörekvő nagyhatalom, akárcsak Nagy-Britannia a 19. században vagy az Egyesült Államok a 20. században: magabiztosan, arcátlanul és saját felsőbbségének teljes tudatában. Barack Obama most felvázolt védelmi stratégiája a legjobb forgatókönyvben bíz, de a legrosszabbra készül.

(The Guardian)

Az ellenzék elnémitása – internetkorlátozási módszerek Délkelet-Ázsiában

Vietnám, Burma, Thaiföld, Kambodzsza és a Fülöp-szigetek – útban a kínai típusú internet-cenzúra felé.

Az elektronikus média kínai típusú ellenőrzése, amellyel a politikai ellenzék tevékenységét kordában tartják, mintául szolgál több délkelet-ázsiai kormány számára is – állítja a Guardian brit napilap.

Vietnám, Burma, Thaiföld, Kambodzsza és a Fülöp-szigetek kormányai jó úton haladnak az internetes cenzúra bevezetése felé: letiltják azokat a külföldi oldalakat, amelyeket veszélyesnek tartanak, és akik ez ellen szót emelnek, könnyőrtelenül elhallgattatják.

– Vietnámban a Kommunista párt „ismerősnek

jelöli” az állam üzemeltette Facebook-típusú közösségi oldalon azokat, akik hajlandóak megosztani az összes személyes adatukat,

- Burmában a politikai zavargásokat az ország internetszolgáltatásának leállításával meg lehet szüntetni,
- Thaiföldön pedig a weboldalak moderátorai több évtizedes börtönbüntetésre számíthatnak, ha a mások által írt olyan hozzászólások közlését elengedélyezik, amelyeket a kormány az államra veszélyesnek minősít.

Amíg Kína interneteléréssel kapcsolatos politikája viták kereszttüzében áll, a délkelet-ázsiai kormányok többsége pontosan ugyanilyen ellenőrzést gyakorol, és ahelyett, hogy enyhítenék az internethasználatra vonatkozó korlátozásokat, többségük inkább a szigorúbb szabályozás felé mozdult el.

A Guardian brit napilap a térség öt vezető internetes kommentátorával, bloggerével beszélt a jelenlegi korlátozásokról és a jövő veszélyeiről.

Raymond Palatino, fülöp-szigeteki parlamenti képviselő, a Global Voices (Nemzetközi Hangok) szerkesztője elmondja, hogy a kormányok a weboldalak letiltásán túl erkölcsi és illendőségi elvekkel kezdik alátámasztani az információkhoz való szabad hozzáférés korlátozását és a bíráló hangok elfojtását.

„Leplezetlenül folyik a cenzúrázás annak érdekében, hogy elhallgattassák a másként gondolkodók politikai véleményét. Elnyomó törvények vannak hatályban Mianmarban (a korábbi Burmában), Vietnámban és Szingapúrban. Úgy vélem, Vietnám lassan Kínát is beéri e tekintetben: erős tűzfalakat épített ki, hogy megakadályozza a másként gondolkodókat abban, hogy érzékeny tartalmakhoz hozzáférhessenek.

De annak is tanúi lehetünk, hogy a kormány a közérkölc védelmére hivatkozva cenzúrázza az internetes tartalmakat. A kormányok a pornográf tartalmak szűrésének eszközét használják fel ahhoz, hogy a korlátozásokat a közvéleménnyel elfogadtassák.”

Több mint egy évtizeddel ezelőtt George W. Bush előrevetítette, hogy „ha az internet behálózna Kínát, a szabadság feltartóztathatatlan ütemben kezdene terjedni”. De a világháló ahelyett,

hogy a demokrácia előmozdítója lett volna, csak az elnyomás újabb csatornájává vált.

Palatino úgy véli, hogy a kormányok az internet saját hatalmi céljaira használják fel. „Azon dolgoznak, hogy megakadályozzák az embereket abban, hogy az interneten keresztül bírálják a kormányt. Az internet ahelyett, hogy több szabadságot biztosítana az emberek számára, sokkal inkább az autoriter, elnyomó rendszerek eszköze lett.”

Délkelet-Ázsia több mint 600 millió lakosa közül körülbelül 123 millió internethasználó. De az internet elterjedése nagyon változó, a 0,2%-os burmai és kelet-timori aránytól a 80% fölötti brunei szultánatusi, vagy a 77%-os szingapúri értékek között szóródik. De a délkelet-ázsiai internetezők száma még így is nagyon csekély. Kína 384 millió felhasználójához képest.

A Fülöp-szigeteken az internetes bűncselekményekre vonatkozó törvényjavaslat jogellenesnek minősítene minden durva vagy obszcén megnyilvánulást. Palatino azt állítja: „a törvények szövege szándékosan túl általános és homályos, hogy bármilyen kormányellenes megnyilvánulásra rá lehessen húzni őket.”

A kambodzsai kormány minden belföldi internetfelhasználót ellenőrzése alá szeretne vonni, akként, hogy az állami tulajdonú telefontársaságnak adná az internetes adatforgalom bonyolításának monopóliumát.

A hatóságok azt állítják, hogy a weboldalak azért ellenőrzik, hogy kiszűrjék a pornográf tartalmakat, de az ellenzők véleménye szerint egyúttal a kormányt bíráló oldalakat is letiltják.

Thaiföldön az interneten megjelenő ellenvélemények elhallgattatása céljából a mintegy száz éve hatályban lévő, felségsértési törvény rendelkezéseit terjesztik ki az újonnan megjelent, világhálón elkövetett jogsértésekre.

A felségsértési törvényt – amely a monarchia intézményeit hivatott védeni – következetlenül ugyan, de elég gyakran alkalmazzák, bizonyos cselekmények kapcsán a politikai pártoskodás által széthúzó országban a monarchiára vonatkozó bármilyen ellenző véleményre kiterjeszthető. Csiranuh Premcsiaporn, Thaiföld angol nyelvű Prachatai.com online folyóiratának szerkesztője akár 70 év börtönbüntetést is kaphat azért, mert

elnézte, hogy az oldal egy online fórumán sértő vélemények jelenjenek meg az uralkodóról.

A vád tárgya egy interjúhoz írt mintegy 200 hozzászólás között szereplő öt megjegyzés volt, amely egy olyan interjúhoz kapcsolódott, amelyet egy férfivel készítettek, aki színházban a nemzeti himnusz alatt nem állt fel.

A hozzászólásokat nem a Jiew álnéven ismert Premcsiaporn írta ugyan, és el is távolította azokat a fórumról, de a nyomozó hatóság szerint lehetővé tette, hogy a vélemények „az elfogadhatónál hosszabb ideig maradjanak fent”, azonban ezt az időtartamot sem a vád előtt, sem azóta nem tisztázták.

Most, hogy csak óvadék ellenében helyezték szabadlábra, feje fölött lebeg a börtönbe kerülés veszélye. „Ez nem csak arról szól, hogy: vajon milyen hosszan kell majd a cellában ülnöm, hanem bizonytalanná válik az egész további életem. Nem tudok előre tervezni, mert ez a vád mindent keresztülhúz.”

Thaiföld drákói jogszabályai és szigorú büntetései a weboldalakon és blogokon folytatott politikai viták során öncenzúrára sarkallják az embereket.

„Szerintem a legnagyobb probléma a thaiföldi médiában az öncenzúra... de a Prachatai oldalt azért indítottuk el, mert hiszünk abban, hogy az embereknek joguk van az információkhoz, és nem csak egyetlen, hanem több forrásból is” – állítja Jiew.

A Prachatai oldalt, a 2010. májusi thaiföldi vöröses felkelés után egy rendkívüli intézkedéssel betiltották. [A 2011-es politikai fordulat óta az oldal újra üzemel – *A szerk.*] És ez csak egy az országszerte több mint 100 000 letiltott weboldal közül. „Az emberek azon jogát szeretnénk erősíteni, hogy beszélhessenek a problémáikról, és ne csak azok tehessék ezt, akik ismertek, vagy akik fontos vezető pozícióban vannak.”

Vietnámban az internetfelhasználók „bejelölhetik” a kommunista kormányt, hogyha az ország saját Facebook-jára regisztrálnak. A go.vn honlap béta verzióját májusban indították el. A végleges verziót év végére tervezik.

A honlap funkciói hasonlítanak a közösségi oldalakon ismertekhez. A felhasználók frissíthetik

állapotukat, képeket és hivatkozásokat tölthetnek fel, és levelezhetnek is egymással.

Híroldalakat lehet olvasni, és az alapító atyáról, Ho Si Minh-ről vagy más forradalmi hősről szóló történeteket. Ezenfelül a felhasználók játszhatnak az állam által rendelkezésre bocsátott internetes játékokkal is (egy különösen erőszakos példa ezek közül az, amelyikben a játékosok egy katonai csapat tagjai és a globális kapitalizmus ellen küzdenek).

Az oldalt a kormány biztonsági szolgálata szigorúan ellenőrzi, és míg számos embernek az internet varázsa az anonimitásban rejlik, ahhoz, hogy a go.vn-hez csatlakozni lehessen, meg kell adni a teljes nevet és az állam által adott személyi számot is.

A vietnámi kormány 40 millió tag, azaz gyakorlatilag a fél ország regisztrációjára számít öt éven belül. Öt hónappal az indulás után viszont még alig számlál pár ezer tagot, talán amiatt, mert az interneten jelentkező ellenvéleményekkel a kommunista rendszer könyörtelenül leszámol – négy webnaplóírórt nemrégiben 16 év szabadságvesztésre ítélték kormányellenes hozzászólásaik miatt.

A térségben Burmában tapasztalható az internetes szólásszabadság legkirívóbb korlátozása.

Az uralkodó katonai junta minden „mm” [a Mianmar névhasználatból] végződésű oldalt és e-mail címet szigorúan ellenőrzi, a nemzetközi oldalakat letiltották, de a kis internetkávézók, amelyek nagy számban találhatók a korábbi fővárosban, Yangonban, ügyesen játsszák ki a kormány tűzfalait: kis proxy-szervereket használnak arra, hogy elhárítsák az cenzúrát és hozzáférést biztosítsanak a letiltott oldalakhoz.

A technológia révén kijátszott katonai vezetés zavargások idején válaszlépésként egyszerűen megszünteti az internetszolgáltatást, elsősorban azért, hogy a nem kívánt hírek kiszivárgását megakadályozza.

A szerzetesek által vezetett 2007-es szaffroni forradalom csúcspontján a katonai junta tábornokai teljesen megszüntették az internetkapcsolatot, később azt állítva, hogy egy víz alatti kábelben bekövetkezett törés vágta el az országot a külvilágtól.

(The Guardian)

James Kilner

Kancatejből készült készítmények tbc-s betegek kezelésére

Kazahsztán azt tervezi, hogy kancatej alapú termékek egész sorát fejleszti ki, melyeket a tuberkulózistól szenvedő betegek kezelésében is felhasználnának.

Jurij Szinyaszkiy a Kazah Táplálkozástudományi Akadémia professzora szerint a kancatej olyan fontos tápanyagokat tartalmaz, amelyek elősegítik a rákbetegek kemoterápia utáni felépülését.

„A kancatej stimuláló tulajdonságú, erősíti az immunrendszert, azaz alkalmas arra, hogy ilyen készítmények alapjául szolgáljon”, nyilatkozta a professzor a Tengrinews hírügynökség honlapján.

A lovak központi szerepet játszanak Kazahsztán és ugyancsak nomád hagyományokkal rendelkező szomszédjai, Kirgizisztán, Mongólia és Türkmenisztán nemzeti kultúrájában. A kumis, az erjesztett kancatejből készült szeszes ital népszerű hagyományos italnak számít az országban, a lóhús fogyasztása pedig ma is elterjedt.

Biskek, a kirgiz főváros a kumis készítése során az erjesztőkádákba töltött kancatej keverésére használt köpülőről kapta a nevét; a jurta pedig nemzeti szimbólum mind Kazahsztánban, mind Kirgizisztánban.

Több tudós megemlítette, hogy a kancatej táplálkozástudományi szempontból az anyatejhez hasonlítható, és a tehéntejnél több szempontból is alkalmasabbnak bizonyult emberi fogyasztásra.

Szinyaszkiy professzor szerint a kancatejre alapuló tésztajellegű és folyékony termékek előállítási módját 2012 végére kidolgozzák, és az új termékek gyártása három éven belül megkezdődik.

„Ezeket a különleges termékeket arra használják majd, hogy táplálékkiegészítőként segítsék elő a gyógyszerrel kezelt betegek gyógyulását”, mondta.

(The Daily Telegraph)

James Kilner

Gazdasági blokád Tádzsikisztán és Üzbegisztán között

Elkeseredett vita robbant ki Tádzsikisztán és Üzbegisztán között, ráirányítva a figyelmet a két ország közötti egyre feszültebb viszonyra.

Tádzsikisztán azzal vádolta meg Üzbegisztánt, hogy gazdasági blokádra készül, hogy ezzel humanitárius katasztrófát idézzen elő és destabilizálja Tádzsikisztánt. A vádakat magas rangú üzbég politikusok alaptalannak minősítették és visszautasították.

A két korábbi szovjet tagköztársaság közötti vita azzal fenyeget, hogy destabilizálja a közép-ázsiai térséget, épp akkor, amikor a NATO jó viszonyt próbál kialakítani a térség országaival. A NATO azt tervezte ugyanis, hogy az Afganisztánból 2014-ben történő kivonulása során a fenti országokon keresztül vonja ki katonai eszközeinek döntő részét.

Egy kemény szavakkal megfogalmazott nyilatkozatban Tádzsikisztán azzal vádolta meg az üzbég vezetést, hogy szabotálja a vasútvonalakat és szünetelteti a földgázszállítást.

„Ha a helyzet nem változik, az ahhoz vezethet majd, hogy Tádzsikisztán lakosainak életfeltételei tovább romlanak, ez pedig humanitárius katasztrófa veszélyével fenyeget” – idézte a héten a tádzsik hírigyűnökség, az Asia-Plus a fentebb említett állásfoglalást.

Tádzsikisztán egyike Közép-Ázsia legszegényebb országainak. Természeti kincsei közül a legértékesebb a víz, amely a Pamír hegység lejtőin folyik Üzbegisztán felé, ahol azt az ottani termékeny gyapotmezők öntözésére használják.

Üzbegisztán ezzel szemben a Tádzsikisztánba vezető vasútvonalakat és gázvezeték-hálózatot ellenőrzi, ezáltal nagyfokú ráhatást tud gyakorolni szomszédjára.

Üzbegisztánt az utóbbi néhány évben különösen az a tádzsik-iráni projekt nyugtalanítja, amelynek keretében elektromos áram termeléséhez használható duzzasztógátakat építenek. A gátak és az erőmű csökkentenék Tádzsikisztán

függőségét az Üzbegisztánból érkező elektromos áramtól, és létfontosságú vízkészleteket zárnának el előle.

Az üzbég kormány elutasította a tádzsik vádakat.

„Üzbegisztán kormányának és gazdasági struktúráinak pozíciója teljes mértékben jogos, teljesen összhangban áll a nemzetközi joggal. A tádzsik pártok által hangoztatott állítások alaptalanok”, jelentette ki Savkat Mirzijasjev üzbég miniszterelnök.

Üzbegisztán 2012 tavaszán leállította a Tádzsikisztánba vezető földgázszállításokat. A döntés az üzbég hatóságok szerint teljesen a Tádzsikisztánnal érvényben levő szerződés alapján történt, és indoka az volt, hogy teljesíteni tudjanak egy másik, Kínával kötött szerződést.

(The Daily Telegraph)

Thomas Harding

Készülő argentin katonai támadás a Falkland-szigetek ellen?

A brit katonai parancsnok arra figyelmeztet, hogy miután elcsitulnak a Falkland-szigeteki háború 30. évfordulója kapcsán előtörő indulatok, Argentína újból támadást intézhet a szigetek ellen.

A szigetek jövőbeli szuverenitásával kapcsolatos egyik legkomolyabb figyelmeztetést fogalmazta meg a közelmúltban Julian Thompson brit tábornok. Thompson szerint amint az év végén megszűnik a megerősített helyőrség és a haditengerészeti jelenlét, a Buenos Aires-i vezetés megpróbálhatja megismételni az argentin partoknál levő, brit fennhatóságú szigetek ellen 1982-ben intézett katonai támadást.

„Az argentinok ismét megtámadhatják és elfoglalhatják a Falkland-szigeteket”, jelentette ki a tábornok egy, a Royal United Services

Institute nevű tekintélyes katonai- és biztonságpolitikai kutatóintézet előtt tartott beszédében.

A királyi tengerészgyalogság egykori tisztje elmondta, hogy miután az argentin elnök asszony, Cristina Kirchner újra előhozakodott a szigetek szuverenitásának kérdésével, a brit vezetés diszkréten megerősítette a Falkland-szigeteki helyőrséget és a szigetek körüli brit haditengerészeti jelenlétet.

Ezt követően már „rendkívül valószínűtlenné vált”, hogy egy esetleges invázióra az idén sor kerülne, „ám néhány év múlva, amikor elül a felvert por és meggyengül a térségben a brit katonai jelenlét, egy rajtaütésszerű argentin hadművelet, melynek célja a szigetek légibázisának elfoglalása, a támadás már teljes mértékben kivitelezhető lesz”.

Amíg a brit királyi légierő (RAF) legalább négy Eurofighter Typhoon típusú vadászbombázója mellett 1200, radarokkal és föld-levegő rakétákkal is felszerelt brit katona állomásozik Port Stanley légibázisán, illetve amíg a királyi haditengerészet legújabb, Type 45 osztályú rombolója a térségben marad, addig a korábbi módszerekkel meglehetősen nehéz lesz támadást intézni a sziget ellen.

Ugyanakkor katonai elemzők szerint az argentin különleges erők egy meglepetésszerű támadással (pl. úgy, hogy mintegy 200 katonájukat elrejtik egy, a szigetek repülőterén leszálló polgári repülőgépben) bármikor el tudnák foglalni a légibázist.

„Légibázis nélkül pedig már éppúgy lehetetlen lenne légi úton erősítést küldeni a szigetekre – folytatta Thompson tábornok –, mint ahogy kivitelezhetetlenné válna minden olyan, a repülőter visszaszerzésére irányuló próbálkozás is, amihez a csapatok légi úton történő szállítására lenne szükség. Az egyetlen mód a szigetek visszaszerzésére egy, az 1982-eshez hasonló, szárazföldön és vízen kivitelezett hadművelet lenne.”

Bár napjainkban mind a brit tengerészgyalogság, mind az ejtőernyősök, azaz azok a brit egységek, amelyek kulcsszerepet játszottak az 1982-es háborúban, sokkal kiképzettebbek, harcedzettebbek és jobban felszereltek, mint voltak 30 évvel ezelőtt, a „probléma inkább az,

hogy hogyan lehet őket a Falkland-szigetekre eljuttatni”.

„Ha már megérkeztek, akkor ugyanis még annál is kevesebb gondot jelentene nekik az argentin erők legyőzése, mint amennyit annak idején 1982-ben nekünk jelentett”, mondta a tábornok.

Bár Nagy-Britannia még mindig össze tudna szedni egy dandárnak (azaz kb. 5000 katonának) a szigetekre való szállításához szükséges flottát, a probléma az, hogy repülőgép-hordozó nélkül sem a flottát, sem a partraszálló haderőt nem tudnák a levegőből fedezni. Így pedig rendkívül sebezhetővé válna az argentin légierő esetleges támadásaival szemben (legyen az bármennyire rosszul felszerelt is). A szigetekhez legközelebbi brit katonai légibázis 4000 mérföldre, az Ascension-szigeteken található, tehát képtelen lenne arra, hogy biztosítsa a szükséges légi fedezetet.

A brit haditengerészet az 1982-es hadművelet során összesen 112 hadihajót, tengeralattjárót és teherhajót vont össze, és a hadjárat kudarcra lett volna ítélve a flotta ereje nélkül. „Bár a szárazföldön harcoló egységek adták meg a kegyelemdőfést, azokat a feltételeket, amelyek ezt lehetővé tették, a haditengerészet teremtette meg, méghozzá komoly áldozatok árán – értve ezalatt nemcsak az elsüllyedt és megrongált hajókat, hanem az emberáldozatokat is. A 253 brit halálos áldozat közül 173-an (azaz az elesettek 68%-a) a tengeri hadműveletekben vesztette életét”, mondta a tábornok.

A Védelmi Minisztérium egyik szóvivője szerint: „Az 1982-es helyzettel szemben ma a Falkland-szigeteken egy jól védett légibázissal rendelkezünk, amelynek szárazföldi alapú légvédelme is van, és továbbra is képesek vagyunk a szigetek légi és tengeri úton történő megerősítésére. Az emberek biztonságban érezhetik magukat, annak köszönhetően, hogy a 30 évvel ezelőtti állapothoz képest jóval nagyobb katonai kontingens tartózkodik most a térségben.”

„Mindennek tudatában kijelenthetjük, hogy jelenleg semmi jel nem mutat a Falkland-szigetek ellen bármiféle komoly katonai fenyegetésre.”

(The Daily Telegraph)

Alicia Castro

A háborús fenyegetés nem megoldás a régi ellentétekre

Nagy-Britanniának a 21. században újra kellene gondolnia Argentínához való ellenséges viszonyát. Alicia Castro, Argentína londoni nagykövetének írása

Miután Argentínának több mint három évig nem volt nagykövete az Egyesült Királyságban, a közelmúltban én vehettem át e felelősségteljes posztot. Az argentin kormány kész, hogy megragadja az alkalmat, hogy újra felépítse, erősítse az országaink közötti kétoldalú kapcsolatokat. A szakszervezeti mozgalomban, majd az argentin parlamentben, később pedig diplomataként szerzett tapasztalataim arra ösztönöznek, hogy a párbeszéd és a tárgyalások útját válasszam. Most azonban egy olyan kampánnyal szembesülök, amely ünnepel egy 30 évvel ezelőtti háborút, és azt tapasztalom, hogy a háborús uszítás, a tisztetlenség és agresszív szóhasználat akadályozza a két ország közötti párbeszédet.

A szigetek fölötti fennhatóságról szóló vita immár 179 éve tart Argentína és az Egyesült Királyság között. Kezdeté még a napóleoni háborúk idejére nyúlik vissza, amikor Nagy-Britannia kétszer, 1806-ban és 1807-ben is sikertelen kísérletet tett Buenos Aires elfoglalására, majd 1833-ban megtámadta és erőszakkal elfoglalta a szigeteket. Annak ezt megelőzően összesen 32 spanyol kormányzója volt, az argentin függetlenség kikiáltása után pedig gyakorlatilag Argentínából kormányozták őket. Kinek lehet érdeke napjainkban, hogy meghosszabbítsa ezt a konfliktust?

1965-ben az ENSZ elismerte, hogy a szigeten különleges gyarmati helyzet áll fenn, illetve, hogy Argentína és az Egyesült Királyság között nincs egyezség a szigetek szuverenitásának kérdésében. A szervezet sürgette mindkét országot, hogy tárgyalások útján találjanak békés és végérvényes megoldást.

Az önrendelkezés elve nem használható erre a

különleges helyzetre, mivel a szigetek elfoglalása után Nagy-Britannia előbb elűzte az argentin kormányerőket és a lakosságot a szigetekről, majd betelepítette saját állampolgárait, és bevándorlási politikája révén erős befolyást gyakorolt a szigetek népesedési folyamataira. Egyetlen, a „Malvin/Falkland-szigeteki kérdéshez” kapcsolódó ENSZ határozat sem utal soha a sziget lakosságának önrendelkezésére. Egy olyan különleges helyzet áll itt fenn, amelyben gyarmati területről van szó és nem leigázott lakosságról. Mi nem akarjuk megfosztani a 3000 szigetlakót sem brit állampolgárságától, sem a megszokott életformájától. Egy olyan területre tartunk igényt, amely előbb Spanyolország fennhatósága alatt állt, majd a függetlenség kivívása után a jogutód Argentína fennhatósága alá került, a nemzetközi jog állami jogutódlásra vonatkozó elveinek megfelelően.

1965 és 1982 között az Egyesült Királyság és Argentína tárgyalásokat folytatott a szuverenitás kérdéséről, amelyek során számos lehetőséget mérlegeltek, köztük például a visszabérlelt és a közös brit–argentin igazgatást is. Sikertelen meg egyeznünk néhány gyakorlati intézkedésről is, mint pl. a gazdasági és szállítási kapcsolatok rendezése, amelyek jelentős mértékben javították a szigetlakók életkörülményeit. Argentína építette a Malvin/Falkland-szigetek repülőterét, egy állami tulajdonú légitársaság rendszeres járatokat működtetett a szigetek és az argentin szárazföld között; ösztöndíjakkal támogatták azokat a szigetlakókat, akik Argentínában szerettek volna tanulni és argentin tanárokat küldtek a szigetekre, hogy spanyol nyelvet oktassanak; továbbá a szigetlakók ingyenes orvosi ellátásra voltak jogosultak a Buenos Aires-i Brit Kórházban.

Az 1982-es háborút követően az ENSZ tárgyalásokat sürgetett a felek között. Senkinek sem kell emlékeztetnie az érintetteket arra, hogy milyen ostoba és kegyetlen volt ez a háború. A katonai Junta, amely akkoriban gyakorlatilag uralta Argentínát és argentin polgárok ezreit kínozták és gyilkolták meg, megkísérelte – sikertelenül –, hogy egy háború révén növelje népszerűségét az argentin lakosság körében, és ezáltal tovább hatalmon maradjon.

Az Egyesült Királyság azzal, hogy figyelmen kívül hagyja az ENSZ, az Amerikai Államok Szervezete, a Mercosur (Dél-amerikai Közös Piac), az Unasur (Dél-amerikai Nemzetek Uniója), az ibero-amerikai csúcscrtekezletek, a dél-amerikai csúcsok (melyeken arab és afrikai államok és részt vettek), a mintegy 130 fejlődő országból, köztük Kínából álló G77 csoport, valamint Nobel-díjasok egy csoportjának közel-múltbeli állásfoglalását és ismételt felszólításait, egyszerűen semmibe veszi a vitás kérdések békés úton való rendezésének elvét, amely egyike a nemzetközi jog alapvető normáinak. Azzal, hogy nem biztosít alternatívát a vita rendezésére, Nagy-Britannia olyan pozíciót foglal el, mely nemcsak ellenséges, de törvénytelen is egyben.

A közelmúltban tovább romlott a helyzet amiatt, hogy Nagy-Britannia megerősítette katonai jelenlétét a dél-atlanti térségben, egyoldalúan 25 éves időtartamú halászati jogokat adott ki, továbbá amiatt, hogy az argentin kontinentális talapzaton kutató tengeralatti szénhidrogén-lelőhelyek után.

Ahogy elnök asszonyunk, Cristina Fernández de Kirchner is rámutatott: „A Malvin-szigetek kérdése egyszerre nemzeti, regionális és globális ügy.” Az Egyesült Királyság azzal, hogy visszautasítja, hogy tárgyalásokat folytasson Argentínával, Latin-Amerika egészének fordít

hátat. A Malvin-szigetek kérdésének, ennek a teljesen anakronisztikus, ám kontinensünk déli részén még mindig létező gyarmati helyzetnek a megoldása nélkül, nincs mód arra, hogy újjáéledjenek a brit kapcsolatok a térségünkkel.

A dél-amerikai régió és a világ is támogatja azokat az erőfeszítéseket, melyeket Argentína tesz, hogy olyan konstruktív párbeszédet alakítson ki az Egyesült Királysággal, mely a szigetek lakók érdekeit és életmódját is figyelembe veszi és tiszteletben tartja. Szeretnénk magunk mögött hagyni azt a politikát, ami a 19. századra volt jellemző, a gyarmati rendszert, amely megengedte az erőszak alkalmazását, a gyengék elnyomását, és a tengerentúli idegen javak kisajátítását. Ehelyett egy 21. századi politika kialakítását javasoljuk, sokpólusú világrendet építve, amely a békét, tiszteletet, demokráciát, szuverenitást és a szociális igazságossággal együtt járó fenntartható fejlődést segíti elő.

Az Egyesült Királyságnak és az Argentin Köztársaságnak megvan a lehetősége arra, hogy példát mutasson a világnak azáltal, hogy békés módon, diplomáciai eszközökkel oldja meg a konfliktust. A mi felelősségünk mindenekelőtt abban rejlik, hogy ne hagyjuk örökölni ezt a megoldatlan konfliktust a jövő generációkra.

(The Daily Telegraph)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Borsos Zsófia egyetemi hallgató, Budapest
Egri Zoltán egyetemi adjunktus, Szarvas
Garaczi Imre egyetemi docens,
 Veszprém
Kapronczay Károly történész, Budapest

Kardos Timea egyetemi hallgató,
 Debrecen
Kávássy János doktorjelölt, Vác
Magos Gergely PhD hallgató, Budapest
V. Molnár László történész, Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Kávássy János Előd: Sodrásban – a Magyar Népköztársaság és az Amerikai Egyesült Államok viszonya a hidegháború lezárásának előestéjén, 1988-ban.</i>	1
---	---

SZÁZADOK

<i>V. Molnár László: II. Katalin és a francia „métely”</i>	16
<i>Kardos Tímea: Thököly Imre és a homofonikus behelyettesítő sifre – Kódolás a kuruc fejedelem idejében.</i>	27
<i>Borsos Zsófia: A fény őrzői a legsötétebb órában – A Fehér Rózsa története (München, 1942–43).</i>	39
<i>Magos Gergely: Szabad a pálya? II. A budapesti gyógyszerészhallgatók társadalmi összetétele (1920–1944).</i>	50

MŰHELY

<i>Garaczi Imre: Gazdaságpolitika és gazdaságetika</i>	77
<i>Egri Zoltán: A humán jóllét általános és területi vetülete</i>	94

NAPLÓ ÉS KRITIKA

<i>Kapronczay Károly: Orvosi történeten</i>	118
---	-----

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Kína szindróma – Barack Obama stratégiája az ázsiai–csendes óceáni térségben (120) Az ellenzék elnémitása – internetkorlátozási módszerek Délkelet-Ázsiában (122) <i>James Kilner: Kancatejből készült készítmények tbc-s betegek kezelésére</i> (124) <i>James Kilner: Gazdasági blokádnál Tádzsikisztán és Üzbegisztán között</i> (125) <i>Thomas Harding: Készülő argentin katonai támadás a Falkland-szigetek ellen?</i> (125) <i>Alicia Castro: A háborús fenyegetés nem megoldás a régi ellentétekre</i> (127)	
--	--

KÉPEK

Szabó Eszter grafikái

FELHÍVÁS

Kérjük, adója 1%-ával támogassa a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat ismeretterjesztő tevékenységét.

**Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
Adószám: 19002457-2-42**

**Köszönjük a múlt évi felajánlását!
Köszönettel: A Kiadó**

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2012. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 25440 Ft helyett 18000 Ft

Fél évre: 12720 Ft helyett 9000 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 18480 Ft helyett 14000 Ft

Fél évre: 9240 Ft helyett 7000 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 18960 Ft helyett 14000 Ft

Fél évre: 9480 Ft helyett 7000 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 13440 Ft helyett 9000 Ft

Fél évre: 6720 Ft helyett 4500 Ft

Akciónk a 2012. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
- zöldszámon: 06-80-444-444
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
- faxon: 06-1-303-3440
- levélben: MP Zrt. Hírlap Üzletág, Budapest 1008.

